830.460/2

KUNCZ ALADÁR

FEKETE KOLOSTOR

II.

CLUJ-KOLOZSVÁR · 1931

KUNCZ ALADÁR: FEKETE KOLOSTOR II.

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MINDEN JOG A SZERZŐÉ

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

RUCKI NOIRMOUTIERI RAJZA KUNCZ ALADÁRRÓL

KUNCZ ALADÁR

FEKETE KOLOSTOR

FELJEGYZÉSEK
A FRANCIA INTERNÁLTSÁGBÓL

II.

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH
KOLOZSVÁR • 1931

830.460/2
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
2011

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

M 214.402/2
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
3580/2002
LELTÁRI SZÁM

XIII.

A GYÁSZHÍR

Ezen a napon is, mint egy hónap óta mindig, kimentem a 3-asba, amikor a postát jelző kürtszó elhangzott. Január tízedike volt. Öt hete éppen, hogy hazulról utoljára kaptam levelet. Ilyen hosszú késést balsejtelmek nélkül lehetetlen volt megérteni. Nem is indokoltam hát semmivel, hanem mindjobban sáppadozva s mind gépiesebben egyre csak hozzáadtam az új napot a régiekhez. Olyan végtelenre nyúlt már a napok sora, hogy elvesztettem tájékozódásomat. Sokszor úgy éreztem, hogy kihulltam az időből, a napok nem az én számomra telnek, nekem semmit, még rosszat sem hozhatnak. Szinte jó volt minden gondolat, minden reménykedés nélkül engedni, hogy az egymásután feltünő szürke napkísértetek nyom nélkül menjenek át rajtam. Mint gomolygó ködleplek, amelyek után nem marad más, csak kietlen nyirkosság.

A 3-asban most fejezték be a takarítást. A feketeképű tiroli cigány üvegből vízzel kevert fertőtlenítőt öntött a padlóra s közben vigyorogva loccsantott egyet-egyet Poss felé, aki fején régi, disznósörtés zöld kalapjával fel és alá járt a szobában és angol szavakat tanult. A kis magyarsvábon kívül csak nehányan tartózkodtak a szobában. A nyitott ablakokon át közömbös arccal tekintett be a felhős ég. Az udvarról facipők rohanó kopogása hallatszott fel. Kiáltoztak, futkostak az emberek, mintha valami szerencsétlenség történt volna s a ködben nem látnának semmit.

— Möcht ich wetten, heute warten Sie net umsonst, Herr Doktor — szólt rám barátságosan a középső Stocker fiú, aki térdei közé szorított fa állatszobron faragott.

Mikor kezetnyújtok, tisztességtudóan feláll. A három Stocker testvér közül ő a legcsinosabb, a legmagasabb. Leporolja kék vászonnadrágját és bajuszát simogatva, gyermekesen tiszta kék szemével oldalról néz fel rám, mintha parancsot várna.

Azt mondja, hogy két hónap óta ők sem kaptak hírt Sankt-Gallenkirchenből. Már el voltak készülve a legrosszabbra. Két sógora van a tiroli fronton Dankl tábornok seregében, miattuk aggódtak. Családjuk nehéz sorban él. Egy férfi sincs a háznál. Ők hárman itt, a két sógor pedig tűzben. Tegnap azután levél érkezett hazulról. Nincs semmi baj, inkább hozzátartozóik vannak kétségbeesve, hogy mi lett velük, mért nem írnak.

— Rossz, nagyon rossz a posta — mondja a tiroli s én hálásan nézek szemébe, amelyből vígasztaló gyöngédség sugárzik felém.

Kint a lépcsőn facipők csoszogása. A szobafőnökök érkeznek. A mienk is benyit. A legöregebb Stockernek arca mosolyban fürdik. Kezében levelet lobogtat s már előre kiáltja: „Nur für Herrn Kuncz!"

Kézbeveszem a levelet s az első gondolatom, hogy a toronyszobába szaladok vele s ott nyugodtan elolvasom, mi van benne? De ez a gondolat át sem fut még rajtam s remegő kézzel már is felnyitom a svájci Croix Rouge boritékját. A borítékban bátyám gyászkeretes levele. Eláll a szívverésem s körülöttem eláll a világ lélegzete is. Érzem, hogy most szemtől-szembe kerültem a rémmel. Sokkal jobb volna eldobni a levelet és futni, futni, messze, ki innen, ki az időből, ki az életből, mielőtt megtudnék valamit... De már nem lehet. A levelet kezemben tartom s rámeredek az első sorokra: „Szegény Apánkat december hó tizenegyedikén temettük el a város nagy részvéte mellett..."

Egyenesen, öntudatom megkerülésével hatol belém a gyászhír, mint a nyíl. Rettenetes, nyöszörgő sírás szakad fel belőlem. Magam is megdöbbenek hallatára. És felriad körülöttem minden. Egy pillanatig ámulva néznek rám a falak, felaggatott ruhák, kitárt ablakok s a felhős ég. Lakótársaim némán állnak fel. Sápadtan maradoznak körülöt-

tem egy pillanatig, azután facipőjüket kezükbe véve, egymásután surrannak ki a szobából.

Egyedül, elhagyatva állok a szoba közepén, mint villámsújtott ember. Valahol messze fekete felhők gyűltek s gyilkos tüzük elcsapott ide hozzám. Úgy érzem, végtelen, sötét ür tágul körülöttem és én szánalmasan kicsi pont leszek, amelyet pillanatok múlva felszív a sötétség.

Nem tudom, meddig állhattam így. Egyszer csak a toronyszobában találom magamat s velem szemben a végzetes levél. Csak most olvasom el végig. Apám temetéséről van szó benne, de semmi sincs halálának körülményeiről. Bizonyára írtak haláláról is, de ezt a levelet nem kaptam meg. Minden másra gondoltam, csak arra nem, hogy apámat elveszítsem. Elmúlhatatlan gondosságnak, virrasztó gyöngédségnek éreztem sötét sorsom felett. S most el kell hitetnem magammal, hogy nincs többé, hogy már el is temették.

A képzelet nem bir ki ilyen szörnyű feladatot. Hiába látom betegágyon, hiába hallom élettől búcsúzó, utolsó sóhaját, a rettenetes képet nem tudom elvezetni egészen a sírig. Hirtelen, minden előkészület nélkül szakítottak el az élettől s most így kell elválnom apámtól is. Még ezelőtt egy órával úgy láttam, hogy levélpapirja fölé hajolva ír nekem. Most pedig a föld alatt kell elképzelnem. Nekem kellene eltemetni őt anélkül, hogy szemében a halál árnyékát láttam volna, anélkül, hogy hideg kezét érintném, anélkül, hogy a göröngyök hullása, a betemetett sir, a gyászének, az egész sötét, kegyetlen valóság a maga durva érintésével idegeimbe erőszakolná azt, amit a képzelet önmagában sohasem képes elfogadni.

A toronyszobába, ahol kábultan, összetörve ültem, egymás után nyitottak be barátaim. Soltész volt az első. Megfogta kezemet, simogatta s könnyes, meleg szavakkal vígasztalt. Fájdalmamhoz nem érhetett el a leggyöngédebb szó sem. Különös módon én is kikeltem magamból, barátomhoz társultam, jószándékában, kérlelésében egyesültem vele s úgy szerettem volna, ha ki tud tépni az ijesztően néma fájdalomból és zokogássá, könnyes panasszá, megindult visszaemlékezéssé eleveníti dermedt lelkemet.

Jöttek mások is, férfiasan egyszerű vígasztalással, néma kézfogással. Nem hatott rám semmi. Az életnek egyetlen jele volt rajtam, hogy néha dideregtem.

A következő nap délutánján az adminisztrátor nyitott be egy Párisból érkező hivatalos fényképésszel, aki az internáló táborokról felvételeket készített. Az adminisztrátor szerette volna megörökíteni toronyszobámat, amelyre furcsa baldachinja, kis vaskályhája és a falon, polcokon elhelyezett képek, szobrok miatt nagyon büszke volt.

Élénk beszélgetés közben jöttek. Az adminisztrátor felém fordulva mondott valamit, amit nem is hallottam. Ez a két ember olyan volt előttem, mint két idetévedt idegen. Vídáman beszélgetve léptek be s nem is vették észre, hogy szörnyű, kietlen helyre érkeztek, ahol nincs vídámság, nincs szó, nincs egyéb, mint fagyott dermedtség. Mikor az adminisztrátor látta, hogy helyemről nem mozdulok és szavaira nem válaszolok, figyelmesen rámnézett, majd hirtelen hátrahőkölt és a sapkáját levette. Csak akkor vette észre, hogy hová került.

Különben heteken át egyedül ültem gondolat és foglalkozás nélkül. Néha Zádory, Soltész, Németh értem jöttek s erőszakkal levittek az udvarra sétálni. Zádory elmondta, hogy az apák halálában a leverő érzés mellett van valami felemelő is. Az ember csak akkor lesz igazán felelősségetérző férfivé. Szabadabban terjeszkedhetik, nőhet, mint a fiatal fa, amely kikerül az árnyékból, ha óriás szomszédja kidől.

Én nem tudtam ehhez semmit sem szólni. A fájdalom hetek óta sem tisztult bennem. Évek kellettek hozzá, hogy apám halálának gondolatát megszokjam. De még akkor sem tudtam átélni. Bizonyára azért, mert a fogság elzártságában, minden előkészület nélkül ért a csapás. És talán fokozta ezt, hogy legutolsó találkozásunkkor el sem búcsúztam tőle. Azt hittem, úgyis, hamarosan látom Kolozsváron. Pedig párisi útitervem már akkor is élt bennem. De nem mertem szólni róla. Mindig ellene volt külföldi utazásaimnak. Mintha előre sejtett volna valamit. Mintha nagy, szeretettől sugárzó szive meg akart volna kímélni

a fájdalomtól, hogy ily messzeségben, áldó kezének érintése nélkül veszítsem el.

Január végén mentem a gyászhír érkezése óta először templomba. A kis noirmoutier-i Máriáról már egészen megfeledkeztem. Nem is gondoltam semmire, nem is néztem semerre. Mintha folyton egyhelyben ültem volna, egy tompa érzés sziklájához kötve: ha helyet változtattam, azt is úgy éreztem, hogy nem én megyek, hanem más színteret tolnak elém. A tiroliak között ültem az első padban. A templom lassan világosodni kezdett. Máskor úgy örültem a fény érkezésének. Az élet, a jövő ígérete volt abban, ahogyan a szürke homályból az ablakok színes üvegjei szépségükben megteljesedtek és egészen kibontakoztak.

Most nem figyeltem erre. Elszánt, élettelen komorsággal meredtem magam elé, mint akire minden eljövendő pillanat csak új csapást mérhet.

Mikor azonban a harangok megszólaltak, egyszerre megremegtem. Szilvesztzer éjszakája óta nem hallottam harangszót. Akkor a váratlan közelségből felzúgó kongások különös félelemmel töltöttek el. Az élet és halál könyörtelen küzdelmére emlékeztettek. Most egészen más érzések mozdultak meg bennem. Magam sem tudtam, mi történt velem, de egészen világosan éreztem, hogy valami felpattant bennem. Mintha a halálos csendben valahonnan messziről finom, alig hallható nesz érkeznék.

Riadtan néztem fel. Az oltár velem szemben gyöngyszínű fényben úszott és ebből a halványan remegő fénylepelből jelentőségesen bontakozott ki a kékköntösű, halványarcú kis Mária. Így szemtől-szembe, fájdalmasan sugárzó szemének, halványmosolyú ajkának ily közeli bűvöletében még sohasem láttam. Lehet, hogy ez a szokatlan közelség ébresztette fel bennem a csodálatos érzések szédületét. De nyilvánvalóan éreztem, hogy ezen a szerény kis Mária-alakon keresztül már hónapok óta természetfölötti óvás és féltő gyöngédség érkezett el hozzám. Azért látogatott meg az éjszaka sötétjébe vágott, fénylő ösvényen, álmatlan tépelődéseim között, azért volt mellettem már akkor, amikor nem is sejthettem, hogy mellet-

tem kell lennie s azért suttogta gyermekkori becéző nevemet olyan hangon, mintha anyám szólna hozzám.

Ezeket a kúszált, alig megrebbenő gondolatokat a kis Máriának tekintete most, ahogy rám nézett, titokzatos igézettel keltette erőre, s töltötte meg fénnyel és világossággal. Mindannak jelentősége, ami most velem történt, már nem is gondolatban, hanem különösfényű látomásban tárult elém.

Ablakon keresztül láttam az aranyozott gyászhintót, amelyen egyszer régen szegény anyámat elvitték. Ötéves kis gyerek voltam s betegségem miatt nem mehettem temetésére. Csak az ablakhoz vittek ölben, s mikor a lovak elindultak, a kettős ablakon át harangszó hallatszott be.

Ez a harangszó tért most vissza emlékezetem legmélyebb rétegeiből. Ez pattant fel bennem furcsán, olyan zajjal, mintha a pohár megreped. És ettől a zajtól kezdett előttem minden megvilágosodni. Szavakban ki nem fejezhetően, gondolatba nem önthetően, de mégis világosan éreztem, hogy anyám már hónapok óta különös közelségben velem együtt van. Ő jött el hozzám Mária alakjában, ő vette el kezemet az ünnepekre megtöltött pohártól, hogy mámort ne keressek, mikor apámat temették el. Ő borzongott át rajtam azon a nyugtalanító, sejtelmes Szilveszter-éjszakán, amikor kilépett belőlem a sorsom s most is ő emlékeztet a végső búcsúra, amikor már csak koszorukkal borított koporsóját láttam.

A kis noirmoutieri templomhajón végigömlött a harangok zúgása s én titokzatos lélekablakon át, elérhetetlen messzeségben új temetést láttam. Gyászhintó haladt lebegve előttem. A koporsó után négy fivérem ment, utánuk nagy tömeg. Utolsó útjára kísérik apámat. Most érkezik a főtéri templom elé. A templom előtt diákok térdepelnek s köztük őszhajú főpap, aki áldástosztó kézzel búcsúzik a diákok atyjától. A körülöttem elhalkuló harangszó, mintha abból a messzi templomból szállt volna ide, hogy aztán itt lassan elhaljon . . .

A minisztráns csenget, a noirmoutieri plébános kilép a sekrestyéből s én zokogva borulok le a pad térdeplő zsámolyára.

Nagy Zsiga készített számomra fekete öltönyt s ezentúl ez lett az ünnepi ruhám. Ha vasárnap reggelenként megkondultak a noirmoutieri templom harangjai, felöltöttem gyászruhámat s úgy készülődtem, mintha temetésre mennék. Apám örökké ravatalon feküdt és én soha sem mehetem el temetésére. Hozzátartozóimtól levélben nem mertem kérdezősködni arról, milyen betegségben, milyen körülmények között halt meg. Elmúlását nem akartam, nem tudtam bizonyossá tenni. Öt év múlva mondta el bátyám, hogy tüdőgyuladásban halt meg. Hatvankilencéves kora ellenére fiatalos buzgósággal végezte főigazgatói teendőit, a decemberi hidegben 38 fokos lázzal érettségiztetni ment s emiatt kapott tüdőgyuladást. Egy este hunyta be szemét anélkül, hogy maga is tudta volna, hogy örökre. Özvegy asszonynővéremnek gyöngéd ápolása távol tartotta tőle a halál gondolatát. Azelőtt való este éjjeliszekrényére pohár vizet tettek. Nagyon tiltakozott ez ellen a túlzott figyelmesség ellen. Nem olyan beteg ő, hogy ilyen gondosságra legyen szükség!... Egész életében egyszerű, szerény, puritán ember volt. A becsület, tisztesség, igazságosság és kötelességteljesítés zsenije.

Január vége felé egyébként egyszerre megszaporodott a postám. A levelek mintha idáig csak azért torlódtak volna fel valahol, hogy bátyám végzetes híradása egyedül érkezzék, most tömegestől omlottak. Laczkó Gézától és feleségétől egyszerre három, hosszú levelet kaptam. Írt újra az igazgató, a tanári kar. Ismerősök, akikről azt hittem, rég elfelejtettek, felkerestek soraikkal. Senki sem említette apám halálát, csak leveleik melegsége árulta el részvétüket. Ez a különös gyöngédség, amelyben mintha a legkülönbözőbb emberek, akik egymást soha nem is látták, szándékosan egyeztek volna meg, nagyon meghatott.

Több levelet kaptam Spanyolországból Révész Andortól és Orbók Loránttól is. Mindkettőjüknek sikerült Franciaországból kiszökniök. Révész Andortól a háború első napjaiban vált el útunk. Ő tartózkodási engedélyével még néhány hetet töltött Párisban, azután össze-

köttetései révén Rennes-be került, ahol egy francia nővel ismerkedett meg. Az ismerkedésből szerelem, majd házasság lett. De már csak Spanyolországban, ahová az asszony ügyessége juttatta Révészt. Révésznek első dolga volt, hogy a budapesti Az Est számára interjut kérjen a spanyol királytól. Erről a beszélgetésről a francia parlamentben is szó esett. Malvy belügyminisztert felelősségre vonták, hogy milyen címen eresztett ki az országból egy internáltat, aki a szabadulásán csodálkozó spanyol királynak azt mondhatta, hogy „összeköttetései révén szökött ki"...

Orbók szabadulása sokkal regényesebb volt. Először őt is internálták valamelyik délfranciaországi római cirkusz romjai között, rongyos sátrak alatt, ahol az idő minden viszontagságát hónapokon át védekezés nélkül kellett elviselni. A fáradhatatlan Jeanette azután, aki a mozgósítástól feldult nyaralóhelyükről velünk együtt menekült, kijárta, hogy Orbókot hatósági felügyelet mellett visszaeresszék a kis breton fürdőbe, ahol a háború kitörésének nyarán voltunk. Fél évet húzott át ezen az istenhátamögötti helyen, ahol nappal ki sem mehetett az utcára a falú asszonyainak és öreg embereinek állandó inzultusai miatt. Jeanette azután engedélyt szerzett számára egyik délfranciaországi városban való tartózkodásra. Itt már közelebb került a spanyol határhoz. Hosszú időbe telt azonban még, amíg jegyese valahonnan útlevelet járt ki, ahol Orbók mint „svájci újságíró" szerepelt. Ezzel az útlevéllel végre menekülhetett Spanyolország felé. Az utolsó francia állomáson azonban lefogták, mert valamelyik útitársának feltűnt idegen kiejtése és a háború ellen való kirohanása. Nehány hetet még katonai börtönben ült, ahonnan végre ugyanaz a befolyás mégis csak szökési lehetőséget teremtett számára Spanyolország felé. Róla is megemlékezett a Matin. Egyszer csak olvastunk egy „Orbeck nevű „veszedelmes kém" letartóztatásáról, akit még utolsó pillanatban sikerült egy éber francia patriotának elcsípetni... Orbók Spanyolországban vásári színigazgató lett. Még a háború előtt csinált egyszer Budapesten színházi inyencek számára kis Marionett-színházat. Most ebből az ötletből vá-

sári népnek való szórakozást s magának sovány kenyeret teremtett. Később azután népszerű katalán drámaíróvá vált, míg Révész a spanyol publicisztika legkimagaslóbb alakjai közé emelkedett.

Németh Andorral, Soltésszal s többi magyar barátainkkal az árnyékéletre kárhozottak fájdalmas vágyakozásával olvastuk Révész és Orbók leveleit, akik életük minden fordulatáról a foglyok külön nyelvének titkos szavaival értesítettek bennünket. Révész azután küldött spanyol könyveket és szegény Orbók barátom, aki azóta Spanyolországban meghalt, kiszabadításom érdekében folyamodott a spanyol királyhoz is.

Az ilyen levelek csak fokozták nyugtalanságunkat, növelték türelmetlenségünket, amellyel, ha egyebet nem, legalább azt akartuk elérni, hogy Noirmoutierből, Ch. adminisztrátornak lelki szenvedésekkel is súlyosbított börtönéből elkerüljünk.

A németek távozása után állandóan olyan hírek keringtek, hogy előbb-utóbb mi is elkerülünk. Reménykedtünk, hogy talán türhetőbb helyre, emberségesebb bánásmód alá jutunk. Ebben azután alaposan csalatkoztunk.

Egyik januárvégi napon a szobafőnökök tizenkét névből álló listával jöttek fel a szobákba. Parancsot közvetítettek, hogy tizenkét társunk másnap hajnalra csomagoljon be, mert másik fogolytáborba szállítják őket.

Elég volt a listára csak pillantást vetnünk s mindjárt láttuk, hogy a deportálásra kijelölteken az adminisztrátor tölti ki bosszúját. Benne volt mindenki, aki csak az utolsó hónapokban valamilyen ügyben szembehelyezkedett vele.

A lista élén szerepeltek azok, akik a prefektusnak megírták, hogy az adminisztrátor részeg állapotban, minden ok nélkül le akarta lövetni egyik társukat: Popper, Maravics, Neufeld, Schnitta, Weiffert és a pesti bankárfiú. A többiekkel személyi összetűzései voltak a mindenható adminisztrátornak. Listára került mindenekelőtt Zádory. Részben Jungblut siremlékének felírata miatt, amikor az adminisztrátorral oly hevesen összeszólalkozott, részben Mastic-hoz írt leveleiért, amelyekben az adminisztrátort állandóan „hájas dög"-nek nevezte, aki a francia nemzet na-

gyobb dicsőségére patkányokkal, poloskákkal, tetvekkel s a penészes nedvességgel pusztíttatja el azokat az ártatlanokat, akiket a francia műveltség imádata csábított Párisba.

Zádoryn kívül lakolnia kellett Fenyvesinek is, mert többízben szemrehányta az adminisztrátornak embertelen bánásmódját. A szobafőnökök jelenlétében, vagy négyszemközti beszélgetésben felsorakoztatta előtte mindazokat a lelki és testi gyötrő eszközöket, amelyeket amúgy is könyörtelen helyzetünk súlyosbítására ő maga talált ki s mikor a kis, feldühödött mérnök már kitálalt mindent, rendszerint ezzel a kedvenc szólásmódjával fejezte be: „d'un point c'est tout!" ... Mintha ő csak egy szempontból mondott volna el mindent s még annyi ezer más szempontja lehetett volna! ...

Az adminisztrátor könyörtelenül a feketelistára tette s még melléje helyezte a Weiner testvéreket is, Menardit, a szép tiroli fiut s végül Kopolovitsot a Hazám egykori pikolóját, aki az adminisztrátor szuronyai előtt kitárta keblét és pesti szólásmódjával szemébe tajtékozta: „fulladj meg a zsírodban!" ...

Este elterjedt a híre, hogy egyik legkegyetlenebb breton büntető táborba viszik társainkat, ahol a híres t ê t e d e f o r t-ok, a legveszedelmesebb „keményfejüek" vannak elzárva.

Nekünk, magyaroknak szorította össze legjobban szivünket az aggodalom. A tizenkét deportáltból tíz magyar volt, köztük mindnyájunk vígasztalója Zádory, hűséges barátunk Fenyvesi, a kedves, nagylelkű Maravics. De a többiek is, hogy megnőttek, hogy megfényesedtek most búcsúzó könnyeink tükrében! A legkedvesebbeknek, a legnélkülözhetetlenebbeknek éreztük éppen őket, akiket most így elszakítanak tőlünk.

Egész este csomagoló barátaink körül álldogáltunk. Hol itt, hol ott találkozunk. Odaadjuk nekik ételtartalékjainkat, eldugott tejkonzervjeinket, cukrunkat. Szegény Weiner, öreg, süket órásbarátom, rakosgatja rongyos fuszekliit, kúbista képeit, okkultista könyveit s a sok limlom között egyszerre csak kilós lekváros bödönt talál, egy doboz cukrot s egy skatulya szárdiniát. Azt hiszi, álmodik.

Rá akarja tukmálni haragos szomszédjára, a mindig veszekedő Sedlárra. Biztosan az övé mindez a csodálatos dolog. Mikor megmondjuk, hogy neki hoztuk, magához öleli őket. Eszébe jut Loló kutyája. Ha adhatna neki!... Kimegy Loló sirjához búcsúzni, azután az előszobában, a füstös petróleumlámpa alatt foltozott takarójára heveredik le, mert már szalmazsákja nincsen s ott tölti az éjszakát összekucorodva, beburkolva, mint valami padlón felejtett régi, rongyos pokróc... Mellette áll öccse. Beteges arcán kigyulad zsidó mártirvére. Szeme csillog s úgy beszélt az eljövendő még nagyobb szenvedésekről, mint végtelen boldogságról...

Zádory szétosztogatja szürke agyagból mintázott szerelmespárjait. El sem bírná vinni valamennyit. Hosszú, vastag ujjaival még egyszer végigsimít vonagló szoboralakjainak apró arányain. Azt mondja, hogy majd egyszer viszszakéri őket, ha márványba faraghatja.

— Eljön még az idő, higyjétek el — jósolja csillogó szemekkel, — amikor óriási kövekbe faraghatom a noirmoutieri álmokat. Nem mindig a „canaille" fogja intézni a világ sorsát. És akkor Budán szép kis házat építek!... Eljöttök, úgye, mind? — fűzi hozzá és széles kézmozdulattal már hív is, mintha háza előtt állna és ajtót nyitna nekünk.

Egyelőre milyen messze van ábrándjai teljesülésétől! Vígasztaló szavai ellenére is érzik rajta, hogy feje felett még sötétebb sors árnya borong. Mennyivel másképp indul most sorsa új fordulatával szembe, mint ezelőtt egy évvel, amikor illatosan, előkelően öltözve lépett be a fekete kolostorba s tengerre nyíló szobát kért... Most gyűrött, pecsétes munkásnadrág volt rajta, egyszerű kék trikó, foltozott, százszor kijavított kabát. Egykor szép felöltőjét sem hordja karján. Azóta aludt már benne, hideg és nedvesség ellen védekezett vele. Most már csak vállára veti, mintha őszerre vinné. Szakált eresztett, haja vadul eltenyészett. Igazi „tête de fort" lett belőle. Egyetlen megkülönböztetője az a nehány apró csontdarab, amelyeket az udvarról szedett fel s amelyekre csodás művészlátomásait kifaragta. Ezeket most is a mellényzsebében viszi. Ma-

gához öleli Popper és Maravicsot: „Ne féljetek, amíg engem láttok!"

A másik kettőt nem kell bíztatni. El vannak szánva maguktól is eléggé. Popperben a régi tűz, régi elkeseredés él. Rajta nem látszik a fogság. Úgy élt itt, mintha csak átmenne köztünk. Szavalt, szónokolt, lázított. Saját szemével látta a nyitott teherkocsikon hétszámra szállított anyákat, akiknek éhségtől elfonnyadt mellén kiszenvedtek csecsemőik. Ott volt az internálótáborban, ahol orvos és orvosság nélkül a magukra hagyott gyerekek naponként tízével, húszával haltak meg... Felejteni nem tud, megérteni nem akar. Az ártatlanul meggyilkoltak bosszújára esküszik. Küldjék csak betörők és gyilkosok közé. Annál jobb, ezek legalább könnyen szánják el magukat a véres elégtételszerzésre.

Maravics Edouardnak hagyakozik. A francia újságokból ládaszámra kivágott képtelenségeket, ferdítéseket, a háborus sajtónak minden undorító szemetjét gondosan elcsomagolva reábízza. A mindig tréfálkozó, cinikus Edouard meghatódottan veszi le fél szemüvegét, amelyet mint monoklit hord és valami fekete ronggyal szárítja könnyeit. Egyetlen szemrehányása kedves, kis gazdája ellen, hogy mért nem írta fel annak idején a feljelentésre az ő nevét is? Akkor legalább most együtt mehettek volna. Így mit csináljon itt nélküle?...

Az egész éjszaka búcsúzással telik el.

Hajnalban gyülekezik a deportáltak kis csoportja a bástyaudvaron. A széles köveken, mintha terhüktől dülni akarnának, ferdén állnak az adminisztrátor szennyhordói. A kőfal omladozó körfolyosóján fáradtan lépeget a szuronyos őr. Minden szürke és piszkos. Az ég keleti peremén halvány rózsaszín gyuladozik.

Álmosan és szalmahulladékkal hajukon, előjönnek a foglyok. A friss hajnali levegőben mindenkinek vacog a foga. Távozók és maradók arcát egyforma meghatódottság önti el. Menardit körülveszik a tiroliak. Tejarcú, oldalszakállas, göndörhajú fiú. Olyan, mint fiatalkorú Kisfaludy Sándor-kép. A kezét fogják, karját simogatják. „Lieber Gott, du kommst auch weg", — mindössze annyit tud-

nak mondani, mint ha a valóságra ezen a kietlen hajnalon ébrednének.

Maravics fénylő sáppadtságú arccal jön. Balkezével magasra tartja angol pipáját, amíg sorra megölel mindenkit. Popper zengő, lázító szava hallatszik: „Tekerjétek ki a nyakát, ha még valaki ezentúl is frankofil tud maradni!" Weiner kilép, mint megelevenedett kísértet. Öccse büszkén karol az emberroncsba... Kopolovits olyan, mintha éjszakai lumpolásból térne haza. Valaki keménykalapot adott neki. Feltüri gallérját s könnyedén lépked, mintha csak a Hazámból a Rudas-gőzfürdőbe készülne. Schnitta kifogástalanul van öltözve, mint mindig. Tőle az osztrák pincérek nem tudnak elszakadni. Zádory csontból faragott lányarcát veszi elő mellényzsebéből s kezemet rázva mondja: „Mikor újra látlak, lesz még vagy harminc ilyen faragott csontom!" Weifertet és a pesti bankárfiut Bárczy búcsúztatta, akin önkéntes koplalása már csak csontot és bőrt hagyott. Neufeld Soltész és Németh között áll sötéten. Ez a vékony, beteges kis tanár a legvakmerőbben szállt szembe az adminisztrátorral. Most, mintha arra gondolna, meg tud-e majd birkózni mindazzal, ami rá vár?

Már mindenki a bástyaudvaron van, amikor a facsigalépcső felől halk hegedüszó hallatszik. A foglyok zsibongása elhalkul. A Rákóczi-induló dallama tisztán kivehető. Horváth, az egykori cimbalomművész húzza hegedün. Úgy szól a hegedű, mint falun, ha távoli kocsma ajtaját kinyitja valaki.

Mindenki érdeklődéssel fordul a kis menet felé. Dudás érkezik Fenyvesit átölelve. Az aviatikus és a mérnök még Párisban kötöttek jó barátságot. Azóta mindig együtt voltak, a fogságban is sokat dolgoztak közös tervrajzaikon. Kidolgoztak közös tervet a motornélküli repülőgépről is. Dudás éppen mostanában kapott engedélyt a prefekturától, hogy fából elkészíthesse modelljét... Az adminisztrátor bosszúja elszakítja tőle most nemcsak barátját, hanem munkatársát is.

Dudás megállítja a kis mérnököt a kijárat boltíve alatt. Zöld lábszárvédős, huszárosan vékony és meggörbült lábán kissé inogva helyezkedik nyugalomba. De mellét ki-

feszíti, göndörfürtös fejét magasra emeli. Valamit mondani akar. Meleg, emlékeztető búcsúszót. Egyéb azonban nem jut eszébe, folyton fokozódó, elhalkuló gyöngédséggel csak ezt ismétli:

— Menj útadra!... Menj útadra!...

A bástyaudvaron mozgolódás támad. A katonák a nagy udvarról felkiáltanak, hogy indulni kell.

Szeretnénk a távozókkal mi is legalább a nagyudvarra lemenni, de a várépület kapujának megnyitott résén át csak a deportáltakat eresztik ki. A szűk kőlépcsőn nagy a kavarodás. Dudás előretörtet, hogy beszéljen a káplárral, hátha engedékenységre bírja. Kezében nagy kölnivizes üveget tart, amelyből mindegyik fogolytársára hint egy keveset, amikor átküzdi magát soraikon.

— Monsieur le Caporal! — szól és dörömböl az ajtón. — Monsieur, monsieur!

Az ajtó megnyílik kissé.

— Legjobb barátom távozik — mondja franciául Dudás és kölnivizes üvegéből a káplárra is önt. Úgy látszik, mámoros állapotban nehezebben birja a szagot.

De illatos víz, szép szó haszontalan. Az adminisztrátor szigorú rendeletet adott ki, hogy csak az elutazókat eresszék le. Fél a tüntetéstől.

Mi mindnyájan az ablakokba és a várépület erkélyére szorulunk. Innen látjuk, hogy állítják sorba társainkat. Szuronyos katonák veszik őket körül... A kis csapat megindul. Már a kapunál vannak. Halálos, szorongó csend. A kapú megnyílik s fogolytársaink még egyszer visszafordulnak... És ekkor írtózatos kiáltás hallatszik. Hoch-ot, éljen-t ujjonganak itt fenn, de ez az egész ünnepi kiáltás olyan mint szörnyű jaj, mintha valami nagy élő testből vágnának le egy darabot...

XIV.

A MENEKÜLÉS ÚTJAI

A büntető dépôtba deportáltak távozását követő napokon még nehány internálttársunk előtt megnyílt a fekete kolostor kapuja.

Lakatos Imrét a háboruelőtti hosszú párisi tartózkodása alatt szerzett összeköttetései révén s barátjának, Vályinak közbenjárására, aki háború alatt Genfben a Revue Politique Internationalé-t szerkesztette, egy jobb családi fogolytáborba szállították, ahonnan később egyik betegszállítmánnyal sikerült Svájcba kerülnie. Távozása nekünk, magyaroknak épp úgy fájt, mint a Zádoryé, Fenyvesié és Maravicsé. Mind nyugtalanítóbb és fájdalmasabb lett visszamaradni a noirmoutieri várban. Valahogy az volt érzésünk, hogy rólunk teljesen megfeledkeznek. Az elsülyedt hajóban mi végleg odarekedünk, értünk nem jön senki.

Elment Dobrovics is, a szellemidéző szerb. Lehet, hogy megtört a fogságban, de hiányos németséggel mondott zavart szavaiból arra is lehetett következtetni, hogy végre öngyilkos jegyese szelleme megbékült vele. Most már többet nem vádolta s így Dobrovics merte vállalni a halál kockázatát és sietett vissza a szerb hadsereghez, amelyet abban az időben igyekeztek a megsemmisítő visszavonulás után helyrehozni.

Vele együtt távozott a kis cseh fiú is. Herz doktorral napokig nem lehetett beszélni. Öngyilkosságra gondolt, de szerencsére erre nem volt módja, mert a tetőt, ahonnan le akart ugrani, gondosan elzárták előle. A két idősebb Stocker testvért bíztuk meg, hogy lépéseire ügyeljen. Jeroszláv búcsú nélkül hagyta el. A virágos mintázatú füg-

göny mögött egy reggel csak hült helye maradt. A fiú jelentkezett a cseh légióba s ezzel barátjának és pártfogójának nemcsak szivére, hanem osztrák hazafiasságára is nagy csapást mért.

Sokáig éreztük az eltávozottak hiányát mindennapi életünk számtalan vonatkozásában. Zsúfolt egymásmellettiségünkben nagy családdá olvadtunk össze, ahol a közelségnek sok kellemetlen oldala mellett, mindenkinek valamelyes szerepe is alakult ki abban, hogy a napok elmúljanak. Egyik kártyapártner, a másik munkatárs, a harmadik házigazda, a negyedik érdekes elbeszélő, az ötödik bizalmas barát volt, szóval mindegyik nélkülözhetetlenné lett abban, hogy mindnyájunk közös terhét, a gyűlöletes mindennapot elviseljük. Mikor elmentek, betölthetetlennek látszó üresség maradt utánuk. Lassanként azután a megritkult sor összébb húzódott s akiket elszakítottak tőlünk, gyakori visszaemlékezéseink útján bevonultak képzeleti világunknak kedves alakjai közé.

Február elejétől kezdve egy Coulinot nevű francia borkereskedő engedélyt kapott arra, hogy a délutáni órákban a várépület pincéjében bort mérjen ki. Valószínüleg az adminisztrátor ivótársa volt s így jutott ehhez az üzlethez. Coulinot úr azonban cseppet sem hasonlított az adminisztrátorhoz. Az első két hét alatt kiderült róla, hogy nem gyűlölködő, elfogult ember s ha talán kezdetben gondolt is arra, hogy a boche-okat legalább is üzleti értelemben megnyúzza, később, mikor látta, hogy ezek tête carré-k, akikről az adminisztrátor annyi rémes dolgot beszélt, éppen olyan emberek, mint bárki más, csak valamivel szánalomraméltóbbak, kezdett megszeretni bennünket s üzletén nemcsak hogy nem nyert, hanem néha még rá is fizetett. Jómódú, hatvanon túli, családnélküli ember volt, aki a kis Noirmoutier-ban nagyon unatkozott. A borkimérés kapóra jött neki, hogy világotjárt emberekkel érintkezzék és esténként valamivel érdemesebb dolgokról beszélgessen, mint amiről az adminisztrátorral, Palvadozzal s a falusi kupaktanáccsal lehetett értekezni.

Minket azzal nyert meg, hogy mindjárt az első héten nehány társunkkal szemben nagyon lovagiasan visel-

kedett. Egy Buchholz nevű részeges osztrák tengerész, azután Salz nevű társa, meg Sedlár s a 4-es nehány magyar lakója, köztük Ványi és Valéri asztalosok, mikor Coulinot nagy boroshordóival a vár pincéjébe költözködött, azt találták ki, hogy éjnek idején az elhagyott 1-es szoba padlóját egy helyen felfeszítették s leereszkedtek a pincébe, ahol Coulinot egyik hordóját megcsapolták. A bordézsmálás éjszakákon át tartott s a bőkezű Buchholz valóságos második, teljesen ingyen borkimérést rendezett be, amelynek áldását az egész 3-as és 4-es szoba s a felső szobák több beavatottja élvezte.

Coulinot természetesen hamar észrevette, hogy borai feltünő módon fogynak. Egy éjszaka bezárkózott a pincébe s elcsípte Buchholzot, aki az 1-es padlójának résén át, összekötött ingekből és rongyokból készült kötélhágcsón ereszkedett le a pincébe. Coulinot leszámolása az osztrák tengerésszel órákig tartott. Buchholz társai már odavoltak az izgalomtól s amikor végre is barátja, Salz, a legsötétebb sejtelmektől gyötörve, utána ereszkedett a pincébe, tengerésztársát kedélyes borozgatás közben találta Coulinotval, aki fiatalkorában maga is tengerész volt és Buchholz-al sok közös emléket tudott felidézni.

Coulinot a borlopásból nem csinált ügyet. Az adminisztrátornak szót sem szólt róla, sőt Buchholzot „üzletvezető"-jének fogadta fel, hogy ha oly kedve van bort inni, legalább tehesse azt nyugodtan, életének kockáztatása nélkül.

A borkereskedő nagylelkű eljárása a foglyok között természetesen kedvező visszhangot keltett. A várpince már másnap délután megtelt fogyasztókkal s Coulinot népszerüsége rövid idő alatt annyira megnőtt, hogy szegény Mme Mignale-nak a boreladással teljesen fel kellett hagynia.

Lassanként kiderült, hogy Coulinot új üzletvezetőjével egészen jó fogást csinált. Buchholz magyar asztalosbarátjaival, Ványival és Valérival asztalokat, padokat csináltatott. A pince boltíveire felakasztottak egy-két petróleumlámpát. Különös caveau des innocents alakult ki itt, a pince sötét boltívei alatt, ahol a gyér világítás csak a gomolygó dohányfüstöt s az élénken beszél-

gető emberek arcéleit világította meg. A lábak alatt néha visítva surrantak el a patkányok, amelyek a pince titokzatos, messzirenyúló vak sötétségében vesztek el. A bor ezeket a gyenge, rosszul táplált embereket hamar a mámor szédületébe ragadta. Néha ijesztő nevetések hallatszottak, amelyeket megállítani nem lehetett, vagy amelyek valószínütlen, hisztérikus asszonyi kacagásban torzultak el, mintha valamely kocsmai öreg, rekedt örömlánynak torkából szakadnának fel. A sötét szegletekben részeg emberek ölelkeztek. Először kötekedő, kedélyes, baráti kézmozdulattal lapogatták egymást, azután összefogózkodtak, mintha birkóznának, míg végül ernyedten döltek a pincefalnak, amelyen kisértetiesen csillogott a nedvesség, mint a csiganyál.

Délután hat órától fogva zene volt, amelyet Labes Fritz és Horváth szolgáltattak citerán és hegedün. Olykor Hampel énekelt. Egyszer ez a kitünő hangú cseh ember a sötétbevesző pincefalnak támaszkodva, a visszhangot felverő boltívek alatt elénekelte az Ave Mariá-t. Sápadtan fénylő, feketeszakálas arca olyan volt, mint Krisztus-látomás . . .

Február vége felé egy este az udvaron elfogott Ványi s elhagyatott sarokba vont azzal, hogy nagyon bizalmas dolgot akar közölni velem. Ványival és másik asztalos barátjával, Valerival, az utóbbi időkben kerültem közelebbi ismeretségbe, amióta barátaim távozása miatt sokszor maradt üres órám, amivel nem tudtam mit csinálni s a beszélgetés kényszere elhatalmasodott rajtam. Annak idején a luçoni fogolytáborból kerültek Noirmoutierba két nőiszabóval, Berticcsel és Lusztiggal, egy öreg Katz nevű szűccsel s egy bizonytalan foglalkozású Wohlstein nevű emberrel együtt. Luçoni fegyverbarátságukat Noirmoutierban is megőrizték s oly jól megvoltak egymással, hogy mások társaságát nem is keresték. Mindnyájan rokonszenves embereknek látszottak, csak az öreg, feketére festett bajuszú Katz volt köztük kissé unalmasan mogorva, örökös panaszaival s a kék munkászubbonyos, petyhüdt, mosakodni nem szerető Wohlstein mutatkozott fárasztónak, örökös elbeszéléseivel, amelyek mind azt igazolták, hogy

hajdan milyen nagy úr volt s hogy szerelme miatt menynyire lezüllött.

Ványi és Valéri szegény Varga Tamásnak nekemszóló izeneteit közvetítették s ők adták hírül halálát is. A fogolytáborban Varga munkáját folytatták, faládikókat, kézitükörrámákat készítettek. Néha felkerestem őket a 4-esben, ahol a szorgalmasan varrogató és foltozgató Bertics és Lusztig mellett kis műhelyüket berendezték.

Valéri volt a komolyabb, felesége is élt Magyarországon. Ványi inkább kalandokra vágyott s a vándorasztalosok bohém élete csábította a párisi útra.

Most is nagy titokzatossággal veszedelmes kalandterveit bontogatta előttem. Arról volt szó, hogy ők Coulinot elbeszélései s a várpincében végzett nyomozásaik alapján rájöttek arra, hogy a várépület titkos, földalatti kijáratához csak annak a toronyszobának a pincéjén át juthatnak, amelyben én lakom. Hónapok óta készítik elő szökésüket. Társaságukban van a két osztrák tengerész, Buchholz és Salz, azonkívül Sedlár, akinek testi erejére sokat lehet építeni. A sziget Herbaudière nevű kis szárdinia-kikötőjében félreeső helyen a séták alkalmával felfedeztek egy halászbárkát. Ide kell kisurranni egy éjszaka s a bárkán Spanyolország felé szökni. A tengeri út, különösen a biskayai öbölben, nagyon kockázatos, de két tengerésztársuk vállalja a felelősséget. Az út hetekig tarthat. Élelmük azonban már van. Most már csak a várból kivezető titkos kijáratot kell megkeresni. Ezért van szükségük rám. Az a kérdés, akarok-e velük szökni és segítségükre leszek-e abban, hogy a földalatti folyosót megkeressék?

Ványiék terve szememben nem látszott kivihetetlennek. A noirmoutieri várépület történetéről én is tudtam valamit. Egyik róla szóló műben, amelyhez a kantinosné útján jutottam, olvastam, hogy valamikor titkos kijárat volt alatta a templomig, sőt azon túl is az úgynevezett Passage de Goua-ig, ahol apály esetén gyalog lehetett átmenni a francia szárazföldre. A földalatti folyosónak számításom szerint legalább is tíz kilométer hosszúságban kellett elnyúlnia. Ezt a folyosót használhatta még Cha-

rette, a híres vendée-i royalista vezér, aki 1794-ben ura volt Noirmoutier-nak és Wielandot, a republikánusok vezérét bezáratta a noirmoutieri várba. Nekünk a folyosónak csak a várból kivezető részére volt szükségünk. Lehet, hogy ezt a toronyszobám alatti pincében megtalálhatjuk, különösen, ha Ványiéknak az a megfigyelése, hogy Coulinot borpincéjében éppen a szobám alatti részen befalazott bejárat van, megfelel a valóságnak.

Ványinak gondolkodás nélkül nyújtottam kezemet, hogy tervük végrehajtásában résztveszek s hogy az előkészületekről a világon senkinek sem árulok el semmit. A szabadulási vágy amúgy is türhetetlenül égett mindnyájunkban. A siker legkisebb reményéért is képesek lettünk volna bármely bolondságot elkövetni, akár életünk kockáztatásával is.

Mindjárt a borpincébe mentünk, hogy helyszíni szemlét tartsunk s Buchholzékkal megbeszéljük, miben számítanak rám?

Coulinotnak ez este is sok vendége volt. A rossz világításban és sűrű füstben először alig tudtam kivenni az arcokat. Minden alakon csak egyes foltok voltak megvilágítva, a többi sötétségbevesző részt hozzájuk kellett képzelni.

Fritz citerázott. Régi műsorszámait adta elő a tiroli katonaszökevényről és a gazdag szeretőjétől hűtlenül elhagyott parasztlányról.

Coulinot nagy élvezettel hallgatta a muzsikát. Intett, hogy telepedjék melléje. Hosszú, gyalulatlan asztal fején ült. Arca, amennyit ősz szakála szabadon hagyott, a kigyuladt apró erektől már egészen piros volt, barna szeme bizonytalan nézésű, mintha elolvadt volna. Mellette ült Dudás, aki bácskai szakértelemmel ízlelgette a bort, a lámpa fényénél vizsgálta színét, sőt kezén is eldörzsölt belőle, hogy szagolja alkohol tartalmát. Éppen Coulinot úr egy új borát kóstolgatták. A borkereskedő mosolyogva mutatott hüvelykujjával Dudásra, mintha mondta volna: „Ez érti a dolgát!"

Coulinot asztalánál ült az osztrák előkelőség: Reichsfeld, a kövér bécsi bankárfiú és rózsásarcú, őszszemű társa,

Ziffer. Újabban a mindig testgyakorlatokat végző, hidegvízkúrát tartó Hans Weber is hozzájuk társult, akinek nagy kezei talán az örökös hidegvíztől mindig kékes-pirosak voltak. Mióta a németek elmentek, ez a kisszámú osztrák intelligencia a maga kedves bécsi dialektusával és mindig megalkudni kész németségével képviselte a germán szellemet.

Német versenytársaik távozásával az osztrák tengerészek és hangos verekedő barátaik is inkább előtérbe léptek. A borpincében főleg ezeknek hangját lehetett hallani. Buchholz tengerészsipkával a fején és nagy fehér köténynyel, helyet készített az érkezőknek, vagy a rendeléseket vette fel. Mikor Ványit meglátta, vérbeborult, alkoholista szemével kacsintott és vöröses kecskeszakállát abban az irányban húzta ki, ahol Ványinak helyet kellett foglalnia.

Nemsokára engem is elhívtak Coulinot asztalától s a pince egy félreeső sarkában, hordóra tett gyertya körül elhelyezett poharakkal megittuk a barátságot Buchholz-al, Salz-al, Sedlárral és a két magyar asztalossal.

A két magyaron kívül egyiknek sem volt bizalomgerjesztő megjelenése. Buchholz inkább szipákolt, krágogott s ami torkába került, lenyelte, de ritkán mondott valami határozottat. Tekintetét állandóan vörös kis krumpliorrára szegezte, mintha csak kerülni akarta volna, hogy összeesküvő társainak egyenesen a szemébe nézzen. Néha ujjai között szakálát felgöngyölítette orráig s ezen az ápolatlan szőrözeten keresztül mondott valamit, amit egyáltalában nem lehetett érteni.

Salz képviselte a furfangot és eszességet. A terv valószínüleg az ő fejéből pattant ki. Ennek a kicsi, kövér, csupaszarcú embernek csak az volt a baja, hogy rettenetes szaga miatt alig lehetett mellette ülni. Állítólag kitünően értette a vitorlakezelést, volt kis kompassza s életében már többször megtette az útat Nantes-tól a spanyol partokig. Ő adta a tervet. Két hét alatt meg kell találnunk a titkos folyosót. Február húszadikán indulunk s ha szerencsénk lesz, március elején spanyol partot érünk.

Sedlár gyűjtötte az élelmiszert. Ha előadásának hinni lehetett, nagymennyiségű füstölthús, szalonna, tejkonzerv

volt birtokában, azonkívül gyorsforraló, a hozzá szükséges spiritusz s egy félzsák kávé.

— Ha minden összevág — jelentette ki Salz, — nem lehetetlen, hogy mához négy hétre Sedlár barátunknak valamilyen spanyol nő ül ölében egyik st.-sebastieni kocsmában.

— Ne tréfálj — mondta rekedten Sedlár és egészen belesáppadt az izgalmas elgondolásba. — Ezt az atlétatermetű pincért, akit félőrültté kínzott a vágy, az egész szökési tervben csak ez érdekelte.

Megvizsgáltuk a pincefalat is. Valóban, a számítás helyes lehetett. Úgy látszik, a pincében nem tartották szükségesnek a régi nyílás körvonalait egészen eltüntetni. A bejáratnak felső íve az új kőrakás felett tisztán kivehető volt. Talán egy méterrel beljebb húzhattuk volna meg az egyenes vonalat, amelynek az én toronyszobám padlójáig kellett felvezetnie. A kijáró folyosó tehát toronyszobámnak a pincéjébe okvetlenül beleesik.

Megesküdtünk a titoktartásra s miután megállapodtunk abban, hogy a munkát másnap megkezdjük, feltünés nélkül elváltunk egymástól.

A következő nap reggelén kabátja alatt a szükséges szerszámokkal jelentkezett nálam Ványi. Sovány arca a szokottnál is sápadtabb volt. Felhúzott kabátgallérral, sapkáját szemébe nyomva állt meg szobámban és nyugtalanul nézett maga körül. Bárki észrevette volna róla, hogy nem jóban jár. Közölte, hogy Valéri a 3-as ajtaja előtt áll őrt s ha veszedelem közeledik, kettős füttyjelt ad. A veszedelem az adminisztrátor lehetett vagy helyettese, a sárgaszemüveges káplár, a Brillen-Schlange — amint a németek hívták, — aki gazdája megbízásából mindennap feljárt a szobákba kémkedni és leselkedni.

Ványi a padlón való résnyitás művészetét ismerte már. A borlopásnál is ő dolgozott. Két deszkát felfeszített s azokból félméternyi darabot fürészelt le. A két deszkadarabot bármikor ki lehetett emelni, viszont rögtön vissza is lehetett tenni egyfelől a padlót tartó gerendavázra, másfelől a deszka alá szegezett kiálló lécre. Az egész művelet két óráig tartott. Azalatt, szerencsére, senki sem zavart.

A kiemelt deszkadarabok helyén négyszögű nyílás maradt, amelyen át le lehetett ereszkedni a pincébe. Nagy izgalom fogott el, amikor gyertyával először világítottunk be a pincébe. A sötét üreg elég mélynek látszott, de a közepetáján magas kő- és törmelékhalmot vettünk észre, amely annyira felnyúlt, hogy mikor Ványi a nyíláson át leereszkedett, a kőrakást lábával el tudta érni.. A nyílás peremén már csak görcsösen kapaszkodó, elfehérült ujjait láttam, azután egyszerre ezek is leváltak. Ványi teljesen eltünt a pinceüregben. Gyertyával utána világítottam s örömmel állapítottam meg, hogy szerencsésen meg tudott kapaszkoni a kőrakáson. Két gyertyát és szerszámait leeresztettem hozzá, azután a deszkadarabokat helyükre tettem, ráállítottam asztalomat s nyugodtan dolgozni kezdtem. Nemsokára a feszítővasra ütött kalapácsnak, hulló kődaraboknak tompított zaja hallatszott fel hozzám. Ványi megkezdte szabadulásunk előkészítésének munkáját...

A betük összefolytak szemem előtt s noha az olvasásba való legmélyebb belemerülést játszottam meg, sőt forgattam is a könyvlapokat, egy szóra sem emlékeztem abból, amit olvastam.

Megállapodásunk szerint lábammal háromszor dobbantanom kellett, ha látogató érkezik. Különösen a sárgaszemüveges káplártól kellett tartanunk, aki minden délelőtt körüllátogatott s egyéb megbízatása nem volt, mint hogy megfigyelje, mit csinálunk.

Már órák teltek el, amikor egyszer csak hallom Valéri füttyjelét. Rögtön én is dobbantottam. A kalapácsütés azonnal megszünt. Halálos csendben várakoztam s az volt az érzésem, hogy körülöttem minden: a szoba, az egész várépület átveszi izgalmam feszültségét.

Körülbelül tíz perc múlva a „Brillenschlange" nyitott be. Sapkáját levette, amely után magas, keskeny homlokán, olajjal fényesre kent gyér, ősz haja alatt piros gyűrű maradt. Sárga pápaszeme mögött nem kísérhettem figyelemmel szeme játékát. A két kerek üveg vakon, fenyegető bizonytalansággal meredt rám.

Néma fejbólintással üdvözöltem, azután újra olvasni kezdtem. Ő egy darabig szemben állt velem, majd sárga

szemüvegét végighordozta a szobán. Kis szobraim, a fényképek, a hosszában felállított könyvesláda, az ablakközbe helyezett edények, a furcsán lelógó, megroggyant mennyezet, minden, amire csak rákémlelt, alattomos összejátszással néztek vissza rá, mintha ők is őriznék a nagy titkot, ami után ez a sovány, bő pirosnadrágos, barna zubbonyos férfi hiába szaglászik.

Olyan volt a hangulat, hogy mindnyájan nevetésben törünk ki, mihelyt kiteszi lábát. De egyszerre csak lélegzetvisszafojtó döbbenet állt be a szobában. A káplár szemüvege célbavett egy piszkos szürke sapkát és rongyos, rikítószínű nyakvédőt, amikről látszott, hogy nem hozzám tartoznak, hanem valaki most dobta szalmazsákomra.

Percekig néztek egymásra a káplár és Ványinak ottfelejtett sapkája és nyakvédője, amelyek, szegények, legszivesebben szerettek volna párává lenni. A „pápaszemeskígyó" még egyszer körülhordozta álcázott tekintetét, mintha az embert keresné, akihez e dolgok tartoznak s végül is fejcsóválva, maradozó léptekkel távozott.

Utána még sokáig mozdulatlan csendben maradt minden a szobában. Valéri felszabadító füttyjele csak akkor hallatszott, amikor a káplár végleg elhagyta a várépületet. Én siettem Ványinak a megállapodott lábdobbanásokkal továbbítani az örömhírt.

Három héten át hasonló izgalmak között tartott a kutatás a pincében. Résztvett a munkában Sedlar és Salz is, levittek magukkal feszítővasakat, baltát. A kibontott kövekből a le- és feljárás céljaira egészen kényelmes lépcsőt építettek. Az első hét végén megtalálták a folyosót. De a munka és az őrködés nehezebb feladatai csak most következtek. Az útat mindenütt beomlások állták el, a levegő kibirhatatlan volt s ha meg is elégedtek annyival, hogy a beomlásokon csak szűk rést nyissanak, a kövek elhordása a folyton növekedő távolságon át sok időt és fáradságot emésztett fel. Azután nagyon kellett vigyázni a kopácsolással, amikor a 4-es és ennek toronyszobája alá kerültek. Itt már inkább csak éjjel lehetett dolgozni s így is megesett, hogy egyesek felriadtak a zajra. Ványinak és Valérinak, akik ebben a szobában laktak, minden ravasz-

ságukat össze kellett szedniök, hogy lakótársaik gyanuját elaltassák.

De végül is célhoz értünk. Február utolsó napján a templom felé eső északnyugati torony pincéje alatt, nem túlságos magasan az árok felett, megtaláltuk a kijáratot...

Nevezetes nap volt ez egyébként is. Ugyanakkor, amikor a tengeren való szökésünknek első, nehezebbik fele már teljesen elő volt készítve, valaki a menekülésnek egy másik, sokkal regényesebb módját ajánlotta fel. Dudás meghívott magához feketére és a legnagyobb titoktartás mellett közölte, hogy repülőgépéhez, amelyet a hatóságok csak ártatlan modelnek hisznek, már csak az utolsó, jelentéktelen munkálatok szükségesek úgy, hogy egy-két hét alatt rendelkezésére fog állni egy komoly, motornélküli repülőgép, amellyel két személy könnyűszerrel Spanyolországba szökhet. Minthogy legjobb barátját, Fenyvesit, büntetődépôtba vitték, arra gondolt, hogy gépén engem visz el.

Megdöbbenve néztem barátomra. Azt hittem, megőrült.

Dudás elértette tekintetemet. Mosolyogva tette vállamra kezét:

— Ne félj. Nem vagyok őrült. Különben is mindent igazolok előtted — fűzte hozzá s ezzel szalmazsákja alól nagy köteg rajzot, terveket, számításokat húzott elő, amelyekből apróra elmagyarázta Fenyvesivel együtt készített tervüknek minden részletét.

A dologhoz nem sokat értettem, de beszélgetésünk alatt meggyőződést szereztem róla, hogy Dudás valóban nem őrült. Mindaz, amiről álmodozott, megvalósíthatónak látszott. Csak egy kérdés maradt hátra. Kezdetleges eszközeivel, vajjon el tudja-e kifogástalanul készíteni az alkatrészeket? Dudás biztosított róla, hogy minden a legnagyobb rendben van s megigérte, hogy másnap elvisz műhelyébe, ahol a tiroliakkal már hetek óta együtt dolgozik. Érdekes véletlen volt, hogy Dudás műhelyt éppen abban a toronypincében kapott, amely alatt a kijáratot megtaláltuk. A menekülésnek két módja így egymáshoz közvetlen közelségbe jutott.

Meghatódva, könnyes szemmel öleltem meg barátomat. Megindított bízalma, hűséges jóakarata, de valójában amiatt érzékenyültem el, hogy ezzel az öleléssel búcsút is mondok neki, szavak nélküli búcsút s éppen akkor, amikor barátságának legszebb jelét adta, titokban, sejtelme nélkül, hosszú időre, talán örökre elválok tőle...

Salzékkal indulásunkat másnap este tizenegy órára tűztük ki. Szobámban gyülekeztünk. A 3-as lakóinak nem tünhetett fel, hogy annyian jönnek hozzám, mert este gyakran kerestek fel látogatók.

Buchholz kissé ittasnak látszott. Mikor a viharlámpával arcába világítottam, szeme furcsán hunyorgatott. Salz azonban megnyugtatott, hogy barátja sohasem volt ilyen józan. Mindenki alaposan felöltözködött. Sedlár, Ványi és Valéri hátukra kötött zsákokban hozták az élelmiszereket. Amíg hozzám jöttek, gyanus dolgot sehol sem észleltek. Mindnyájan észrevétlenül tudtak szobámba besurranni.

— Induljunk, fiuk! — intézkedett Salz.

Felemeltük a deszkákat s a támadt négyszögű sötét lyukon át, hideg, dohos áramlat csapott fel. Egy pillanatra sáppadtan álltunk meg mindnyájan a fekete nyílás körül. Az izgalmas előkészületek után csak most rebbentünk rá, hogy mit készülünk tenni. Kis toronyszobám egyszerre hívó és marasztaló lett. Eszembe jutottak barátaim: Soltész, Németh, Dudás, többi magyar társaim. Úgy fájt búcsú nélkül elválni tőlük... A hűvös nyíláson át pedig beláthatatlan borzalmak és dermesztő lehetőségek sötétlettek fel. Hová vezet ez a fekete nyílás? Mi vár ránk a végén? Rajta keresztül, mintha halálos erejű hullámok zúgását hallottam volna, vitorlarúdak recsegését és emberek hörgő kiáltásait... Egyszerre csak úgy éreztem, hogy mindez álom és szorongva figyeltem magamat, hogy mi lesz velem, hová visz az akarat- és gondolatnélküli kábulat?

Még a hatalmas erejű Sedlar is fogvacogva, fehér arccal állt a nyílás előtt. Majd keresztet vetett magára s lehajtott fejjel követtük mi is példáját.

Leereszkedtünk a fekete lyukon. Elől ment Sedlar s a sort Ványi zárta be. Ők ismerték legjobban az útat a

földalatti folyosóban. A fény, a nyitva hagyott résen át még egyszer bevillant kis szobámba, amely azután elámulva adta meg magát a sötétségnek s felénk került, eltünt, elfoszlott a semmiségben.

A várból porosan, összekarcolva, fuldokolva kerültünk ki, de teljesen észrevétlenül. Azt hittem, hogy már sohasem lesz vége a folyosónak, amelyen át végig leguggolva, kövekhez ütődve kellett kúsznunk. Mikor nagynehezen kicsúsztunk az árokba, egyszerre magunkhoz tértünk a hideg levegőtől és esőtől, amelyet a szél arcunkba csapott.

Az úton senkivel sem találkoztunk. Ily késő esti órákban s ebben a viharban a szigetlakók nem mozdultak el hazulról.

Alig egy óra alatt elérkeztünk a herbaudière-i partnak ahhoz a pontjához, ahol a magányos bárkának kellett lennie. Tervünkben azonban nem számoltunk a dagállyal. Abban a pillanatban, ahogy a parthoz értünk, a hullámok harsogva érkeztek a tenger felől s süketítő zajjal foglalták el régi partjaikat. Én a sötétben semmit sem láttam. Az esőtől, vihartól s a döngve, csattogva visszaömlő hullámoktól pillanatnyilag elvesztettem látásomat, hallásomat és tehetetlen kábulat fogott el.

Salz és Buchholz kikémlelték a bárkát, azután a nagy zajban ránkkiáltottak, hogy csak kövessük őket. Egymásba fogózva indultunk neki a tornyosuló árnak. Néha a hullámok átcsaptak rajtunk, olyankor úgy éreztem, hogy elszakadtam társaimtól s a dühödt vízfalak örökre maguk alá temetnek. A megsemmisülés érzése kiölt belőlem minden gondolatot és emlékezést. Csak két, görcsösen kapaszkodó kéznek éreztem magamat, amellyel az előttem bukdácsoló Valéribe úgy belemarkoltam, mintha dermedt ujjaim vállába nőttek volna.

Mikor végre elérkeztünk a bárkához, lábam már nem is érezte a tenger fenéket. Buchholz, Salz és Sedlár kúsztak fel először a hajóra, ők azután felhúztak bennünket is. A kis halászhajó táncolt a hullámokon, csupasz vitorlarúdja kísértetiesen nyikorgott. Az eső tovább zuhogott s a szél néha oly erővel csapott arcunkba, hogy lélegzetünk elállt. Tombolt, üvöltött körülötünk az egész megvadult

világ s a legborzasztóbb az volt, hogy látni semmit sem lehetett. De a ránk fenekedő ellenséges erők között legalább már biztos helyen érezhettük magunkat.

Salz mindenekelőtt a kötelet akarta elvágni, amellyel a bárka ki volt kötve.

— Meg vagy őrülve? — üvöltött rá Buchholz. — Először nézzünk körül!...

A két tengerész négykézláb kúszott végig a hajó fenekén. Kézzel tapogattak ki mindent, mert látni ők sem igen tudtak.

Egyszerre rémes kiáltás hallatszott:

— El vagyunk árulva!...

Salz a vitorlarúdat két kézzel rázta s magából kikelve, dühödt őrjöngéssel ordította:

— Isten irgalmazzon az árulónak! El vagyunk veszve! Nincs vitorlavászon, nincs evező!...

Ebben a pillanatban óriási hullám csapott át rajtunk. Mikor a víz lecsurgott rólunk, mintha a hullám magával sodorta volna minden reménységünket, egyszerre elénk döbbent a rettenetes valóság: vitorla és evező nélkül ittrekedtünk egy tehetetlen, hitvány faládikóban, amelyet a vihar bármelyik pillanatban elszakíthat, pozdorjává zúzhat... Vége volt a menekülésnek! Hónapok munkája, életünk kockáztatása egy kicsiség miatt haszontalanná vált. Mi történt itt? Szörnyű véletlen, vagy gonosz árulás?...

Nem volt idő tépelődni. „Vissza a várba, míg nem késő!" — adta ki Salz a jelszót.

És újra elkezdődött a bukdácsoló, fuldokló küzdelem az árral, amely azóta erejében megnőtt. Ha Sedlár nincs velünk, Ványi és én sohasem kerülünk ki élve a hullámok sodrából. Ez az emberóriás karjaival magához szorított bennünket, mint két gyermeket s leszegett fejjel törtetett elő hullámok, síkos sziklák és kapaszkodó algák között a partig.

Életünk legalább meg volt mentve. A parton Valéri rumos üveget húzott elő zsákjából. A literes üveget pillanatok alatt kiittuk. Jóleső meleg szaladt végig didergő tagjainkon. Sedlár lebontotta rólam víztől csurgó kabátomat s két kezébe fogva kicsavarta, mint valami ron-

gyott. Példáját követték a többiek is. Ahogy a súlyos víztől megszabadultunk, mindjárt könnyebbnek is éreztük magunkat. Egymás kezét dörzsöltük, hátát lapogattuk és szárazon maradt zsebkendőinkkel törülköztünk, mintha csak furcsa éjjeli tengeri fürdőzésből léptünk volna ki.

Az életreébredésnek ezekben a kedélyes megnyilvánulásaiban csak Buchholz nem vett részt. Némán és sötéten állt pár lépésnyi távolságra tőlünk. Nem kérdezte tőle senki, hogy mi baja. Csak Salz nézett egyszer abba az irányba, ahol állt, s mintha csak ez a mozdulatlan alak juttatta volna eszébe, felkiáltott:

— Siessünk vissza a várba! Hátha ott is meglepetést készítettek számunkra!

Visszafelé az úton semmi bajunk sem esett. Egészen valószínütlen volt, hogy azon a körülményes úton, amelyen jöttünk, még egyszer visszatérhessünk a várépületbe. És mégis úgy történt. Az árokba vezető kijáratot, mikor bemásztunk rajta, kövekkel és törmelékekkel hirtelen betömtük s a titkos folyosón a kiállott megpróbáltatások után, már oly könnyüséggel mentünk vissza, mintha széles uccán járnánk.

Egy meglepetés azonban a várépületben is várt ránk. A pince felett toronyszobám padlójának négyszöge ki volt világítva. Valaki volt nálam. Megdöbbenve, tanácstalanul álltunk meg. El voltunk készülve rá, hogy az adminisztrátor várakozik ránk. Suttogva állapodtunk meg, hogy először én megyek fel. Valami ürügyet mondhatok neki. Állíthatom azt is, hogy borokat tartok lenn a pincében, vagy olvasni járok le, hogy a szobám lámpafényével ne keltsem fel az őrség figyelmét. Ebben egyeztünk meg. Szerencsére, vittem magammal könyvet, Assisi Szent Ferencnek francia nyelvű Fioretti-jét... Sapkámat, nyakvédőmet és felsőkabátomat levetettem s a viharlámpát és könyvet kezembe véve, csendesen megindultam a kövekből emelt feljárón.

Mikor felértem, a négyszögű nyíláson át először a lámpát s a könyvet raktam ki a padlóra, csak azután emeltem ki fejemet.

A látványra, ami szobámban fogadott, igazán nem

voltam elkészülve. Ingben, széles, hosszú alsónadrágban a legidősebb Stocker, a 3-as szoba főnöke állt ott s kerekre nyílt szemekkel, a félelemtől eltorzult arccal bámult rám.

Kiderült, hogy csak most jött a szobámba, a nyílást nem is látta, hanem kétségbeesetten a szalmazsákon keresett, mert nagyon rosszat álmodott rólam s emiatt nyitott be hozzám.

Az adminisztrátor számára kitalált olvasási történetet előadtam neki, amit a kedves, jámbor tiroli el is hitt. Folytonosan bocsánatot kért, hogy megzavart. Először nem akart bejönni, de mikor rémes álma után sehogy sem tudott elaludni, legalább ajtómig jött s azon keresztül hallgatózott. Minthogy szobámból semmi nesz sem hallatszott, nyugtalansága nőtt s nem tudta megállni, hogy be ne jöjjön hozzám és gyertyát ne gyújtson.

— Bocsásson meg. Mindennek a rossz álom az oka — mondta még egyszer a tiroli s most már arcán halvány mosollyal, jóéjszakát kívánt s hogy a többit fel ne költse, óvatosan, lábujjhegyen távozott a szobából.

Intettem a többieknek, hogy jöhetnek. Salz nagyon megkönnyebbült. Vizsgálgatva nézte Buchholzot, majd csak annyit jegyzett meg:

— Utánanézünk még a dolognak!...

A sikertelen szökési kísérlet résztvevői még egy órát melegedtek nálam, elfogyasztották az útra szánt élelem jó részét, azután egyenként fekvőhelyeikre lopóztak.

XV.

UTOLSÓ HÓNAPOK NOIRMOUTIERBAN

I.

A meghiusult szökés után torokgyuladásban két hétig feküdtem. El kellett titkolnom betegségemet, hogy gyanut ne keltsek s így az orvosnál nem is jelentkeztem. Sok hasznom ugysem lett volna belőle, mert az öreg civil orvos, aki hetenként egyszer-kétszer benézett, hashajtón kívül egyéb orvosságot nem rendelt.

Betegágyon értesültem szökési kísérletünknek nehány, egészen titokzatos következményéről. Az adminisztrátor mindjárt másnap az őrség felével megjelent abban a toronypincében, ahol Dudás repülőgépe készült, amely most szabadulásunknak egyetlen reménye maradt. Dudásnak az alkatrészeket ki kellett a mellékhelyiségül szolgáló kis udvarra hozni, ahol mindent ünnepélyesen elégettek. Aviatikus barátom hiába tiltakozott ellene, hiába mutatta prefektusi engedélyét. Repülőgépe elégett, elporladt, mint egykor Daedalus és Ikarus-é a nap tüzében.

Ugyanakkor az adminisztrátor becementeztette a torony alján azt az árokfeletti rést is, amelyen kiszöktünk. Senki sem sejtette, honnan volt erről a kijáratról tudomása. És ha a titkos útat elárulták, miért nem kutattatott az én szobám pincéjében is, miért nem falaztatta be itt a földalatti folyosó bejáratát, mért nem indított nyomozást, hogy kik ásták ki a folyosót s kik kísérelték meg a szökést?

Azt az egyet biztosra vettük, hogy az adminisztrátor mindent megtudott. Hogy az egészből nem akart nagyobb ügyet csinálni, annak két magyarázata lehetett. Az egyik szerint az adminisztrátor már maga sem mert újabb

büntető-dépôtba való deportálásra felhatalmazást kérni felettes hatóságaitól, mert a nevezetes éjszakai jelenet miatt, amikor Rubinra rá akart lövetni, megdorgálták a prefekturán s figyelmeztették, hogy ez legyen utolsó botránya. Attól félt tehát, hogy a szökésről való jelentés neki is árthatna, esetleg elmozdítanák állásából, amelyben oly jól keresett s talán még a frontra küldenék, ahol pedig most, különösen a Verdun ellen megindított német offenziva óta, olcsó volt a francia katona élete.

A másik feltevés szerint az adminisztrátor mindent Coulinot-tól tudott meg, de a szereplő személyek neve nélkül s a gavalléros gondolkodású borkereskedő kötötte ki feltételül, hogy az adminisztrátor megelégszik a további szökési kísérletek lehetetlenné tételével, ellenben nyomozást nem indít a dologban. Ebben az esetben Coulinot-nak valószínüleg Buchholz fecsegett s ők ketten találták ki, hogy a kiszemelt bárkát teljesen leszerelik. Ez a gondolat csak tengerész agyában születhetett meg. Mindenesetre ezen a véleményen lehetett Salz is, aki másnap éjszaka éppen abban az órában, amikor az előtte való éjszaka kétségbeesetten fedeztük fel a bárkán a vitorla és evező hiányát, nehány barátja segítségével Buchholzra pokrócot terített s ez alatt a takaró alatt félholtra verte. Buchholz ezek után, velem egy időben, szintén napokig fekvőhelyéhez volt kötve. Az adminisztrátor az ő eltángálását sem kívánta megtorolni.

A szerencsétlen szökési kaland utóhullámai lassan elültek. Nekem egy hétig meglehetősen magas lázam volt. Alig vettem észre, mi történik körülöttem, azt hiszem, teán és kávén kívül egyebet nem fogyasztottam. Néha Soltészt láttam magam felett, kezében hidegvizes ruhával, valószínüleg torkomra tette. Azután Jakab tartott szájam elé nagy csészét, amelynek tartalmát verejtékezve, nagy kínok között nyeltem le. A folytonos, gyötrő látomásokba egészen beleszédültem s elvesztettem az életjelenségekben való tájékozódásomat. Leggyakrabban messzi, napfoltos kép tárult elém, ahol valaki gyermekkocsit tolt maga előtt. A napfolt mind kicsinyebb lett s ezzel együtt a kocsi útja is megkurtult, mert aki tolta, úgy látszik a napon akart

maradni. Néha a gyermekkocsi már szinte egy helyben lebegett, hallottam kerekeinek nyikorgását s az egyhangú biztatást az alvásra. A napfolt egyszerre csak eltünt s én szorongó kiáltással vettem észre, hogy az egész kép sötétségbe borult... A képet kezdetben mindig gyönyörüséggel néztem, alig észrevehető ködön sütött át, a gyerekkocsi alatt felgyújtotta a zöld pázsitot, vakítófehéren világította meg a gyermek ruháját, és sugaraiból jutott még annyi, hogy a pázsit mögött, a kis ismerős háznak körvonalai is kibontakoztak. Úgy vágytam arra, hogy a gyereket lássam. Egyszer-egyszer meg is mozdult kocsijában s már azt hittem, meglátom arcocskáját, amikor a kocsi hirtelen megbillent s a gyerek kiesett... Egyízben magam mentem el a kocsiig, beléptem a napfényes foltba, kimondhatatlan boldogság fogott el s mikor a kocsihoz hajoltam, fehér párnán apám sáppadt arcát pillantottam meg, csukott szemekkel, holtan.

Ilyenkor mindig felugrottam, valaki lefogott, visszanyomott a szalmazsákra s úgy éreztem, mintha fekete, fullasztó, mély folyosóba nyomna s köveket taszítana rám.

Ahogy gyógyultam, a kép mind halványabb, mind elfoszlóbb lett. Egyszer már csak a kocsi kerekének nyikorgását hallottam s a folytonos altató neszt. A zaj felé fordítottam tekintetemet: a toronyszoba ablakánál az öreg Jakab kuporgott kis széken s a térdei között tartott kugligolyón reszelt. A nap bő sugárban ömlött be az ablakon és az összetákolt szék nyikorgott, amíg Jakab nagy lendülettel reszelte a fagolyót. Innen jött napok óta a zaj, amire a lázképet építettem.

Kugligolyó! Napfény! Hiszen akkor itt van a tavasz!...

Jakab mosolyogva állt fel. Furcsa kiejtésű, idegen szavakkal kevert nyelvén szólt hozzám:

— No, Kuncz úr, jobban van? Ma lesz nekie pompás szupa, öreg Jakab csinájja. Soupe excellente, monsieur!

A kis vaskályhában ropogott a tűz. A falra szegezett családi fényképek mosolyogva néztek rám. Mellettem a földön levelek hevertek. Az egyikben bátyám a következőket írta: „D. bátyánk feleségének kis lánya született. A gyermek csodálatosan hasonlít szegény apánkra"... Úgy

rémlett, mintha a levelet olvastam volna már. Mielőtt a láz kitört rajtam, ezek voltak az utolsó szavak, amelyek életemből visszacsengtek s önkívületbe vesző képzeletembe felszívódtak.

Felépülésem azután már gyorsan folyt le. A nagy orvos, a nap, gyógyító sugaraival hamar talpra állított.

Gyönyörű tavasz volt. Az 5-ös nagy, gótikus ablakaiból messzire ki lehetett látni a sóárkokra, amelyek felett ezüst fényben gomolygott a pára. Távolabb, a tengerhez vezető csatornákon színes vitorlájú kis hajók lebegtek. A tiszta sötétkék égen könnyű, dagadozó felhők csak azért jelentek meg, hogy meghemperegjenek a tündöklő fényözönben s azután tovatüntek anélkül, hogy fenyegető felhőzetté tömörültek volna. Nagyon messziről szélmalom zúgása hallatszott. Néha egy-egy madár húzott át rebbenő szárnyalással a tenger felé. Ezerféle zaj zsongott, a széláramlattal bódító illatok érkeztek. Maga a várépület is olyan volt, mintha ünnepelne. A nyitott ablakokon át ömlött be a friss levegő, a fekvőhelyek piszkos pokrócain a nyűtt szalmazsákokon megcsillogott a nap aranyfoltja. Úgy éreztem, mintha kedves vendég tartózkodnék az elhagyott helyiségekben, amelyeknek lakói az udvaron sütkéreztek a napfényben, énekelve végezték napi munkájukat, vagy Jakab újra megnyílt kuglipályáján szórakoztak. Egyik szobából jártam a másikba. A kis hátsó ablakokon, mint bűvös látcsöveken, kinéztem a zöldülő mező és a háttérben meghúzódó erdő kékes vonala felé. Régi helyemről, a 6-os ablakmélyedéséből a repkénnyel befuttatott házat s a kis kertet vizsgálgattam azzal a különös, muzsikáló emlékezéssel, amivel a régi házakat nézzük, ahol ifjuságunk szép napjait töltöttük.

De mindez csak messziről okozott örömet. Ha az udvarra lementem és kiültem a napra, leverten, összetörten tértem vissza. Egyszer résztvettem a csoportos sétában s azt hittem, a fáradságtól összeesem. A tavasz csak nagy vágyakat ébresztett, de azokból semmit sem engedett megvalósulni.

Március végén kicserélték őrségünket. A nagyszakálu breton és vendéei öreg népfelkelőket küldték a frontra.

Borus, mogorva arccal csomagoltak. Mme Mignale úgy tudta, hogy haza sem engedik őket családjukhoz. Egyenesen viszik a veszélyeztetett Verdun körüli erődítményvonal védelmére.

A légkört ezekben a hetekben nagy, véres elhatározások tették feszültté. A francia védelemnek erődítményércfalát a német ágyuk szüntelenül döngették. Úgy éreztük, hogy a háború döntő fordulat előtt áll. A francia lapok viszont azt írták, hogy az antanthadműveletek egységes irányításával a háborunak csak új korszaka kezdődik, amely ugyan nem hamarosan, de annál biztosabban hozza meg számukra a végső győzelmet. A „jusqu'au bout"-t akkor találták ki s ettől fogva kezdték sűrűn hangoztatni. Briand a legjobb reménységekkel tért vissza olaszországi útjáról. Poincaré meglátogatta a Verdunt védő hősi csapatokat. Petain tábornok személyisége előtérbe került.

Mi éppen nagytakarítást végeztünk, amikor régi őreink indulásra készen sorbaálltak. Mindnyájan az udvaron tartózkodtunk, a szalmazsákállványokat, összetákolt, szegényes bútorainkat lúgoztuk, takaróinkból a férgeket írtottuk, ruháinkat poroltuk.

Az öreg francia katonák irigykedéssel néztek ránk. A mi poklunk nekik mennyország volt. Most el kellett menniök a szörnyű öldöklésbe, ahol naponként tízezrek véreztek el, ahol ágyuval, géppuskával, bombavetővel, mérgezőgázzal deliriumos tömegek útat akarnak törni maguknak, gyilkolnak és elpusztulnak kilométernyi föltúrt földsávok elfoglalásában és védelmében. Az egyik oldalról a Kaiser, a másik oldalról Poincaré hasonló jelszavakkal bódítják őket. Mi lesz mindennek a vége? Mit nyer a győző, ha minden elveszett s mit szenved a vesztes, ha már nincs mit vesztenie...

Az adminisztrátor domború hasával fontoskodva járkel a mogorva népfölkelők előtt, akiknek arcán a sötét jövő árnyéka borong. Mögötte két-három lépésnyire, minden mozdulatát hűségesen utánozva, ugrándozik a cingár „pápaszemes kígyó", akinek sárga szemüvegei mögött az örömtől bizonyára most fölgyúlnak szemei, hogy neki

nem kell a többiekkel menni. Az adminisztrátor Petainnek, Poincaré-nak képzeli magát. Pattogva adja ki a parancsszavakat. Heves kézmozdulatokkal intézkedik, rendelkezik. Úgy érzi, mintha most rajta volna a sor, hogy a francia „gloire"-t megmentse.

A régi őröket az adminisztráció épülete elé állítják. A kapun dörömbölés hallatszik. A „pápaszemes kígyó" bő piros nadrágjában kómikus sietséggel rohan a kapuhoz, fehér, asszonyos kezével lebontja a vaspántokat és széttárja a szárnyakat.

A bejáraton át belép az új őrség. Körülbelül harmincan lehetnek. Mind sebesült és lábbadozó beteg. Az egyiknek karja van felkötve, a másik sántít. Egy fiatal, sápadt katonának arca idegesen vonaglik. Többnek a feje van bebónyálva. Köztük az első sorban dagadt, zöldessárga arccal egy káplár áll. Szeme nyugtalanul villog ránk, akik a munkát abbahagyva, elképpedve bámuljuk az érkezőket.

A két csapat szembemered egymással. A megtérők és elindulók. Az öreg népfölkelők borzadva nézik a nagy mészárlás menekültjeit. Ezeken az arcokon át először pillantják meg a maga valóságában a háborut. Itt nincs kendőzés, nincs hamisítás, nincs szárnyaló szólam, az átélt borzalmak nyersen verődnek vissza az arckifejezések tükrében... És ezek még a szerencsések! Hát, akik otthagyták életüket, vagy teljesen nyomorékká lettek!... Pillanatokig megdöbbentően néma ez a találkozás.

Azután az adminisztrátor az újonnan jöttek vezetőjéhez lép s vele a két csoport közti téren ceremóniásan szót vált, majd fehér ívlapra írva átnyújtja a távozó öreg katonák listáját.

Névsorolvasás következik. Az új vezető számbaveszi az indulókat. Némi megvetéssel néz végig rajtuk. Ezek is olcsón fogják otthagyni bőrüket a verduni erődítmények védelmében.

„En route!" — kiáltja vezetőjük s kezével a kapura mutat. Az öreg őrök lassan mozognak, mintha lábukat a földből gyökerestől kellene kitépniök. Nem búcsúztatja őket senki s végső tekintetük nem kapaszkodik abba, ami életükben legkedvesebb volt. Csak minket látnak, akikkel

mogorva gyűlölséggel bántak. Frontmögötti „patrioták" voltak, akik azt hitték, hogy kikerülik a veszedelmet, ha az adminisztrátor parancsait rabszolga-engedelmességgel hajtják végre. Szegények, talán most bánják is ridegségüket és életük sötét fordulata előtt, szeretnének felénk inteni... De már késő. A vezető meglódítja az elsőt s gépies, fásult határozatlansággal utána indul a többi.

Azt hittük, hogy az új őrök még kegyetlenebbek lesznek, mint a régiek. Hiszen onnan jöttek, hol a gyűlölség lángja legmagasabban lobog. De mindjárt az első napokban láttuk, hogy csalódtunk. A nagy szenvedések átélői nem ismerték a gyűlölséget. Este már ott ültek Coulinot borpincéjében, elvegyültek köztünk s emlékeiken át közénk hozták a frontélet vídám és hátborzongató mozzanatait. Volt köztük a francia front majd mindegyik részéből valaki. Champagne-i, artois-i és verdun-i csaták sebesültjei. Tőlük hallottuk először Haumont-erődnek és Herbebois-nak nevét. Ők emlegették Douaumont-t és Vaux-t, hol a szörnyű áldozatokkal járó német támadás első sikereit aratta.

Az adminisztrátor el akarta tiltani tőlünk új őreit. Ezek azonban nem hallgattak rá. Nem voltak a régi kezesbárányok, akiket a frontraküldés rémével lehetett ijesztegetni. Éjjel az őr a bástya körfolyosójáról lemászott hozzánk s a langyos, tavaszi éjszakán, amikor írtóztunk szalmazsákjainktól, elbeszélgetett velünk. Csak a dögletes szaggal nem volt kibékülve, ami a szükséghordók felől áradt. Felháborodással hallgatta, hogy ezek a hordók az adminisztrátor rendeletére állanak itt: „belé kellene fojtani a kövér disznót" — mondta, élénk kézmozdulattal kísérve szavait. „Oh, milyen gyűlöletesek azok, akik a mai rettenetes időkben szükségtelen szenvedéseket okoznak. Mert, ha legalább szükséges az a szenvedés... Vagy ki tudja?... Szükség van-e minderre?..."

Az őr civiléletben tanító volt Rennes-ben. Mondtam, hogy békeidőben én is megfordultam ebben a városban. A sötét éjszakában felidéztük a városka napfényes uccáit, szürke kövekből épült templomát. Az őr két térdére tá-

masztott puskájára könyökölt, fehér fejkötése világított a sötétben s ő maga elé nézve, régi breton dalt dúdolt.

Másnap a breton tanító társaival megbeszélte, hogy éjjel a nagyudvarra vezető ajtót nyitva hagyják. Természetesen az adminisztrátor azonnal észrevette s azontúl esténként maga zárta be az ajtót. Erre az őrök közül valaki leszedte a zárt s mikor az adminisztrátor nagy lármát csapott emiatt, figyelmeztették, hogy jó lesz, ha nem sokat okvetetlenkedik. A bástyaőrök nem hajlandók éjjeli szolgálatot végezni büdös hordók és szükségletüket végző foglyok felett. Az adminisztrátor végre is engedni volt kénytelen. Coulinot mosolyogva jegyezte meg másnap a borpincében, hogy „tiszteletreméltó barátja" beadta derekát s még sok mindenben be fogja adni, mert az új őrséggel nem lehet olyan könnyen kukoricázni...

2.

A tavaszi hónapok gyorsan teltek. Németh Andorral a kis kertben megint egész nap olvastunk. Vízhordáson csak egyszer voltam kint. A fákon megint zöld lomb remegett, a lankás mezőn sárgán kanyargott az ösvény, ahol tavaly az amerikai lány az erdőből felénk jött. Most fájt az emléke s a lány mosolygós arca elérhetetlen messzeségbe riadt. Azt hallottuk róla Mme Mignale-tól, hogy az idén nem jön vissza.

A vízkorvéra ezúttal a torzarcú, meghibbant elméjű káplár kísért ki fegyver nélkül, minduntalan hátunk mögött maradozva. A kútnál fiatal, csinos lányt találtunk a faluból, aki agyagkorsóba vizet eresztett. A lány kalap nélkül, félig városiasan öltözve állt a kút vaskerekénél s a háta mögött lebukó nap felgyújtotta vöröses hajának szikráit és könnyű ruháján át árnyékba metszette testének formáit.

Szándékosan késlekedett a vízhúzással. A dagadtarcú káplár vigyorogva érkezett hozzánk s biztatott, hogy segítsünk a lánynak. Nagy Zsiga volt velem, a kis Stein Móric és a piroskezű, hidegvízimádó Weber. Nagy Zsiga és Weber, mikor a káplár tagolatlan, zavaros szavából

megértették, mire szólítja fel őket, a pléhvödörrel kezükben már készültek felugorni a kőemelvényre, amelyre a kút állítva volt.

A lány azonban kötekedve emelte fel korsóját s rájuk kiáltott:

— Aki közel jön, leöntöm.

A beteg káplárnak nagyon tetszett a dolog. Hátborzongató hahotázással mutatott a lányra s intett a fiuknak, hogy ne hagyják magukat.

Webernek eleme volt a hidegvíz. Minden töprengés nélkül ugrott fel a lányhoz s fel sem vette a vastag vízsugarat, amit arcába kapott. A fürge Nagy Zsiga ezalatt megtöltötte a pléhvödröt a forrás vizével s az egészet a lányra öntötte.

Pillanatok alatt elszánt vízcsata fejlődött ki köztük. A kút fekete csövéből szakadatlanul folyt az ezüstös, habzó víz s hol a lány korsóját, hol a fiú vödrét töltötte meg s azután sikoltozások és dulakodások között a tartalmát egymásra freccsentették.

A káplár térdeit csapkodva, hörögve kacagott. A lány haja vizesen, barnára sötétülve csapzódott homlokába, keble pihegett, fehér fogai villogtak. A két fiú pedig eszeveszett megfeledkezéssel támadt és védekezett, karjai közé szorította a lányt, hogy önteni ne tudjon, közben lihegve, tágúló szemekkel néztek az arcába. A végén is mind a hárman lebuktak a fűbe s a lány durcásan, sírva tépte ki magát görcsösen ölelő karjaikból s az átnedvesedett, hozzátapadó ruhában egy pillanatra testének teljes szemérmetlenségében állt fel előttünk. Azután felkapta vizeskorsóját s a falú felé szaladt.

A káplár tapsolt, röhögött, üvöltött. Alig lehetett lecsendesíteni.

Mi pedig dideregve láttunk neki, hogy a hordót megtöltsük.

Ez a jelenet mindnyájunknak hetekre feldulta idegzetét. Rám olyan ijesztően és éles fájdalommal hatott, mintha sötét szobában hirtelen vakító fényt gyújtanak fel. Szemem más világításhoz volt szokva. A nőt már csak álmaim s a visszahívó képzelet tompító fátylain keresztül

láttam. Az élő nő lassanként egészen kiköltözött pórusaimból.

Eleinte rettenetes gyötrelmeken mentem keresztül. A nappal szabad óráiban s álmatlan éjszakákon visszakérődztem múlt öleléseimet s mikor az emlék már szinte testet öltött, elmenekültem előle esőbe, szélviharba, a hideg éjszakába s addig loholtam fel s alá, amíg a fáradságtól majdnem összeestem.

A vágynak éle azután fokozatosan megtompult. A mindennapi életnek lelkiszenvedései visszaszorították a csábító képeket, testem is annyira legyöngült, hogy inkább csak önmaga fentartására központosította minden erejét. Először az emlékek hagytak el, azután az idegek öntudatalatti visszarebbenései is megritkultak. A nő képét többé nem magamból, hanem kívülről: olvasmányaimból és gondolattá szűrődött élményeimből festettem magam elé.

Regényekben, színdarabokban s egyéb olvasmányaimban oly érdeklődéssel kutattam a nők jellemvonásai után, mintha soha nem látott, talán nem is emberi lényekről lett volna szó. Elsősorban azt kerestem náluk, ami bennünk, férfiakban nem volt meg. Azt, hogy gondolkodnak, mint mi, résztvesznek szenvedéseinkben, hősi elszánásra képesek, majdnem teljesen elfelejtettem. Csak a különlegességeikre voltam kíváncsi, az észjárásukban, tetteikben, érzelmeikben és szerelmeikben megnyilvánuló tiszta nőiességre. Ezer apró vonásra elemeztem őket s ezekből a vonásokból állítottam össze a képzeleti szörnyet, amit nőnek gondoltam. Nem is nő volt ez, hanem maga a nőiség. Annyira ismertem külön vonásait, hogy azokat minden másban: férfiban, férfiak mozdulataiban, kacagásában, a természetben, írók szófűzésében és mondataik dallamában kiéreztem. A nőt szememben már csak ezek az apró vonások alkották, amelyeknek mindegyike elég volt arra, hogy ráépítsem a nőiség fantomát.

A valóságos nő, úgy, ahogy az élet véletlenei kialakítják, inkább megzavart, elrémített, visszataszított. A vízzel hadakozó lány is, annak csupán látása képzeletemet jobban megterhelte és kimerítette, mint azelőtt, mikor még nem voltam elzárva a nőktől, bármily eszeveszett

ölelések. Ezért határoztam el, hogy többet nem megyek ki vízhordásra.

A lánnyal való találkozásnak s a vad tavaszi áramoknak következményei úgyis heteken át majd félőrültté tettek. A kísértő nőknek egész raja támadt fel körülöttem. Honnan jöttek? Magam sem tudtam biztosan. Nem olyanok voltak, mint az írók sugalmazó művészetétől felidézett látomások. Nem is élt bennük a visszaemlékezés szomorú csengése. Sokkal elevenebbek, mozgékonyabbak és tolakodóbbak voltak. Éltek körülöttem, figyeltek, résztvettek dolgaimban, s anélkül, hogy legtávolabbról is befolyásoltam volna, egyszerre csak jelt adtak magukról.

Ha toronyszobámban egyedül dolgoztam, a nagy csendben hirtelen női lépések közeledtét hallottam. Apró, kopogó lépések, amilyen a magassarkú cipőknek visszhangja a padlón s hallottam a szűk szoknya suhogását is. Megdöbbenve figyeltem fel. Az érzésem az volt, hogy a nő megállt ajtóm mögött. Tisztán, szédítően éreztem illatát is. A közelsége beborított, mint ahogy magas hegyen felhő ereszkedik az emberre. Tudtam, hogy ha felállok és kinyitom az ajtót, a kísértő elrebben. De nem mertem mégsem megtenni. Hátha mégis az ajtó mögött áll? Addig ültem a szobámban, amíg Jakab, vagy valaki más nem jött és nem nyitott rám ajtót.

Ez volt az érkező, a hozzám jövő kísértő, aki sohasem lépett be szobámba. De az ajtómig eljött mindennap, néha kétszer-háromszor is. Volt azután egy merészebb, aki mosolygós arcát közvetlen közelemben emelte fel, arcomhoz ért, nagy, csodálkozó szemével oly sejtelmesen nézett rám, hogy riadtan kellett menekülni tőle le a borpincébe, ahol nem nyugodtam meg addig, amíg üveg bort egy hajtásra ki nem ittam, mintha tikkadt szomjúságot kellett volna eloltanom. Ettől féltem legjobban. Jól ismertem hajának aranyos fényét, szemének csodálkozó kékségét, amelybe bele lehetett veszni, sáppadt arcának vágyakozó ragyogását és ajkának titokzatos mosolyát.

Egy másik, a kacagó kísértő, mindig fekvőhelyem szélén ült. Csak reggeli ébredéskor vettem észre jelenlétét. Akkor felugrott mellőlem s vídám trillával surrant ki a

kis ablakon, a mező és erdő felé s a messzeségből még sokáig visszacsengett nevetése.

Volt, akinek jelenlétét csak sóhaja árulta el, volt, aki forró lehelletével érintett, volt, aki az éjjel sötétségében levetette ingét s én a neszre ébredtem fel, amikor az utolsó ruhadarab végigsurrant testén és meztelensége kivilágított az árnyakból.

Mindig, a nappal és az éjszaka minden órájában új megtestesülésektől kellett félnem. Fantomok jöttek el hozzám, akiket sohasem láttam, akikben senkire sem ismertem rá, akik képzeletemtől, gondolataimtól s emlékeimtől teljesen idegenek voltak. Valószínüleg az öntudatalatti ismeretlen világban éltek, idegekhez, érzékekhez tapadva, mint padlásgerendához a denevérek; ősbenyomások, ősemlékek, amelyek csak akkor rebbennek életre, ha az öntudat fénye fáradtan szunnyad.

A kísértetjárás csak a tavaszi hónapokban tartott. Mikor eljött a nyár, a nap tüze mintha csak felszívta volna ezeket a bolygó képzeletpárákat, eltüntek teljesen. Lassanként azt sem hittem már, hogy éltek és körülöttem voltak s mosolyogva gondoltam vissza az ijedt döbbenetre, amellyel megjelenésüket fogadtam.

3.

1916 augusztus hó végén, majdnem két évi noirmoutieri fogság után, az adminisztrátor váratlanul rendeletet kapott, hogy ürítse ki a noirmoutieri fogolytábort, bennünket szállíttasson el Ile d'Yeube s a továbbiakra nézve úgy rendezkedjék be, hogy a várépületből büntető fogolytábor lesz. Majdnem két évre volt szüksége a francia hatóságoknak, hogy meggyőződjenek róla: a fekete kolostor legfeljebb büntető-dépôtnak jó.

Most már szinte sajnáltuk, mióta az új őrség alatt a bánásmód emberibb lett és az adminisztrátor tekintélye összemorzsolódott, hogy egyéni és együttes panaszleveleinkkel talán mi is elősegítettük a vendée-i prefektura döntését. Jobb sors alig várt ránk az ile d'yeui citadellában. Német fogolytársaink írtak az ottani helyzetről. Igaz, hogy

adminisztrátorunk lelki és erkölcsi szenvedésgyára nem működött ott, de erős katonai fegyelem uralkodott s a megtorlásokat, a hirhedt jeu de repressaille-t, kérlelhetetlenül alkalmazták, minthogy a foglyok nagy része németekből telt ki. Nagyobb udvar, köröskörül bástya-sétány állt rendelkezésükre, tehát jobban meg tudtak szabadulni az elzártság érzésétől, de lakóhelyiségekül földalatti kazamaták szolgáltak s a foglyok között az életet a kiszolgált légionáriusok s a háború alatt kiszabadult fegyencek türhetetlenné tették. A mi adminisztrátorunk is odaküldte mindig, ha valakivel nem tudott elbánni. Alfréd, az osztrák származású párisi apacs, a börtönviselt Schlitter ott várakoztak ránk s ez nem a legjobb érzésekkel töltött el, bár viszont a tőlünk elvitt németek között voltak jóbarátaink, akiknek viszontlátása igazi örömet okozhatott.

Egészben véve, Ile d'Yeu nem kecsegtetett sorsunk jobbrafordulásával. Tudtuk ezt mindnyájan s leverten, rosszsejtelmektől kínozva fogtunk a csomagoláshoz, amire az adminisztrátor huszonnégy órát engedélyezett.

Amíg mi transzportálásunkat izgatottan tárgyaltuk, az adminisztrátor hátra tett kezekkel, fagyott gőggel jártkelt köztünk. Szerette volna elhitetni, hogy ez a változás sorsunkban az ő műve, pedig Coulinot-tól tudtuk, hogy a rendelet őt is váratlanul érte. Nagy megkönnyebbülés lesz, ha ezt a gyűlölködő, kegyetlen, ostobán pöffeszkedő alakot többé nem látjuk! Most még ő rendelkezett, ő intézkedett. A csomagolásnál mindenüvé odatolta orrát, mintha talán a várépület omladozó köveit, penészét, piszkát vagy patkányait magunkkal akartuk volna vinni.

Mert a várban mikor összecsomagoltunk, jóformán csak ez maradt, meg a polcok s a refectoire-ban a nehány pad és összetákolt asztal. Egyébként minden órák alatt a régi vad állapotba züllött vissza. A szobákból kikerültek a védőfalak, függönyök, szalmazsákállványok, székek, asztalok, amelyek, bármilyen kezdetlegesen is, de némi lakhatóságot teremtettek. Amit nem tudtunk magunkkal vinni, azt a kis bástyaudvaron elégettük. Egész éjszaka ennél a tűznél álldogáltunk. A gavalléros gondolkodású Cou-

linot felküldött néhány liter bort. A mandolinosok és citerások játszottak.

Éjfélkor az egyik eldobott holmikból összehordott halomra felkapaszkodott Hampel. A körülötte égő tüzek sajátságos megvilágítást adtak alakjának. Két karját kitárta s ezúttal nem az Ave Máriát énekelte. Zengve, messzire hangzó erővel torkából az idegen légionisták indulója szakadt fel: a „Nyomor légiójá"-nak sötét ritmusú éneke.

Sáppadtan, megindulva hallgattuk. Az ének a rongyosok, a kitaszítottak lépéseinek dobogását hozta. Zord ütem, amely az éjszaka fekete árnyai közé mintha ide csalta volna a hatalmasoktól legyürt, az árulóktól kiadott, a jelszavak keresztjére felfeszített milliók és milliók kísérteties ábrázatát. A recsegő, ropogó tűzből piros szikrák szöktek fel s körülrepülték az énekes fekete alakját, amely mintha ércből lett volna öntve, csak állt, tűztől, katonák szuronyától nem félt, és zengte az elnyomottak örök fenyegetését:

...car il peut se revolter encore
la légion de la misèr-e...

Valóban a nyomorultak kicsire zsugorodott légiója volt az az alig nyolcvan ember, aki pár óra múlva, hajnalban az udvaron gyülekezett. Ennyire apadtunk le két év alatt. A többieket egyenként, csoportonként elvitték munkára, más dépôt-kba, nehányat haza is küldtek s egy az internáltság alól a halálba menekült.

Ahogy egymásután érkeztünk és csoportba álltunk, szinte idegenül vizsgálódó érdeklődéssel néztük egymást: mi maradt belőlünk, milyen tartalékkal nézünk szembe nyomorult életünk újabb fordulatával, amelyről ösztönszerüen éreztük, hogy még súlyosabb megpróbáltatásokat hoz magával.

Mindenki az ünneplő ruháját vette magára; sapka helyett kalapot, papapucs helyett rendes bőrcipőt. Olyanok voltunk, mintha kölcsönkért ruhát vettünk volna magunkra. Jakabot percekig néztem, amíg kemény, zöldülő kalapja alatt, szürke zakóruhájában ráismertem. Minden lógott rajta, nadrágja megroggyant, mert az elnyűtt nad-

rágtartó helyett alkalmazott zsineg sehogy sem tudta horpadt hasa felett megtartani. Ő volt köztünk a legkétségbeesettebb. Összegyűjtött lim-lomjainak legalább felét el kellett égetnie, pedig így is nagy halmot sózott csomagtalan barátjainak: Bistránnak, Edouardnak, Rosenbergnek, s a fiatal Bombesznek nyakába.

Edouard-t az adminisztrátor maga elé hivatta s közölte vele, hogy két francia fronton szolgáló vejének közbenjárására úgynevezett dépôt de faveur-be fogják szállítani. Edouard-nak két lánya volt francia ember felesége, de egész fogsága alatt levelet sem írtak hozzá. A fekete kolostor Lear királya végre lelkiismeretükre ébredő lányainak kegyét most már nem akarta ígénybe venni. Röviden, a maga párisi argotjával felelt az adminisztrátornak: „Dögöljenek meg lányaim, ha eddig engem hagytak dögölni Noirmoutier-ban"... Azzal sarkonfordult s otthagyta az elképpedt adminisztrátort.

Buchholz maga járult a hatalmas úr elé azzal a kéréssel, hogy hagyják Noirmoutierban. Úgy látszik, olyan volt, mint a macska, ragaszkodott a helyhez. De lehet, hogy Coulinot-tól remélt valamit. Az adminisztrátor nem egyezett bele kérésébe: „Mit gondol? Itt büntető dépôt lesz!" „Hát eddig mi volt?" — vágott vissza Buchholz. De ezért a fegyelemsértésért sem tartották vissza.

Az adminisztrátor elvesztette türelmét. Kövér kezével tapsolt: „Gyorsan, gyorsan! Négyes sorokba állani!"

Az őrség valamennyi épkézláb tagja, szuronyos fegyverrel vállán, felnyomult az udvarra. Az adminisztrátor maga is felöltőgallért vett karjára s még egyszer megnézte, rendben van-e a pisztolya?

Következett a névsorolvasás.

A csoport elejére tették: Wohlsteint, Boromisszát, Braggiottit, Jakutsot és Feldenczert. Ők nem kívánták az ile d'yeui rendszert megismerni. Inkább bányamunkásoknak jelentkeztek. Az adminisztrátor közölte velük, hogy Fromantine-ban, ahol az iled'yeui hajó várakozik ránk, az ottani őrségnél maradnak, ahonnan majd munkahelyükre továbbítják.

Ezután következtek az osztrákok: Ziffer, mellette a

nehezen lihegő, kövér Reichsfeld, azután Hans Weber, a nagy fektebajuszú Jantschek, Leitner, a mészáros Nagy Zsiga által készített új ruhájában büszkén feszítve. Edouard most is félszemüveggel, éppen olyan rongyosan, mint máskor, Ullrich az 5-ös főnök, a három Stocker, a még megmaradt tiroliakkal s a villogó fogú cigánnyal, akinek hegedüje még most is hóna alatt volt; Buchholz, Schutzmann, a hosszú, pergamentarcú Schrummer, a nagyszakálú félcseh borbély, Klitscher, a pincérek: Kaiser, Labesch Fritz, Auer, Heibel, Hintze, Heinzl, Engelsdorfer Rudi, Neuhaus, Neuberg, Tauber, Sedlár, az ijesztően vigyorgó Tutsek. Dr. Herz Willersdorferrel ment egy sereg apró, ízléses csomaggal a karján, mintha éppen bevásárlásról érkezett volna; mellettük: Hampel és Heger, a sort Wildner, a borbély, a kényeskedő, szőke Remling, a hangszerekkel megrakott Kronbeck, a mi őszszakálú barátunk, Wolkenberg s végül Horowitz, a fekete kolostor hegedüművésze zárták be.

Hampel most is dúdolta a nyomor légiójának indulóját. Emellett a dallam mellett állt be a sorba a magyarok között elsőnek Dudás, vékony, zöldlábszárvédős lábával katonásan lépkedve, maga mellé vonta Horváthot, aki egész éjszaka húzta neki, azután jöttek az öregek: Müller, Vantur Jakab, Bistrán, Rosenberg, a festettbajuszú Katz, Pollák Vilmos, a 4-es összetartó lakói: Valéri, Ványi, Lusztig, Bertics, Farkas Ferenc; Nagy Zsiga és egész udvara: Bombesz, Laya, Sztáncsik, Rezanovics, Stein Móric, Schlotter, Korody, a két elválaszthatatlanul összenőtt: Kilár és Schneider, akik jól tudták, ha az új helyen egymás mellé akarnak kerülni, akkor már most egysorba kell állniok, mert az elhelyezés soronként megy végbe; a végén álltunk fel Soltész, Németh, Rubin és én, mögöttünk a kísértetiesen lesoványodott Bárczy, akiről azt hittük, nem birja ki gyalog az útat a sziget végéig, Ambrus, Bajusz, Reisner, Poss, Szőke, Váczy Gyula és Peschek.

Megszámolnak négyszer-ötször bennünket. Azután kitárják a kapú szárnyait. A felvonóhídon túl nehány gyerek, öregasszony áll. Mögöttük feltünik Palvadoz úr kövér alakja, kék-piros arca, Mephistofelesének, Culoznak

társaságában. Eljöttek megbámulni, hogy régi „kosztosaik" miként távoznak. Magukkal hozták az eltelt két év távlatát. Mi minden belehullt ennek a két évnek szakadékába!... Most úgy jövünk ki, mint koldusok, lerongyolódva, megtörve. Beleszédülünk a napfénybe, a szabadlevegő friss áramaiba s azt hisszük, hogy az út szélére roskadunk, amíg a hosszú gyalogútat megtesszük a tengerpartig... Mivé tett bennünket ez a két év! Legalább is külsőleg, mert bensőnkben szokatlanul nagy kincset viszünk innen magunkkal. Egyéniségünknek csak cifra díszeit, érvényesülő vágyainkat, dölyfünket és önzésünket hagytuk itt, de helyette megtaláltuk az egységesítő szeretetet. Nem nyolcvan ember, csak egy sors, egy rendeltetés indul itt ki a kapun, a nyolcvanból, az ezerből, a milliókból eggyé forrott ember, a mindenkiben és csak a mindenkiért élni tudó egy lélek... Szegény rongyosok légiója, akikre a jövő fényes palástja vár.

A menet eleje megtorpant. Az adminisztrátor utasításokat vesz át a sziget parancsnokától. Mi, az utolsó sorokban lévők, még egyszer megállunk a noirmoutieri vár bejárata előtt. A nyitott kapun át, némán, elhagyatottan terül el az udvar és a vén hársfa mögött légies könnyüséggel emelkedik a fekete kolostor. Az egész nagy udvaron csak görnyedthátú, feketeruhás nénike áll s köténye szegélyével szemét törli. Mme Mignale, aki a kantin ablakából nézte kivonulásunkat, csak most mert előjönni. Biztosan félt attól, hogy az adminisztrátor előtt meghatódottság fogja el. Könnyei most törnek elő. Lehet, hogy nem is minket sirat. Talán életének ez a nagy változása, mint minden a világon, férjét juttatja eszébe. Talán elveszett jövedelméért kesereg, mert a büntető dépôt-ban nem lesz már kantin. De lehet az is, hiszen semmi sincs kizárva, akármit is tanítanak a gyűlölet apostolai, hogy ez a szegény, korán megöregedett kis francia asszony megszeretett bennünket s mégis csak értünk hullatja könnyeit...

„En route!" — hangzik a vezényszó. Csapatunk megmozdul s a vár, az elhagyatott udvar, a feketeruhás, síró asszony eltünik, elfoszlik szemünk elől, mint álomkép.

XVI.

AZ ILE D'YEU-I CITADELLA

1.

Fromantine-ból, a vendée-i embarcadère-ről, ahol két évvel ezelőtt a noirmoutieri hajóra szálltunk, körülbelül három órai nyugodt tengeri utazás után megérkeztünk Yeu sziget kikötőjébe: Port Joinville-be.

Az úton semmi baj sem történt. Nem bizonyult valónak a köztünk elterjedt rémhír, hogy napokig fognak a tengeren hurcolni, hátha belénk akad valamelyik német tengeralattjáró és elsülyeszt. Sőt hadiszerszállító amerikai hajóra sem raktak fel túsznak. Utazásunk általában egyhangú volt, leszámítva a gyönyörüséget, amelyet a tengernek körülöttünk megnyíló végtelen távlata nyújtott.

A fromantine-i állomáson, hivatalos személyektől eltekintve, mindössze két civillel, két hírmondójával találkoztunk annak a világnak, amelytől két év óta oly kegyetlenül elzártak. Egy kövér, fehérvászonruhás challansi kereskedő állt kimeszeltarcú, felékszerezett, illatos és végsőkig elhájasodott párjával a noirmoutieri hajóra vezető hídnál. Kölcsönösen megbámultuk egymást. A challansi kereskedő arcpárnái közé húzódó szeméből megvető pillantást irányított felénk, azután abban a hitben, hogy nem értjük, hangosan magyarázni kezdett feleségének:

— Ezek azok a bizonyos négyszögüfejű boche-ok, a mi barbár ellenségeink, akiket hős poilu-ink élve fogtak el a harctéren. Bár pusztították volna el valamennyit. Neked fogalmad sincs, kedvesem, hogy milyen alantas lények. A holtak csontjaiból szappant készítenek és legkedvesebb eledelük a kutyahús. Érzed, milyen büdösek? Egyik

legtekintélyesebb folyóiratunkban olvastam, hogy négyszer-töször annyi exkrementum távolodik el belőlük, mint más rendes emberből.

A kis kövér asszony melegtől kigyúlt arcát zsebkendőjével legyezte, mintha csak a szagot akarta volna elűzni s közben pihegve sápítozott: „Comme c'est terrible! Comme c'est terrible!"

Végre is az iled'yeu-i fogolytábor adminisztrátora, aki régi adminisztrátorunktól éppen a kövér házaspár mellett vette át a bennünket kísérő listát, erélyesen rászólt a challansi polgárra:

— Ne beszéljen ostobaságokat !

Az ile d'yeui adminisztrátor első pillanatra megnyerte tetszésünket. Fiatal, úri megjelenésű tiszt volt. Talán kissé hangsúlyozottabb divatossággal öltözködött, semmint illett volna ezekhez az időkhöz, amikor Verdun-nél és a Somme partjain a francia hadsereg oly véres megpróbáltatásokon ment keresztül.

A hajó fedélzetén nem is annyira ellenséges, mint inkább a csürhét megvető úri visszahúzódással állt közöttünk. De mikor Dudás, aki a tengeri utazás következményei ellen kissé túlzott rumadaggal védekezett, tört francia nyelven megszólította s mindjárt azzal kezdte, hogy mennyivel rokonszenvesebb és úribb megjelenésű ő, mint régi adminisztrátorunk, kissé elmosolyodott, előkelő tartózkodásából engedett s beszédbe ereszkedett velünk. Természetesen hamar a háborura terelődött a szó.

A fiatal, sáppadtarcú adminisztrátor mindenekelőtt értésünkre adta, hogy ő is volt a fronton s tüdőlövése miatt mentették fel a harctéri szolgálat alól. Majd a következőket mondta:

— A háború új korszakba lépett. Németország az orosz offenzivánál s Verdun-nél megmutatta teljesítőképességének legmagasabb fokát. Most már csak lefelé mehet. Az antant viszont csak most kezd erőre kapni. Franciaország megteremtette az antant haderőinek nagy közös frontját. Bruszilov támadása, az olaszok bevonulása Goriziába, az angol-francia hadsereg somme-i erőfeszítése, mindezek egységes tervnek egymással összefüggő részei.

Azonkívül hadiszergyártásunk napról-napra nő. Hadseregeink gyarapodnak. Ma már egymillió angol harcol velünk, Románia mellénk állt és csak rövid idő kérdése, hogy Amerika is hadat üzenjen Németországnak... Kétségtelenül, hosszabb időbe fog telni, de a végső győzelem a miénk lesz.

Az adminisztrátor elővette ezüst cigarettatárcáját, egy marylandnak a végén kicsüngő, barna dohányszálait többször a fénylő fémlemezhez koppantotta, rágyújtott, majd nagy füstkarikákat eregetve, kinézett a tengerre.

Egész magatartásával jelezni akarta, hogy amennyiben más véleményen volnánk a háború végső kimeneteléről, ő arra nem kíváncsi. Mi nem kíséreltük meg a választ, noha érveire hasonló ellenérveket hozhattunk volna fel, amelyek egészen más végső következtetéshez vezetnek. De az ilyen vita szemünkben hívságos erőfeszítésnek látszott, különösen most, mikor a körülöttünk végtelenségbe vesző tenger nyilván emlékeztetett arra, hogy mennyire rajtunk és elképzeléseinken kívül álló erők intézik sorsunkat.

Egymáshoz zsúfolva, sáppadtan álltunk a fedélzeten. Az ilyen arcokon jobban látszanak a lélek vonalai. A kis gőzös erőlködve hasította a vasszürkén dagadó hullámokat. Körülöttünk fegyveres őrök, a kormánynál ellenséges tekintetű kapitány, aki bizonyára átkozódik, hogy hajóján boche-okat kell szállítania... És mi teljes megadással, az ellenszegülésnek leghalványabb gondolata nélkül tűrtük, hogy szállítsanak még messzebbre, hogy vigyenek új, ismeretlen kínok felé. Mindezt anélkül, hogy a legkisebb bűnt elkövettük volna. Tehettünk-e másként, józan érvekkel vitázhattunk-e helyzetünkön? Hiszen, ami velünk most történt, az volt egész sorsunk már két év óta. Csak most, a végtelen óceánon hányódó ócska, ellenséges, rabszállító hajó mindezt világosan, szinte szimbólikusan fejezte ki. Egyetlen egy úszó, fájdalmas rabének voltunk. A tenger hullámaitól tovasodort gyászfátyol. Annyira egybeforrva végzetünkkel, hogy az egyéni életformákat egy törléssel el lehetett volna tüntetni rólunk s maradt volna: a puszta sors, a vak háborus élet, mint ahogy csak egy hullámnak kellett volna ránktornyosodnia s a következő pillanatban

hajóstól együtt elmerülünk s felettünk közömbösen táncol a sötét, végtelen vízár, mintha semmi sem történt volna.

Végignéztem társaim arcán s éreztem, hogy azokból az én arcom mered vissza rám. Mindnyájan ugyanarra gondolunk, mintha egy ember volnánk. Szemünkből ugyanaz a dermedt céltalanság világol ki, amely úgy bámul, mint a megállt óra kerek fehér lapja.

Az úri adminisztrátor már rég a kapitánnyal társalog. Talán észrevette, hogy közömbösségbe fagytunk körülötte. Egyszer kebléről felemeli látcsövét s délnyugati irányba néz. Érdeklődve mutatja a kapitánynak, de az oda sem figyel, csak a fejével bólint.

Yeu szigete.

A távoli szürkeségen fehér oszlop rajzolódik le, mint valami fénysugár. A kis sziget világítótornya. Azután fekete sáv sűrűsödik elébe, maga a torony megszélesedik, de háttérbe lép. Majd a sáv fölé cikkcakkos árnyékvonal ülepedik, mintha ködből vágták volna ki. Az az érzésünk, hogy az egész látványosságot óriási kéz most rakja össze. Tetők, ablakok csillognak meg, fekete vitorlarúdak szúrják át a ködöt. Mind közelebb csúszik hozzánk a kép, majd egyszerre elfoszlik a délibáb, a hajó kanyarodik, füstöt okádva bőg s két előrenyúló kőpart között, megtáncoltatva a horgonyzó halászbárkákat, a nyílt tenger hullámairól átsíklik a kikötő poshadt, olajzöld vizére.

A tenger nagy némasága után egyszerre felénk csap az élet lármája és zsivaja. Halászbárkások kötnek ki s kiáltanak át a partra. Kék- és feketekötényes gyerekek sikoltozó ordítással futnak le a mólóra. A parti házak boltajtóiból kékköpenyeges férfiak és feketeruhás asszonyok ömölnek ki. Kéziszekerek kereke nyikorog. A hajó tülköl s mintha csak hívná az embereket, a mellékuccákból mind többen és többen rohannak elő.

Amikor kiszállunk, már csoportba öntve vár a kikötő lakossága. Elől állnak a gyerekek, anyjukhoz bújva, azután az asszonyok s végül a tengerészsipkás, törzsonborz öreg férfiak. Egymáshoz húzódva, halálos csendben nézik, amint elvonulunk előttük. Arcaink bizonyára már nem tudják az ellenséges érzésnek kitörő szitkait kiváltani. Meg

is szokták talán a boche-okat, hiszen a citadellában a háború eleje óta vannak német civilfoglyok bezárva.

A citadellához jobbára műveletlen, lankás földek, elszórt kis házak között kapaszkodunk fel. Az erődítmény nem int már előre, mint a noirmoutieri vár. Egyszerre mered elénk az árkon átvetett felvonóhíd, túl rajta az erődítménynek a mély árokba ereszkedő szürke falai, a vaskapú, felette egyetlen egy látható, toronyszerű építménnyel, amelynek tetején a francia trikolor leng. Percekig állva maradunk a bejárat előtt, ahol a vaskapú feletti falsávon nagy betükkel olvasható: „Forteresse de l'Ile d'Yeu. Construite de 1872 à 1875." Az úttól jobb- és balkéz felé ösvény emelkedik az erdőbe, amely az egész erődítményt körülgyűrűzi. Ez a negyven év előtti építmény az angolok ellen készült. Ma már a repülőgépek idejében akkor sem lehetne használni, ha az angolok a franciákkal nem egy oldalon küzdenének.

Visszhangotverő döngéssel nyílik meg a vaskapú, láncok zörögnek, támasztó vasrúdak csörrennek meg s mi hosszú kapubolt alatt bevonulunk új börtönünkbe.

A délutáni nap fényében nagy, széles udvar tárul elénk. Kifeszített köteleken takarók szellőznek, fehérnemük száradnak. Kabát nélkül, feltürt ingujjal, nagy facipőben internáltak szelik át a tágas teret.

Balkéz felől kis csoportba verődve állnak noirmoutieri német társaink, akik félév előtt kerültek ide, Däumling professzor kimagaslik közülük. Nagy kezével int, szemüvege csillog, ajka mosolyra húzódik el. Mellette megkopaszodott, sűrű feketeszakálas ember. Benne alig ismerünk lipcsei tanártársára Nagelre. Velük a tanítványok. Mindhárman meglett férfiak. Piszkos köpenyegében Von Bergen, a német szobrász is ott áll. Azután sárga vászonruhában a szép Tienemann, barátja Georges, aki nagy bajuszt növesztett. Markus és Max megint együtt, élénk kézmozdulatokkal, hangosan kiáltva: „Grüss' Gott! Schau mal, alle sind da!" Az üdvözlések mind hangosabbá válnak. Egymásután kiáltják nevünket. „Ah, der roter Schutzmann! Der Dicke Salz! Doktor Herz, Rudi, Wie gehts dem Rudi! Fritz ist auch da! Edouard, Hoch, hoch! Der Nagi

Ziga! Kilár! der Negerschweissfabrikant!" s így tovább, folyik a felsorolás, nő az öröm és derültség. Egyesek közülünk kiállnak a sorból s összeölelkeznek régi társaikkal.

Az udvar két oldalán, a fűvel benőtt bástyasétány alatt, mélyen a földbefúrt kazamatákból a zajra előseregleznek a többi internáltak. Egyszerre furcsa, kísérteties alakokkal telik meg az udvar. „Megjöttek az osztrák-magyarok!" — kiáltják mindenfelé s az előbb még itt gubbasztó halotti csendet pillanatok alatt facipők kopogása, élénk, csodálkozó kiáltások űzik el.

Az udvar közepén állítanak fel sorban. Papirszelettel kezében egy magas őrmester s több katona közeledik. Kettesével megszámlálnak. Nyolcvanhárman vagyunk összesen. Az őrmester körülnéz az udvaron és tekintetével még egyszer számbaveszi a földalatti hangárokat, ahová be kell gyúrni bennünket.

Az udvar négyszögű, földbeásott katlan. Szegélyein körülbelül öt-hat méter magasságban dombtető fut körbe. Ebbe fúrták be most a foglyok lakóhelyéül szolgáló kazamatákat, földalatti folyosókat és összes helyiségeket, amelyeknek bejárata köröskörül úgy ásít ránk, mint alagútak sötét torka. Borzadva gondolunk rá, hogy ezekben a katakombákban kell majd laknunk és élnünk. Kis szobák csak a bejárat két oldalán vannak, ezeket a hivatalos helyiségek és az őrség számára foglalták le. A sovány, magas őrmester kettévágja csoportunkat. Az egyik oldalon lévő kazamatákban negyvenegynek, a másik oldalon negyvenkettőnek kell elhelyezkedni. A két csoport elválik egymástól s megy a maga oldalára helyet keresni. Az én csoportomra az 51-es, 53-as és 55-ös udvarra nyíló nagy kazamaták s a földalatti folyosókra nyíló kisebb 35-ös és 36-os kazamaták esnek. A lakóhelyiségek ajtajában áll a szobafőnök s jelenti a helyek számát. Mindenüvé annyit nyomnak be, ahány hely ürült. Kezdődik az 55-össel, ide tízen férnek. Az 53-as pinceajtajában tizennégy tünik el, az 51-esre tizenhárom jut, köztük én is. A többit hosszú, sötét folyosóba vezénylik, azok majd a 35-ösben és 36-osban találnak helyet.

Az 51-esnek ajtaja és az ajtó két oldalán két ablaka

nyílik az udvarra. A kazamata közepén már nincs világosság. A hátsó fal az erődítmény mély árkára néz s egy magas, félholdalakú s két alacsonyabb lőrésszerű nyíláson át annak dohos levegőjét kapja. Egy kazamatában harmincan férnek el úgy, hogy mindenkire nyolcvan centiméter széles és egy méter nyolcvan centiméter hosszú hely jut.

Az 51-esbe lépnek be rajtam kívül: Dudás, Soltész, Németh, Schneider, Kilár, Stein Móric, doktor Herz, a három Stocker-testvér, Buchholz és Schutzmann.

Megállok a nekem kiosztott hely előtt. Feltöredezett, fekete kőpadló, piszkos fal, amelyből egy és fél méter magasságban vaskampó mered ki. Ez mutatja, hogy eredetileg ez a helyiség ágyut vontató lovak számára épült s a kampóra akasztották a lovakat elválasztó állásrúdat. A vaskampó felett polcnak szánt vastag deszka. Felette a fal áthajlik a boltívbe.

Ezt a helyet igazán lehetetlen lakhatóvá szelidíteni. Minden, ami erre a célra szolgálhat, az a szürke szalmazsákszövet, amit mindnyájunknak kezünkbe nyomtak az udvaron. Ezt kell majd szalmával megtömni s akkor „lakásunk" készen lesz.

Kis utazótáskámat és a szalmazsákrongyot ledobtam a földre, azután ráülök s magam elé bámulok.

Nem lehet itt semmibe se kezdeni.

Újra átélem a fogság első napjainak kegyetlen kitaszítottságát, lealjasító hányt-vetettségét. Csak most már idegeim nem birják. A kazamata sötétsége úgy borul rám, mint koporsó fedele. Rongyos alakok járnak-kelnek előttem. A kövön megkoppan facipőjük.

Mindenütt kő, vas, lánc, nyers kiabálás, sötétség és émelyítő bűz. Itt a fogolytársak legnagyobb része is olyan, mintha a közös gyötrelem fokozására összeesküdött volna porkolábjainkkal. Figyelmetlenek, durvák, állandóan kiabálnak és veszekednek s még a kedveskedéseikben, a tréfáikban is van valami fárasztó, leverő. Soha sem hittem volna, hogy ilyen világ is létezhetik. Az érzésem az volt, hogy valahová a föld alá süllyesztettek, ahol a kínt a nyerseséget, az állatiasságot visszhangzó sziklafalak között, borzalmas vasüllőkön kalapálják ki, mint Vulcanus fegyvereit.

Nem tudom, meddig ültem így, riadt, kétségbeesett gondolatok között. Egyszerre csak arra rezzenek fel, hogy a nyomasztó lárma elült körülöttem. Mintha mindenki kiment volna a szobából. Felemelem fejemet. Mellettem ül Stein Móric, azon túl Németh Andor, Soltész, dr. Herz, szemben velünk Schneider, Kilár, Buchholz, Schutzmann, a három Stocker s az ablaknál Dudás. Mind ülnek s maguk elé néznek, akárcsak én. A szoba sötétségéből kiviláglik halvány, látomásszerű arcuk. Szót sem szól egyik sem, talán azt sem tudja, hogy a másik ott van. Mégis él közöttük az összetartozás érzése. Talán láthatatlan, mély gyökérszálak kötik őket össze, mint az erdő fáit, amelyek ha távol állnak is egymástól, mégis úgy néznek szembe széllel, viharral, mintha szorosan összefogóznának. Sápadt, elárvult arcukról különös, megindító vígasztalás hullámzik felém, mint füllel fel sem fogható vígasztaló suttogás. Érzem, hogy növök, mellem tágul, a vér visszapezsdül belém... Valaki a szomszédomban hangosan felsír s a mi arcunkon is megkönnyítő könnyek peregnek végig.

*

Alkonyatkor értünk jött Von Bergen.

Akkor már szalmazsákjainkat megtömtük, utazóládáinkat elhelyeztük. Mellettem még üresen maradt egy fél hely, én legalább a helyemhez tudtam férni. A szobafőnök, Bürger úr, akit még a noirmoutieri „meine-deine"-ból ismertem, megmagyarázta, hogy helyem a léghúzatnak annyira ki van téve, hogy oda senki sem költözködik szivesen. Ezért maradt mellettem negyven centiméter szélességű hely. A többiek szalmazsákja csak nagyon szorosan fért el, úgy, hogy a fekvőhely lábánál elhelyezett utazóládákon és koffereken át kellett mászni, ha le akartak feküdni. A polcra csak a legszükségesebbeket tehették, evőedényeket és öltözködési eszközöket.

Vígasztaló volt azonban, hogy Däumlingék ugyanabban a szobában laktak s ők a noirmoutieri rendszerrel a szalmazsákokat nappal egymásra rakva és a külvilág elől függönnyel elzárkózva, elég nyugodt helyet biztosítottak maguknak.

Azonkívül újság volt még itt, hogy a szoba közepén asztal állt, két oldalon paddal s felette petróleumlámpával. Bürger szerint, ha a petróleumra pénzt adunk össze, a téli sötét napokon egész nap dolgozhatunk, vagy szórakozhatunk az asztal mellett.

Bürgerrel együtt Von Bergen is vígasztalásunkra sietett. A német szobrász egyébként magával hozta Schuler nevű legjobb barátját, aki német író volt.

Schulert mindnyájan érdeklődéssel fogadtuk. Fiatal, kedélyes embernek látszott. Világosdrap munkás bársonyruhát hordott, de úgy látszik a citadellában készítették, mert némi sportszerű jelleg különböztette meg a hasonló munkásruháktól. Fiatalsága ellenére is kövér volt, a lábait, amelyen a ruhaszövet az állandó mozdulatokat változhatatlan ráncokban és púpokban örökítette meg, úgy tartotta már, mint aki pocakviseléshez van szokva. Arca is kövér volt, kissé petyhüdt, színtelen s hosszú, fürtökben hátrasímuló világosbarna haja alól élénk, tisztafényű kék szemek tekintettek az emberre.

Az első pillanatokban megbarátkoztunk. Alakja, szavajárása nagyon ismerősnek tetszett. Később rájöttünk, hogy Fontane és Thomas Mann regényeiben találkoztunk hasonló, pusztíthatatlan kedélyű germán emberekkel. Schuler már tudott rólunk Von Bergen elbeszéléséből.

— Ismerem az urakat, ne is mondják nevüket! — szólt új barátunk nevetve, amíg kezet fogott velünk, — maga a Herr Dádi — mutatott rám, családi kényeztető nevemet emlegetve, németes kiejtéssel. — Ez itt Herr Németh, der Dichter. Látszik rajta. Ő meg bizonyára Herr Soltész, aki oly jól főzi a „gulás"-t. Von Dudásra ráismerek a lábszárvédőjéről... Ami pedig engem illet, én igazán nem tartoztam a kiismerhetetlen szfinxek közé. Szivem a nyelvemen. A mindig nevető „deutscher Bursch" vagyok, akit még a franciák sem tudtak megrikatni.

— De most menjünk, nézzük meg új lakóhelyüket! Általában ezekben a büdös kriptákban csak akkor tartózkodjanak, ha kikerülhetetlen!

Schuler tuszkolt is ki mindjárt maga előtt bennün-

ket. Stein Móric is velünk tartott, a többiekért már előbb eljöttek német barátaink.

Már az ajtónál voltunk, mikor észrevettem, hogy az egész 51-es kiürült, csak dr. Herz ül még mindig helyén, tenyerébe hajtott fejjel, mozdulatlanul. Körülötte hevertek csinos, színes papirral fedett csomagjai, amelyek a piszkos földön úgy terültek el, mint virág széthullott szirmai. Dr. Herz nem nyúlt semmihez. Talán mindnyájunk közül ő érezte magát a legelhagyatottabbnak. Szóltam Von Bergennek, hogy hívja velünk. A német szobrász elfintorította arcát, de azután hangos, nehézkes lépésekkel mégis dr. Herz felé ment.

Egy pillanatra megálltunk az ajtóban. Schuler, akinek megmondtuk miről van szó, érdeklődéssel nézett vissza a kazamata sötétjébe. Csakhamar látható lett dr. Herz s mellette Von Bergen, aki olyan kedvtelenül jött, mintha veszekedő anyósát kellene kísérnie.

— Ekelhafter Mensch! — sugta Schuler, amikor dr. Herzet megpillantotta.

Szegény osztrák tanárnak valóban nem vált előnyére a megtörés. Szeme a sírástól piros volt, mint nyúlé. Kopasz fején a megmaradt, vöröses szálak égnek meredeztek. Sokkal öregebbnek látszott, mint amennyi valóságban volt s mégis megrokkant lényén, egymáshoz súrlódó vastag lábainak mozgásában, vékony ajkai körül játszadozó mosolyában volt valami önkénytelen, visszataszító tetszeniakarás, valami puha odaadás a fájdalomnak és kacér, könnyes hála felénk, hogy megsajnáltuk őt.

— Bocsássanak meg, még a szemüvegemet is elfelejtettem feltenni — mondta lesütött szemmel, mikor Schulerrel kezetfogott s a hangjában annyi szégyenkező szemérem volt, mint háziasszonyéban, aki a vendégnek pongyolában nyit ajtót.

Kiléptünk az ajtón. Az udvaron széltében, a két kazamatasor között és az adminisztrációs épületek hosszában csoportosan sétáltak az internáltak.

Most már több jobbmegjelenésű embert is láttunk köztük. Egy feltünő előkelőséggel öltözködő magas, csinos férfi mindjárt megragadta figyelmünket. A konyhamelletti

folyosóból jött ki fehér nadrágban, halványkék selyem pizsamakabátban. Sötétszőke göndör haja gondosan elválasztva, arca megborotválva. Úgy festett, mintha valamelyik kastély udvarát szelné át. A különös csak az volt, hogy kezében ócska pléhmosdótálat tartott, amely színültig meg volt tömve zöld salátával. Az ajtónk előtt álló vashordóhoz igyekezett s a hordókörüli sárban kivágottlakkcipős, kékselyemharisnyás lábát úgy emelgette, mintha homokban járna. Mikor elhaladtunk mellette, engedte, hogy a víz csurogjon salátájára s barátságos mosollyal felénk nézett.

— Vigyázat! — sugta a mellettem haladó Von Bergen, aki látta, hogy a salátát mosó urat figyelem. — Er heisst Graf B... auch ein „Herz"! — fűzte hozzá gúnyosan nevetve s rámutatott dr. Herzre, aki pár lépéssel előttünk ment Schulerrel és Németh Andorral.

Az első élettörténet, amellyel az ile d'yeu-i citadellában találkoztam ezé a nagyon előkelő megjelenésű arisztokratáé volt. Von Bergen elmondta, hogy gróf B. Párisban élt a háború előtt. Bizonyos, egészen egzotikus panamákba keveredett bele. Lehet, hogy nehány vagon kékróka szállítására kötelezte magát. De lehet az is, hogy a híres kínai copfpanamában vett részt, amelynek az volt nevezetessége, hogy a szállítók csak egy vagon eredeti copfot tudtak előteremteni, — akkor tiltották el Kínában a copfviselést, — a többit hamisítvánnyal pótolták. „Ült volna a háború nélkül is!" — mondta kézlegyintve Von Bergen. A gróf különben a fogságban együtt élt egy negyvennegyvenöt év körüli matrózzal. Von Bergen a sétálók között megmutatta azt is. Magas, szikár, durva arckifejezésű ember volt, éktelen hosszú, hegyesre fent bajusszal.

Bármennyire tapintatlannak is látszott, de ezzel a gyöngéd viszonnyal kapcsolatban érdeklődtem Von Bergennél az orosz lány felől. A német szobrász arca elborult. Szerelmesét kisuppolták a szigetről. Megérkezésükkor még kétszer találkoztak, de itt a dolgot nem lehetett feltünés nélkül csinálni. A kút, ahonnan a vizet hozták, pár lépésnyire volt az erődítménytől. A „koldus asszony" mindjárt feltünt, elfogták és csak egy orosz nagykövetségi hi-

AZ ILE D'YEU-I CITADELLA (Előtérben a tengerre néző rempart)

KÉP AZ 51-ESBŐL (Előtérben Németh Andor)

OSZK

vatalnoknak közbelépése mentette meg a kémkedés gyanujától. Ugyancsak ő vitte keresztül, hogy a lány Nantesban tartózkodási engedélyt kapott. Innen azonban legalább mindennap küld levelet s hetenként kétszer csomagot.

Először a hat, udvarra nyíló kazamatát nétük végig. Ezek teljesen egyformák voltak. Két ablakuk és ajtójuk nyílt az udvarra, azután hosszú boltos pince következett, amelynek hátsó fala egyben az erődítményt körülvevő ároké is volt. Úgy láttam, hogy a velünk szemben lévő kazamatákban jobbmódú emberek laktak. Az 52-ősben egyik ablakmelletti asztalon vonalzó, körző hevert. Az állványokra helyezett szalmazsákok előtt bőrtáskák tornyosultak. Volt ebben a kazamatában csinosan berendezett fülke is: a Tienemanné és Georgesé. A fülkerendszer azonban általában úgy látszik különleges célokat szolgált az ile d'yeu-i citadellában. Fekvőhelyük „önzetlen" díszítésére és tisztántartására a németek csak akkor gondoltak, amikor látták, hogy mi mennyi erőfeszítéssel igyekszünk az erődítmény piszkába és zordonságába valami lakhatóságot varázsolni. Egyelőre azonban most az osztrákok és magyarok voltak rosszabb helyzetben. A németek szalmazsákállványai között a kőpadlóra szorultak s mindenütt természetszerüleg a legrosszabb helyeket kapták.

Az 52-ősben találtuk az osztrák előkelőséget: Ziffert, a kövér Reichsfeldet, aki borzadozva nézte a piszkos kőpadlót és sehogy sem tudta elképzelni, hogy azon majd aludni kell, Webert s másik hidegvízimádó társát, Neuhaust, azután az erotikus képek rajzolóját: Willersdorfert, a kolbászgyártó Leitnert s végül Horovicot, a muzsikust. A magyarok közül Szőke cipész, Bajusz és a kedves, szerény úripincér, Váczy Gyula, laktak itt. Az 54-esben ugyancsak jómóduaknak látszó németek között lakott Kaiser nyolctagú osztrák pincérgárdája. Az 56-osba is csak nyolcan fértek be: a mindig mérges, nagyszakálú Klitscher borbély, a hosszú Schrummer, Tutschek, a citerás Fritz, Salz két tengerész barátjával s a cukortörékenységű Remling.

A mi oldalunkon levő 53-asban, hangos, veszekedő német munkások között, teljes magukrahagyatottságuk-

ban fedeztük fel Bárczyt, a pesti bankárfiut, Peseket, Rubint, Reisnert. Ők mondták, hogy a magyarok közül még Ambrus, Korody és a magányt kedvelő Rosenberg, az osztrákok közül az asztrológus Wolkenberg, Edouard, Ullrich, Hampel, Wildner (egykori borbélytársának, a nagyszakálú Wachsmannak szomszédságában!), Heger, Jantsek és Sedlar jutottak e pokolian zajongó társaságba. Az 55-ösben szállásolták el a tiroliakat. Ide került szegény Poss is, aki megint a táncoskedvű tiroli négernek lett szomszédja, rajta kívül Riedl, nem is ő, már csak a roncsa, Schlotter, a mindig rosszkedvű Katz és a barátaitól elszakított Farkas vegyültek el az 55-ösnek az 53-ashoz hasonló vad lakói között.

Többi társainkat már sokkal körülményesebb úton kellett megkeresni. Ők a földalatti folyosókba nyíló kisebb kazamatákban laktak.

Von Bergen e felderítő útra már nem vállakozott. Agyagot mintázott s éjszakára be kellett nedvesíteni, amíg némi világosság volt. Elbúcsúzott tőlünk. Kalauzolásunkat Schuler vette át. A német író humorának és túláradó életkedvének fényével világított a szörnyű helyekre, ahol jártunk s így az első megpillantás borzalmait jórészt elhárította tőlünk. Régi, meghitt barátunknak éreztük már őt. Elmondta különben, hogy egyszer majdnem Budapestre került a Gábor-intézetbe, ahová szegény, állásnélküli német tanárjelöltet kerestek apróhirdetés útján. „Képzelhetik, hogy megfeleltem a feltételeknek, különösen, ami a szegénységet és állásnélküliséget illeti," — fűzte hozzá nevetve. Azóta úgy érezte, hogy a magyarokkal némi kapcsolatai vannak. Majdnem budapesti lakos lett, de csak majdnem, mert állását Herr Ignaz Gabor-nál nem foglalhatta el, minthogy éppen akkor Berlinben színházi lap szerkesztésével bízták meg...

Schuler egy pillanatra kivette szájából kis angol pipáját, s a mi kazamatánktól jobbkézre eső földalatti folyosó előtt megállva, körülmutatott az egész erődítményre.

— Úgy kell ezt a helyet elképzelni, mint óriási polipot, — magyarázta. — A szörnyetegnek háta az udvar.

Karjai azonban köröskörül ezeken a fekete nyílásokon benyúlnak s ott fojtogatják a szerencsétlen áldozatokat.

A fekete pincetorkok közül kettő, az udvar szemközti bemélyedésének két oldalán két hosszú folyosónak volt bejárata, amelyekből egy-két használhatatlan pincelyuk nyílott s mindkettő bástyára vezetett fel. A két bástya közül az egyiket a katonák használták, a másikon fabódé állt, amelyet Däumlingék örököltek egy ide internált, összeköttetésekkel bíró német festőtől, aki azóta családi dépôt-ba került.

A másik két földalatti bejárat azon az oldalon volt, ahol mi álltunk. Ezekből a folyosókból már több helyiségbe lehetett jutni. Először végiglátogattuk a páratlanszámú kazamaták mellett befúrt földalatti negyedet. Mindjárt a folyosó elején jobbra a konyhába lehetett benyitni. Itt óriási üstben forrt az esti leves. Kormosarcú, feltürt ingujjú, bőrkötényes német fiatalember fogadott, aki azt hitte, hogy kávét akarunk venni. Mert a konyha egy souért híg barna levet árusított, amelynek az volt előnye, hogy sokat adtak belőle és szacharinnal kicsit megédesítették. Megkóstoltuk az ile d'yeu-i „negerschweiss"-ot s borzadva néztünk körül a mélyen benyúló kormos pincében, ahol romlott zsír szaga terjengett.

Egyik sarokban három internált társunk marharépát hámozott. Köztük gubbasztott Laya is, akire német lakótársai siettek már első nap a konyhakorvét rásózni. A konyha mélyéből farkcsóválva, öreg, piszkos fokszi kutya járult elénk. Ő volt a konyha patkányainak réme. Mindennap legalább három patkányhullát szállított szájában a konyhafőnök elé, amiért jutalmul falat kenyeret kapott.

A konyhával szemben a folyosóról kis padlózott szoba nyílt. Ez a kiváltságosok egyik helyisége volt. Itt lakott gróf B. is, aki a német matrózzal együtt éppen salátáját fogyasztotta, amikor beléptünk. A gróf megismerkedett velünk s érdeklődött, hogy tud-e köztünk valaki zenélni. Ő nagy szenvedéllyel énekelt. Boldog volt, amikor hallotta, hogy egész kis zenekarunk van . . .

Természetesen a kiváltságosok szobájában hiába kerestünk noirmoutieri társakat. Ezért egész mélyen be kel-

lett menni a sötét folyosóba. Körülbelül harminc méternyi távolságban a földalatti folyosó kettéágazott. Balra el lehetett jutni az ebédlőnek szolgáló két, egymásbanyíló boltos pincébe. Ezeknek a helyiségeknek csak az árokra nézett felső, félholdalakú ablakuk. A nedves, fénylő nyerskőívboltok sokszoros erővel verték vissza hangunkat. A hosszú asztalok és padok üresen álltak. Csak a második pince egyik sarkában húzódott meg két ember, akik szétrebbentek, amikor beléptünk. „Verzeihung!" — kiáltotta feléjük Schuler.

Szédelegve mentünk ki a dohos, nyirkos levegőjű helyiségből. Hogyan fogjuk itt kibírni az étkezést. Schuler megnyugtatott, egy hét múlva már mi is olyan jól fogunk látni itt s olyan jól érezzük magunkat, mint a baglyok az árokban. És amit enni fogunk, az is lesz olyan jó, mint a patkány- és az egérhús, amivel a baglyok táplálkoznak. „Der Mensch ist ein ganz gemeines Tier"... Mindjárt az ebédlő mellett a folyosóról nyílt a 36-os kis kazamata. Itt kapott szállást Horváth cigány. A szobában a tárgyaknak már csak sötét körvonalai látszottak. Világosság csupán az árokra nyíló magas, félholdalakú nyíláson át szivárgott. Horváth egyedül volt a helyiségben s hegedüjén halkan magyar nótákat pengetett. Az egykor híres cimbalommester nem panaszkodott helyzetére. Hangokból épített útat magának, amelyen lelke messze elkóborolt... Különben is két fülke közé került, tehát csak rongyos pokrócát kellett a kifüggesztett drótra akasztania s neki is külön „lakosztály" jutott. Emellett a 36-osnak padlója volt, ami ellensúlyozta a levegőhiányt. Mégis, a viszonyokkal ismerős Schuler mosolyogva jegyezte meg: „Der Zigeunerbruder wird hier nicht lange aushalten". Faggatásainkra csak annyit jegyzett még meg: „Nagyon meleg ez a fészek!" „Miért, mert a konyha mellette van?" „Ja wohl" — válaszolt harsogó nevetéssel s pipájából nagyott húzott.

A 37-es a jobbkéz felé eső mellékfolyosóról nyílt. Ez jóval nagyobb volt s felső ablaka a bástyaudvarról némi levegőhöz jutott. Itt szállásolták el Jakabot, Bisztránt és az öreg Müllert. Müller úr egyedül rendezkedett a szobában. Alig tudott Jakabnak rengeteg mennyiségű zsibárui

mellett a maga kis cókmókjának helyet szorítani. A fehér bálicipők mesterét úgy mutattam be Schulernek, mint a „noirmoutieri felsőbb műveltségű tanfolyamnak igazgatóját". Az öregnek ezzel a címmel szereztem az első örömet Ile d'Yeu-ben.

A főfolyosó az elágazódáson túl nehány lépcsőn át felvezetett az egyik bástyaudvarra. Ezen a helyen dolgoztak, mostak az internáltak.

Mikor a bástyaudvarról lejöttünk, szembe velünk a folyosón tányérral kezükben tolongtak már azok az internáltak, akik az első csoportban étkeztek . . .

Az adminisztrátori épületek és a katonák szobáinak során átmentünk a párosszámú kazamaták oldalára. Itt a földalatti folyosóról nem nyílt annyi helyiség, mint a mi oldalunkon. A beosztás egyébként ugyanaz volt, csak az ebédlő helyét a kantin helyiségei foglalták el. A folyosó elején balra a betegszobába juthattunk, jobbra egy másik kis kiváltságos szobába, ahol a német tengerésztisztek laktak. Beljebb már olyan sötét volt, hogy csak gyufát gyújtogatva találtuk meg a keresztfolyosót a 42, 44 és 46-os kis kazamatákkal, amelyekbe Nagy Zsiga került valamennyi segédjével, továbbá Valéri és Ványi társasága. Itt kaptak szállást az osztrák matrózok és hajómunkások közül is haton. Ez a folyosó is a végén kis bástyaudvarra vezetett, amelyet az internáltak rendelkezésére bocsátottak.

Esteledett már, mikor látogatásainkat befejeztük. Támolyogva, összeszoruló szívvel léptünk ki a folyosóról az udvarra. Szinte bántuk már, hogy mindjárt az első nap ijesztő áttekintést szereztünk egész nyomorunkról. A ránkeső részt így most már nehezebben tudjuk elviselni, mikor az egész borzalomnak terhe nyomja lelkünket.

Az udvar legalább tágas, levegős volt. Körülbelül kétszer akkora lehetett, mint a noirmoutieri. A két szemben lévő kazamatasor között százhatvan-százhetven lépést lehetett tenni (sokszor lemértem ezt az útvonalat), viszont az adminisztrációs épületek és az udvar szemközti felét lezáró meredek fal között még nagyobb volt a távolság. Ezen az oldalon az udvar bemélyült, mert kétfelén emelkedő sétaút vezetett az úgynevezett rempart-ra, az ile d'yeui

foglyoknak sok mindenért kárpótlást nyújtó bástyasétányára.

Schuler felvezetett ide is bennünket.

A rempart magasan a citadella felett, a kazamaták tetején futott körbe. Az egész tulajdonképpen csak négy-öt méter széles sétaút volt, két begyepesített oldala már meredeken futott le, befelé a kazamaták felső pereméig, kifelé pedig az erődítményt körülvevő árokig, vagy az árokba ékelt négyszögű bástyákig. Talán, mert ilyen magasra volt feltöltve ez az út, azért éreztük úgy, amikor rajta végigmentünk, hogy nem is földet érintünk, hanem a levegőben lebegünk. A dohos levegőjű sötét pincelyukak után, ahol mindig kőbe, vasba ütközött az ember, ez itt fent olyan volt, mint a szárnyalás. A friss, illatos levegőáramok ölükbe vettek, beléolvadtunk a felénk boruló égboltba, amely a maga végtelen arányaival teljesen kibontakozhatott felettünk. Ha ott lent patkányok voltunk, itt madarakká lettünk.

A bástyasétányon este nyolcig szabad volt a séta. Csupán kis része volt eltiltva tőlünk, amely az adminsztrációs épületnek felső részéhez vezetett, ahol a francia lobogót tűzték ki. Ennél a pontnál el lehetett látni egészen a tengerig, amely most az esti szürkületben a látóhatár szegélyét óriási, lapjára fektetett kék pallósként metszette el s néha ízzó, remegő hullámzással gyúlt ki, amikor az ile d'yeui fárosz fénye átsuhant rajta.

A rempart-on mindinkább úrrá lett az esti magányosság. A köröskörül futó, szédítő mélységű árokból puha, rongyszerű szárnyalással baglyok emelkedtek fel és ijesztően ütemezett huhogással körrepülésbe kezdtek. Az árkon túl vörösfenyők emelkedtek, amelyeknek csupasz törzsei, a hold zöldes fényében, csipkés lombozatú szoknyáik alatt, mint sajátságos, óriási combok gömbölyödtek. A puha, sziropízű levegőben titokzatos íz keveredett el, mintha elalvás előtt a fák szeretkeztek volna, a tenger megmámorosodott volna a holdtól s a föld elalélna az ég ölelése alatt...

Ebben a különös, kerítő hangulatban a meggyérült sétálók árnyai settenkedve húzódtak egymás mellé a bás-

tyasétány sötétségbe borult zúgaiban. Néha egy-egy magányos árnyék elsuhant mellettünk s kitáguló, parázsló tekintettel tapadt ránk. Dr. Herz elől ment Némethtel és Dudással. Az osztrák tanár már élénken, jókedvüen társalgott s ha valamelyik elsurranó, vágytól üldözött emberárny vizsgálgatva nézett utána, vékony, hátborzongató hangon nevetett fel. Schuler dörmögve jegyezte meg: „A maguk barátja megérezte, hogy a citadella „corso del amoré"-ján sétál...

*

A rempart-ról a párosszámú kazamaták oldalán jöttünk le az udvarra.

Az alagút-szobák, mint elfulladt tüdők, az udvarra kitárt ajtóval és ablakokkal mohón szívták a hűvösödő esti levegőt. Az internáltak csoportosan álldogáltak az ajtók előtt. Egy-egy csoportban a háború esélyeit magyarázgatták az újságolvasók az egyszerű munkásoknak, vagy napszámosoknak, akik az ile d'yeu-i fogolytábor zömét alkotrák. Noirmoutieri társaink különválva, szinte ellenséges szemmel nézték a citadella őslakóit, akik annyi természetességgel és megszokottsággal viselték el a szörnyű földalatti életet. Kaiserrel, Valérivel és Berticcsel váltottam pár szót. Mind a hárman szószerint ugyanazt mondták: „Fel kell itt fordítani mindent, ha bele is pusztulunk!"... A sötét folyosó előtt a földön, szétterpesztett lábbal, magaelé meredve ült a kövér Reichsfeld. Mozdulatlan volt, mint az odadobott zsák. Azt mondják, írtózott a kazamata levegőjétől, mert rögtön fulladni kezdett tőle. Mögötte, a folyosó visszhangot verő boltívei alól erőteljes férfi baritonhang hullámzott elő. „O, quelle gioia che mi fa morir"... Az egyik börtöncellában, amely, ha üres volt, zeneteremnek szolgált, gróf B. próbálta hangját.

A bejárókapú boltíve előtt katonák fekete csoportja állt. Ezek között kellett elmennünk, ha a kantinba akartunk jutni. A kapubolt alatt falhoz támasztva álltak a fegyverek, előttük lócákon megint katonák ültek. A vaskapú előtt balra kanyarodott el a folyosó, amely a kantinnak szolgáló kazamatához vezetett. A bejárat sem volt kellemes ide, de maga a helyiség meg éppen semmit sem való-

sított meg abból, amit a fogolyélet ilyen „douceur"-jétől el lehetett volna várni.

Mintha a citadellának minden zaja, minden nyersesége ebbe a füsttel teli, visszhangos pincébe szorult volna, ahol az internáltak padokon egymáshoz zsúfolva, ordítani voltak kénytelenek, ha egymás szavát meg akarták érteni. Ebbe a fülsiketítő zajba azután minden percben beledöngött, belecsörrent a vasrúdas, láncos vaskapú, ha megnyílt a távozó, vagy érkező katonák előtt.

A kantin állandó vendégei közé a matrózok, alkoholista napszámosok, börtönükből kikerült fegyencek, kiszolgált idegenlégionisták tartoztak. Az üres esti leves után az olcsó vörösborból elég volt féllitert inniok s mindjárt berugtak tőle. Akkor megindultak a heves szóváltások, verekedések. Az őrség betolult a kigyuladt arcú, torzonborz verekedők közé, kihalászta a főizgatókat, elvitte börtöncellákba s azután kezdődött megint elölről az egész.

Négy, viaszosvászonnal bevont asztal volt keresztbe felállítva a falhoz, két-két paddal. A boltívről lelógó petróleumlámpa szórt rájuk világosságot. A zajos társalgásba merülők között felismertük Alfrédot, az apaccsá franciásodott osztrák munkást, a humorkedvelő Schlittert, aki annak idején a noirmoutieri cellában meggyújtott ruhája felett melegítette kezét. Most Schutzmannal és Buchholzcal ült együtt s éppen a vele szemben ülő Schutzmannak magyarázott valamit úgy, hogy két karját vállára tette s arcától arasznyira előredült, kidülledt piros szemét a szemébe szegezve.

Egyébként mind ilyenszerű alakok ültek itt. Piszkos, tépett, feltürtujjú ingben, tetovált karokkal, sapkával fejükön, vastag bársonynadrágban. Az egyetlen különbség talán az volt köztük, hogy az osztrákokban több romantika, több szín és színpadiasság akadt. A németek inkább voltak nehéz testek. Kevesebbet beszéltek, állandóan pipáztak, közben-közben kisercintettek a borospoharak felett, vagy durrantottak egyet s az ember azt hihette volna már, hogy a világ legapatikusabb emberei, amikor egyszerre csak, a legkisebb szóra, kékespiros lett arcuk, fel-

ugrottak s öklükkel odavágtak szomszédjuk arcába, akivel, látszat szerint, kedélyes borozgatásban ültek együtt.

Az utolsó asztalnál kaptunk helyet. Itt valamivel jobb megjelenésű emberek ültek. Ez volt Mme Boutineau, a kantinosné „kosztosainak" asztala. Kopasz, kormosarcú, kékkötényes férfi tolt elénk tányérban valami ragoutfélét, azután mindjárt szaladt tovább, mert mindenkit neki kellett kiszolgálnia. Csodálkoztunk, hogy Mme Boutineau éppen ezt a cseppetsem tiszta, öregedő német-zsidót választotta kisegítőnek, mikor az internáltak között elsőrangú pincérek akadtak.

Schuler elmagyarázta nekünk „Michel" irigylésreméltó pályafutásának rejtélyét. Ő maga jelentkezett Boutineau-éknél az edények mosogatására. Kifogástalanul végezte el dolgát, azután, mikor már a kantin forgalma lezajlott, Boutineau-ék, a francia kispolgárok pátriárkális szokása szerint, asztalukhoz hívták ebédelni.

Michel a kitüntető meghívás ellen kézzel-lábbal kapálódzott. Hogyan jön ő, szegény német fogoly létére ahhoz, hogy Boutineau úrral, aki kiszolgált törzsőrmester s a citadellának „commendant"-ja, egy tálból egyék levest? Végül is azonban leült. Illedelmesen megette a dúzzadt kenyérdarabokkal tömött levest, sőt a főzelékből is vett magának. De mikor hússal kínálták, egyszerüen felállt az asztaltól s kijelentette, hogy szembeköphetik őt, ha az egy vasárnap kivételével húst látják enni. Mi lenne a világból, ha a minden nyomorult fogoly között legnyomorultabb Michel mindennap húst ennék.

Boutineau és takarékoskodni szerető felesége odavoltak a bámulattól. Ilyen embert ők még nem láttak! Ez a Michel valóságos kincs! És Michel a következő napokon kiszolgáló pincérré lépett elő. Nemsokára kiderült róla, hogy tulajdonképen mészáros, tehát rábízták a sonka és kolbász készítését. Ilyen megbízható ember elől a kasszát sem lehetett elzárni. Michelnek nemsokára joga volt a sárga, piros és szürke bon-okat fogolytársaitól beszedni. Sőt a pénztárt is minden este ő számolta össze, mert Boutineau és felesége a számvetéshez nem értettek.

Michel példás magaviseletével elérte, hogy pár hét

múlva azt csinálhatta, amit akart. Gazdái vakon bíztak benne. És a ravasz német-zsidó tudta is ezt a bizalmat kamatoztatni. Az igaz, hogy húst nem evett, amikor „látták", de titokban, a sötét kazamata szalmazsákján annál ízesebb falatokat fogyasztott el. Barátainak félárban adott mindent, azonkívül szívósan rakosgatott félre a sárga, piros és szürke cédulákat úgy, hogy tavaly karácsonykor már két rend ruhája volt, amikor Boutinaeu egy nadrággal és kéköténnyel lepte meg, hogy legyen valamije, amit magára vehet. Az árva Michel, hogy tudott örülni ennek a „nagylelkű ajándéknak!" „Mivel érdemled meg te árva Michel, hogy ilyen nadrágot húzhatsz lábaidra?" — mondta könnyezve, amikor az ajándékot átvette.

Michel gazdái az asztalokkal szemközt elhelyezett, pléhvel födött hosszú kiszolgáló pult mögött álltak, amíg este hat és nyolc között a kantin forgalma lezajlott.

Boutineau sovány volt, szótlan és mogorva. Kampós orra alatt hosszú, lelógó bajusz hangsúlyozta ki még jobban komorságát és örökös kedvtelenségét. A légióban szolgált, onnan megrendült egészséggel tért vissza a citadella-parancsnokság gondnélküli állásába. Békében semmi dolga sem volt, a háború azonban hirtelen nagy kereseti lehetőséget nyitott számára. A fogolytáborrá lett erődítményben kétszázötven-háromszáz fogoly számára ő kapta meg a kantinjogot. De az üzlethez nem értett. A légióban törzsőrmesterségig vitte fel, az üzletben azonban még inasnak sem lett volna jó. A pénz kicsúszott kezéből, a jobbmódú foglyokat nem tudta vásárlóivá tenni. Akkor kezdett valamit keresni, amikor Michel beleszólhatott az üzletmenetbe. Az a jövedelem, amit „puritán" szolgája meghagyott neki, még mindig kétszer akkora volt, mint amennyit egyedül tudott keresni.

Boutineau kezelte az italokat. Lehet, hogy örökös kedvtelenségének az volt oka, hogy orvosa eltiltotta az ivástól, s az annyira sóvárgott italt éppen neki kellett másnak kimérnie. Amúgy is gyűlölte a németeket, de az a körülmény, hogy a bor éppen az ő torkukon megy le, szemében még ellenszenvesebbé tette őket.

Ha Boutineau maga volt a tétlenség és nemtörődöm-

ség, kicsi, gömbölyű felesége annál többet sürgött-forgott és veszekedett. A pult mögül minduntalan előgurult, csípőre tett kézzel az asztalok elé állt s figyelte, hogy vendégei nem lopják-e el tányérjait, poharait, vagy evőeszközeit? Ószülő, borzashajú, fakóarcú nő volt. Egészen mindegynek látszott, hogy asszonynak született. Formátlanná hízott gombóc-testével, harcias, vastag lábaival aligha tudhatott volna férfivágyakat ébreszteni.

Este nyolc órakor katona jött be jelenteni, hogy zárni kell. A zajos vendégek felcihelődtek. Először Mme Boutineau előtt kellett elvonulni, aki fürkészve nézett végig mindenkin, hogy nem visz-e magával valamit? Azután jött a nehezebb feladat. A kivilágított kapubolt alatt a katonák sorfala között vezetett az út ki az udvarra. A részeg emberek feszes egyenességgel igyekeztek menni, a hangos veszekedők elnémultak. A katonák ugrásra készen, kidülledt szemekkel figyelték a távozókon a részegség jeleit. Ha valaki megingott, vagy elkiáltotta magát, rögtön rárohantak, s magukkal cipelték a cellába.

Ezen az estén mindenki szerencsésen vonult át a „pecérsor"-on, ahogy ezt a helyet az ile d'yeu-i foglyok csúfolták. Az udvaron azután mindenki szerteszét oszlott. A hangok elültek, pár perc múlva a nagy udvar némán terült el.

A „polipnak" hátán zöldesfehéren csillogott meg a holdfény. A boltíves nyílások, amelyeken át karjai mélyen benyúltak a föld alá húzódó foglyokig, eltüntek a magasra emelkedő, tömören egybefolyó dombsánc sötét oldalában. A körülfutó bástyasétány körvonalai élesebbé váltak. A rajta sétáló szuronyos fegyverű őrök óriási, félelmetes alakokká nőttek, akiknek fekete árnyuk, úgy látszott, nemcsak a holdfényes udvarra, hanem az egész elszunnyadó világra ráesik...

Az 51-esben alig pislogott az asztalra tett petróleumlámpa, amikor beléptünk. Lakótársaink már lefeküdtek. Szalmazsákja alig volt egy-kettőnek állványon. Legtöbbjük a földön feküdt olyan közelségben egymáshoz, hogyha karjukat kinyújtották, beleütköztek szomszédjukba.

Facipőnket levetettük s lábujjhegyen osontunk fekvő-

helyünkhöz. Borzadva néztem szalmazsákomra. Hogyan tudom kihúzni az éjszakát ezen a rettenetes helyen? Még csak fél kilenc volt. Noirmoutierban ilyenkor olvasni kezdtünk. Vagy a kis előszobában beszélgettünk. Ha nem tudtunk aludni, találtunk mindig valakit, akivel eltölthetjük az időt. Csupa ismerős volt mindenhol. De elégnek találtuk azt is, ha a bástyaudvarra kiülünk. Emlékszem, egyszer egy egész éjszakát átültem azon a helyen, ahol szegény Lolo volt eltemetve... Most magam előtt láttam a kis udvart, az omladozó várfalat, toronyszobámat az ismerős képekkel és sóvárgó vágy fogott el Noirmoutier után. Milyen jó volna megint ott lenni, együtt társaimmal, s együtt azzal az egész világgal, amelyet képzeletünk ott megalkotott. Valahogy úgy éreztem, hogy a fekete kolostor várépületével, udvarával, s velünk a bennlakókkal együtt egyetlen egy élőlény volt, amelyet most kegyetlenül darabokra vágtak... Annyi minden fájhatott volna, annyi mindenre sóvároghattam volna, de ebben a pillanatban csak ez a mindennél nagyobb kegyetlenség szorította össze szivemet.

A lámpa már rég kialudt az asztalon. Ruhástól feküdtem le a szalmazsákra s belébámultam a ránkboruló sötétségbe. Nem tudom, mennyi ideig feküdtem így, amikor egyszer csak az udvarról, a nyitott ajtón át, rémes kiáltás hallatszott be. Első pillanatban azt hittem, én kiáltottam. Annyira szerettem volna én is felkiáltani, felordítani...

A kiáltás megismétlődött. Mintha valakit fojtogattak volna.

Felültem fekvőhelyemen és hevesen dobogó szívvel figyeltem. A hang, a kínzott ember hangja ismerős volt... Most még rettenetesebb ordítás következett. Utána szaladó lépések dobbanása, újabb, másoktól eredő kiáltások.

De ezt már útközben hallottam. Mert felugrottam és szaladtam ki az udvarra, s úgy láttam magam körül hogy velem együtt jönnek, szaladnak mások is.

Az udvaron, a kapubolt előtt nagy tolongást láttunk. Abba az irányba futottam s észrevettem, hogy velem együtt a többi kazamatákból, sőt a földalatti folyosókról

is új és új alakok, legtöbbjük fehér alsóruhában, mind a kapuelőtti, izgalmasan hullámzó tömeg felé igyekeznek.

Mikor odaértünk, már csak annyit állapíthattunk meg, hogy noirmoutieri internált társaink dulakodnak a katonákkal. Valérinak rekedt hangját hallottam: „Dugjátok el nálunk!" A sápadtarcú Fritz, ez a szelidlelkű muzsikus magából kikelve kiabált: „So eine Schweinerei!" Más hangok is hallatszottak, összevissza. Közben folyton nőtt az internáltak száma és a csodálatos az volt, hogy mind csak a noirmoutieriak gyülekeztek. A megnőtt tömeg visszasodorta a katonákat a kapú alá, akik nem mertek fegyverükhöz nyúlni, mert az adminisztrátor és őrmesterek nem voltak a citadellában s nem volt, aki parancsoljon nekik.

Mikor a katonák visszavonultak, az internáltak csoportja is beljebb húzódott az udvarra és úgy látszott, hogy valaki körül csoportosulnak s magukkal viszik.

Auertől, az egyik osztrák pincértől azután megtudtam mindent. Bistrán Demeter, noirmoutieri szokásaihoz híven, mikor a holdvilág miatt nem tudott elaludni, kijött a kis kazamatából, ahol lakott s körsétára indult, hogy a távollévőkkel titkos prófétai beszélgetéseket folytasson le. A páros kazamaták oldalán katonákba ütközött bele s azokhoz, valószínüleg magyarul, vészjósló égi igéket intézett arról, hogy jó volna befejezni már a háborut, mert különben elveszti türelmét, s közbenjár az illetékeseknél, hogy büntetésül az egész világot elpusztítsák.

A katonák abban a hitben, hogy részeggel van dolguk (ami Bistránnál egyébként soha sem volt alapnélküli feltevés), bizonyára be akarták zárni. Ebből keletkezett a szóváltás, majd a kiabálás és dulakodás.

Bistránnak rögtön segítségére siettek a páros kazamaták noirmoutieri internáltjai. Ezek azután a megszaporodott katonákkal perbeszálltak szegény, őrült Demeterért. Bistránt hol az egyik, hol a másik fél ragadta magához, míg végre a kapunál győzött az internáltak számbeli fölénye s Demeter testvért véglegesen kiszabadították az őrök karmai közül.

A legkülönösebb az egészben az volt, hogy a veszekedés zajára csak noirmoutieriak jöttek elő. Mintha titkos

jelre összebeszéltek volna. Mintha megérezték volna mind, hogy egyik társuk forog veszélyben. Most a holdvilágos udvaron már kivétel nélkül ott volt valamennyi, még a legeldugottabb kazamaták lakói is. Az egész „fekete kolostor".

Hideg borzongás futott végig rajtam, mikor ezt megállapítottam. Olyan hirtelen kaptam meg a választ lefekvéselőtti, kétségbeesett gondolataimra. Hát még sem volt igazam, a „fekete kolostort" nem vágták szét, a fekete kolostor, ez a rendkívüli, soha nem látott egységes és egyetlen lény él tovább...

Bistránt hamar eltüntették az egyik kis kazamatában. Még az éjjel szörnyű dolgot követtek el rajta, szörnyübbet, mintha bezárták volna: leborotválták nagy bajuszát, egész szakálerdejét, hogy ne ismerjenek rá a katonák.

Másnap azután az adminisztráció hiába rendezett szigorú nyomozást. Bistránt nem találták sehol. Maradt helyette egy csupaszképű, ragyás, ismeretlen ember, aki úgy iszkolt előlünk, mint a bundájától megfosztott falusi kutya, s akinek még sokáig, hónapokon át sem hitte el senki, hogy egykor nagyszakálú, félelmetes bajuszú, titokzatos grádokkal rendelkező próféta volt.

XVII.

A „FEKETE BARÁT"

1.

Hónapokba telt, amíg az ile d'yeu-i földalatti életbe testileg valahogy beletörődtünk. Mert lélekben az utolsó pillanatig sem adtuk meg magunkat. Mindig gyűlöletes, durva, lealjasító nyomást éreztünk lényünknek nemesebb dolgok felé törő részén. Ha néha pedig beleszédültünk ennek a patkányéletnek örömeibe, vagy szórakozásaiba, lehetetlen volt nem rettegnünk attól, hogy a jóvátehetetlen lesatnyulás, vagy őrület örvényébe hullunk.

Az ile d'yeu-i citadellában egészen másképp alakult ki a foglyok élete, mint nálunk Noirmoutierban. Itt a társadalmi elválasztóhatárokat a közös szenvedés együttes átélése soha sem mosta el. Legfeljebb a lealjasodás és a bűn. A nyers, lelkiéletnek megszelidíthetetlen eleme Ile d'Yeuben mindig uralkodó volt. A munkásokon, matrózokon, napszámosokon, csavargókon és kiszabadult fegyenceken az a kis szellemi életet élő réteg, amelyet közéjük száműztek, akkor sem segíthetett volna, ha fáradságot fordít rá. De valószínüleg meg sem próbálkozott vele.

A német tengerésztisztek teljes elzárkózottságban éltek külön szobájukban, külön kosztjukon. Legfeljebb Däumlingékkal s nehány jobb megjelenésű német kereskedővel érintkeztek. Példájukat követte az a tizenöt-húsz jobb társaságból való ember, akit sorsa ide szórt. Ezek is egymás között éltek, teljes elvonultságban. A többiek, mintegy százötvenen, vaksötét, állati sorban sinylődtek, az adminisztráció és az őrség katonabörtön fegyelmezését megadással tűrték s legfeljebb egymással veszekedtek és

verekedtek. Ügyüket az adminisztráció előtt háromtagú, frankofil bizottság képviselte tele meghunyászkodással és hízelgéssel.

Nálunk, noirmoutieri-aknál, egészen más volt a helyzet. Szóval, öntudatos gondolattal soha meg sem fogalmaztuk, mégis halálraszánt egység és együttérzés forrasztott össze. A mi sorsunknak felelős, hozzánk tartozó része volt még Buchholz is, aki talán annakidején szökési tervünket elárulta. Ő s nehányan köztünk, bűneink és durvaságaink voltak, de mégis velünk egy testet és lelket alkottak. A noirmoutieri adminisztrátor iskolája használt. Azonkívül ott kevesebben voltunk s nagyobbszámban olyanok, akik lélekben is megélték azt, ami velük és a világgal történt. Ez a lelkiség lassanként átragadt mindenikre. Könyveket olvastak, hasznos mesterségekkel foglalkoztak, zenét tanultak, adtak valamit a maguk és környeeztük tisztaságára.

Az ile d'yeu-i egymást kínzó széttagoltságban egységünk nem maradhatott sokáig észrevétlen. Bistránnak, még magunk előtt is érthetetlen együttes megvédelmezése az első este, természetesen napokig beszéd tárgya volt a németek között. „Látjátok, ezek nem hagynak oly könnyen szíjjat hasítani bőrükből" — mondták egymás között.

A következő napokban és hetekben azután alkalmuk volt egyebeket is tapasztalni. Mindenekelőtt összejöttünk mind a nyolcvanhárman az ebédlő-pincében s ott külön bizottságot választottunk, amely az adminisztrációval s levelezés útján a Vörös Kereszttel szükségleteink, kívánságaink és sérelmeink ügyében érintkezésbe lép. Az osztrákok részéről Ziffer és Jantsek, a magyarok részéről én kerültem ebbe a bizottságba.

Fokozatosan mindnyájan csináltunk magunknak szalmazsáktartó állványt. Ez volt az első legnagyobb szükség, mert a piszkos kövön, patkányok és egerek között nem lehetett aludni. Mihelyt ez meg volt, gondoskodtunk szétválasztó függönyökről, kis asztalokról s három-négy helyből külön fülkéket alakítottunk, amire nagy szükségünk volt, mikor az őszi esőzések elkezdődtek s az udvaron és a remparton nem lehetett tartózkodni.

Életrendünk egyébként hasonlított a noirmoutieri-hoz.

Reggel nagy pléhvödrökben híg feketekávét hoztak be a kazamatákba. Mosakodni csak az udvaron lehetett. Fürdésről itt sem volt szó. Takarításhoz megköveteltük az adminisztrátortól a fertőtlenítőszereket. Reggel tíz órakor osztották ki a póstát. Erre a célra az őrök szobái mellett volt kis helyiség, ahol a leveleket és csomagokat egy Kohler nevű öregebb német osztályozta, majd a nyitott ablakon át a szobafőnököknek kiosztotta.

Kohler úr nevezetes személyisége volt az ile d'yeu-i fogolytábornak. Póstát kezelt, az infirmerieban segédkezett, ha a sziget katonai orvosa bejött, a kenyérkiosztást ő vezette le, sűrű érintkezésben volt az elegáns adminisztrátorral s az irodában titkári teendőket végzett. Ez a korán megöregedett, gyomorbajos, szőkekecskeszakálas, csámpás és végtelenül szórakozott ember valamikor francia doktornő-feleségének szantóriumában igazgató volt. Ebből az állásból hozta ide adminisztrációs képességeit és összeköttetéseit is, mert a citadellában bizonyos kiváltságokat is élvezett. A tengerésztisztekkel lakott együtt, hivatalos szobájában éjjel-nappal olvashatott, dolgozhatott s katona kíséretében bármikor kimehetett a szigeti kikötőbe. Kohler úr természetesen franciabarát érzelmű volt. Fogolytársaival hivatalos dolgokon kívül nem érintkezett. Általában úgy tüntette fel, hogy rengeteget dolgozik. Ujjain, néha arcbőrén is, tintafoltok jelezték lázas irodai munkáját. Zölddé fakult frakkzsakettje a könyökén kiszaladt a sok másolástól, a háta mindig lisztes volt a kenyérkiosztástól, s a vállát korpa fedte, amiről azt lehetett hinni, hogy talán porzó, amivel írásait itatja. Megroggyanó járással, görbe háttal, kalimpáló karokkal majd minden félórában végigsietett a citadella udvarán, szakálába és megritkult bajuszába motyogva szavakat. Szemünkbe sohase nézett, ha beszélt velünk, mindenkinek százszor megkérdezte nevét, pedig azt mondták róla, hogy mindenkiről mindent tud, s az adminisztrátor előtt legfőbb érdeme éppen az, hogy a foglyoknak titkos dosszáriumát állandóan fejében hordja.

Kohler urat nem nagyon szerettem, biztosan azért, mert az első hetekben hiába mentem hivatalos helyisége elé, sohasem kiáltotta nevemet. Póstánk csak hetek múlva

érkezett ide, addig bizonyára a noirmoutieri adminisztrátor ült rajta s még utolsó kémkedéseit végezte el bennük.

Pósta után a hamar beköszöntő esős, ködös időben a kazamaták fülkéiben lámpa mellett olvastunk, vagy dolgoztunk. Ile d'yeu-i társainktól sok német könyvet kaptunk, sőt a fogolytábornak kis könyvtára is volt, amelyet a német Vörös Kereszt küldött ide. Regényekhez, költeményekhez már nem igen mertünk nyúlni. Az életnek egészen mély, szinte pokoli rétegeiben sinylődtünk, amelyhez fájdalmasan esett volna a szép felületet tükröző művészi álmokat társítani. Több nyugodtsággal tudtunk tudományos könyveket olvasni s különösen filozófusokat. A kanti rendszer hideg építménye szinte orvosságszámba ment képzeletünknek, mert ezen az életnek csak igazán halvány reflexei éltek. Hegelt, Bergsont alaposabban itt ismertem meg. Az egész Schopenhauert és Nitzschét szinte hetek alatt tanulmányoztuk át.

Schuler szállította a könyveket, sokszor maga is velünk olvasott. Vele és Németh Andorral az időtöltésnek legkülönösebb módjait találtuk ki. Hegelből egyes részeket franciára fordítottunk s azon versengtünk, hogy ennek a nyelvnek világos szerkezetében a hegeli homályokat teljesen eltüntessük. Bergsonnak fejtegetését viszont megkíséreltük hegeli németséggel visszaadni. Ebből sok olyan furcsaság sült ki, ami a tudatalattiság francia bölcselőjének eredetiségét nem a legelőnyösebb színben mutatta be.

Nyelvünk, beszélőmodorunk lassanként egészen elvonttá lett. Néha hónapokon át nem ejtettük ki szájunkon az élet gyakorlati szavait és elszoktunk a művészi kifejezések által nyújtott, szinte fizikai számba menő titokzatos gyönyörüségektől is. Egész nap homályban tartózkodtunk. Mintha óriási agyvelő tekercsei közé költözködtünk volna be, ahonnan mindennek csak szürke, gondolati vázát láttuk.

Fogalmi világunkat sétáinkon kivittük az udvarra, a rempartra is. Ami körülöttünk volt, egyáltalában nem láttuk.

Mindjárt az első ile d'yeu-i télen délelőttönként az ebéd-

lőben Schulerrel együtt tanfolyamokat rendeztünk. Magyarul filozófiai alapfogalmakat fejtegettem olyan hallgatóság előtt, ahol a négypolgáris képzettség ritkaságszámba ment. Mégis fogolytársaim kitartó figyelemmel hallgattak. Minden dísztől megfosztott életük talán felköltötte érdeklődésüket az elvontságok iránt. A sötét pinceebédlőben a gondolatok jobban világítottak.

Schuler magyarok számára német irodalmat és nyelvtant adott elő. Én pedig tíz előadás keretében a magyar irodalom fejlődését vázoltam fel német hallgatóság előtt.

Német előadásaimra való előkészüléseimben ismerkedtem meg egy Müller nevű, nagyon képzett bajor banktisztviselővel. Müller rajongott az irodalomért és szívesen vállalkozott arra, hogy pongyola németséggel fogalmazott előadásaimat irodalmi németségüvé csíszolja át. Ez a foglalkozás kellemes időtöltést jelentett számomra. Munkámban pedig, amelyet minden segédeszköz nélkül kellett végeznem, az emlékezés és gondolkozás felfokozott iramában, magam előtt is olyan képet tudtam alkotni a magyar irodalom fejlődésének belső okairól, amilyenhez talán a legdúsabban felszerelt könyvtár sem segített volna.

Német munkatársam jellegzetes alakja volt nemzete intellektuális osztályának. Egészen jólápolt, gondozott lényén a rend szelleme világított át. A fogság számára nem élmény volt, csak kényszerhelyzetének nyugodt átgondolása, amely arra vezette, hogy magát egészségben fentartsa, a munkátlan időben műveltségét fejlessze, rendszeresen levelezzen otthonmaradt feleségével és rokonaival s türelemmel bevárja a világégésnek végét, amikor előbbi állását újra elfoglalhatja. Példás fogoly volt, mint ahogy bizonyára példás hivatalnok és példás férj is lehetett a békevilágban. A körülötte uralkodó n a g y r e n d most kérdésessé vált problémáival egyáltalán nem gyötörte magát. Úgy tudta, hogy a nagy rendben ő a kis rend s ha ez a kis rend zavartalanul megmaradt, semmi baj sem jöhet. Ezért önmaga fentartására fordította minden életerejét.

Jellemző vonása volt ez egyébként a németeknek általában. Bíztak abban, hogy otthon, a harctéren a többiek épp úgy teljesítik kötelességüket, mint ők a fogságban.

Számukra az életet mindenki kötelességteljesítésének végösszege jelentette. Ez a gondolkodásmód nyugodttá, higgadttá, sokszor érzéketlenné tette őket. A végzet kiszámíthatatlan lehetőségein való tépelődést nem ismerték.

Müller gondolkodásmódját akkor figyeltem meg, amikor fésületlen, de mégis valamit kifejezni akaró német mondataimat ő kifogástalan, de egyenruhaszerű köntösbe akarta erőltetni, aminek én ellenszegültem. Vitatkozni kezdtünk, a nyugodt tekintetű, hosszú, vörösesbarna szakálú bajor győzte ellenérvekkel. Egyszerre csak eljutottunk addig a pontig, ahol két, teljesen ellentétes életszemléletünk került szemtől-szembe egymással. Ő csak azt tudta, amit már mások kimondtak, én meg mindig azt kerestem, ami a belső, őszinte átélés lázában úgy fest, mintha mi mondanánk ki először. Mikor egyszer nézetkülönbségeink annyira tisztázódtak, hogy Müllernek felbolygatott tekintetéből, összekúszált szakálából láttam, most már kezdi sejteni, miről van szó, a vita hevében rákiáltottam: „Gondolja el, a világ készen van, de még senki sem mondott semmit. Maga az első, akinek beszélni kell... Én mindenben az első szót akarom!"... Müller elhúzódva, ijedt tekintettel nézett rám és szinte szörnyülködve mondta: „Maga nagyon szerencsétlen és boldogtalan ember lehet."

Ez a kedves, szolgálatkész német ember talán életében először látott valakit, akiről megérezte, hogy nem bízik a kimondott, a kialakított „nagy rend"-ben s ez megmagyarázhatatlan ijedtséggel töltötte el. Kerekre nyílt szemében egy pillanatra ugyanaz a tehetetlen, kétségbeesett állati fény jelent meg, amelyet később azután annyi társának tekintetében kellett látnom, amikor bízakodó lelkükben végzetes hirtelenséggel villámlott fel a gondolat, hogy a nagy rend, a rendek rendje, a német birodalom összeomlott...

Müllerrel és Bohnennel, egy fiatal, szelid német fiuval, akivel Däumlingék társaságában mindjárt az első ile d'yeu-i estén találkoztam, mindig az 51-esben dolgoztunk együtt. Bohnennel német novellákat írtunk közösen. Ezalatt kint a kazamatában óriási zajjal folyt a rendes élet. De ehhez lassanként már egészen hozzászoktunk. Egy elválasztó füg-

göny elég volt arra, hogy ha a szobámban harmincannegyvenen is ordítottak, vagy veszekedtek, az ember úgy érezhesse, mintha a lárma az uccáról jönne fel. Egyszer megesett, hogy Kilárék kávémérése előtt két verekedő német rázuhant elválasztó függönyömre, az egész felső drótot lerángatta s a következő pillanatban minden leomlott előttünk s mi úgy éreztük magunkat, mintha földrengés döntötte volna le házfalunkat s mi egyszerre az uccára kerülnénk.

2.

November végefelé az ile d'yeu-i fogolytáborban előállott kisebb személyi változások, különösen az 51-es számú kazamatában napokig tartó izgalmakat keltettek.

Bárczyt s egy szívbajos németet végre elküldték valamelyik délfrancia város nagyobb katonai kórházába, ahol orvosi bizottság elé álltak s reményük lehetett arra, hogy valamelyik svájci beteg-dépôtba kerülnek. A két betegen kívül nehány bányamunkára jelentkező német is távozott. Többek között az 51-esből is ment egy.

A betegek és munkára jelentkezők távozását követő napon azután tizenkét félelmetes külsejű fogolytárs érkezett a citadellába. Mindjárt elterjedt róluk a hír, hogy kiszolgált légionisták, akik ötéves szerződésük letelte után nem kívántak tovább szolgálni az idegenlégióban.

Amíg a hosszú, szikár őrmester az újonnan jötteket a kapubolt előtt átvette, a nagy kazamaták lakói, akik a legionisták elhelyezésénél legközelebbről voltak érdekelve, összeesküdtek, hogy a kazamaták ajtaján egy legionistát sem bocsátanak be. Ezt az ellenállást nemcsak az magyarázta, hogy a foglyok gyűlölettel nézték a francia hadseregben szolgált honfitársaikat, hanem általában írtóztak az idegenlégionistáktól, akiknek legnagyobb része állandó izgalmakat okozott az amúgy sem nyugodt hangulatú kazamatákban.

Az 51-es ajtajába Bürger, kövér szobafőnökünk, a két idősebb Stocker s nehány testesebb német lakótársunk állt s élő védőfalat alkottak a legionisták ellen, akik már

kettes-hármas csoportokra oszolva, a nagy udvaron elindultak a különböző kazamaták felé.

Hozzánk három érkezett. Közülük az egyik, köpcös, kis feketebajuszú, francia munkásruhás ember előlépett s németül az ajtó előtt állókhoz szólt:

— Ez az 51-es?

— Igen — volt rá a válasz.

— Eresszetek be!

— Ide ugyan sohasem jössz!

— Nem? — nevetett fel a kis köpcös ember. A kezében hordott utazóládáját letette a földre, azután egy kézmozdulattal földrelapította a kövér Bürgert, aki mint szobafőnök, az első sorban állt. Majd két rövid, ízmos karjával a többiek között úgy szétütött, hogy azok szédelegve hulltak jobbra-balra. A kazamata ajtaja pillanatok alatt szabad lett.

A feketebajuszú legionista fellépett a kőlépcsőn s az ajtókeretbe állt, szembe velünk, akik erőszakos betolakodásán feldühödve, felugrottunk szalmazsákjainkról s felé nyomultunk.

— Álljatok meg — mondta higgadt, majdnem szelid hangon. — A zsebemben kés van s én ölni is kész vagyok. Nekem ez a rongyos élet úgy sem számít... Minek tegyek én kárt bennetek?... Beszéljünk okosan. Jöjjön ide az öt legerősebb köztetek. Nem olyan pipogya alakok, mint akiket az előbb szétszórtam. Kemény fiukat lássak!...

Lakótársainkból nagynehezen összeállítottunk öt termetes legényt. Mindnyájunkat érdekelt már, hogy mit akar ez a furcsa ember, akin rettenetes ereje egyáltalán nem látszott, s aki oly gyakorlottsággal tudott beszélni, mint valami szónok.

Amíg öt társunk előállt, a kiszolgált idegenlégionista beljebb lépett s mögé sorakozott két másik társa, akik csak enyhe kézlegyintéssel tartották maguktól távol a szobának előző önkéntes s az udvaron rekedt védőit.

A köpcös ember tovább beszélt:

— Engem Wernernek hívnak. Valamikor vásári atléta voltam. Egy éjszaka szeretőmet el akarták csábítani s akkor puszta ököllel megöltem négy legényt. Németország-

ból megszöktem s beálltam az idegenlégióba. De ez már régen volt. Azóta magam is sokkal több embert megöltem már, s példámat követi az egész világ. Mert ma divat a gyilkosság.

A volt vásári atléta utolsó szavait már nagyobb időközökben mondta, mert közben a hozzáérkező internáltakkal furcsa műveletet végzett. Kettőt bal, kettőt jobb karjára akasztott. Olyan könnyedén, mintha csak ruhák volnának, emberi test nélkül. A karjára aggatott embereknek testük teljes súlyával, térd alá húzott lábbal kellett csüngeni. Az ötödiket azután hátrahajlított kőkemény ballábszárára állította s maga ezzel az élő szoborcsoportozattal féllábon ugrálva, végigment az egész kazamatán, le egészen az árokra néző falig.

A mutatvány félelmetesen jól sikerült. Werner, mikor a végén lerázta magáról az embereket, mint a pelyhet, nem is lihegett, fáradtnak nem látszott. Megint előre jött a szoba közepéig s újra szónokolni kezdett. Most egyszerre felismertük benne a régi vásári atléta előadásbeli gyakorlottságát.

— Ez vagyok én — harsogta, két karját kitárva. De rettenetes erőmmel nem élek vissza. Szelíd vagyok, mint a borjú. Arra azonban figyelmeztetlek mindnyájatokat, hogy bántani nem hagyom magam. Aki hozzám ér, azt megölöm. Megölöm a gyengét is, mert az is bosszút állhat rajtam, amikor alszom. Ennyit rólam. Most bemutatom barátaimat. Mind a kettő magyar. Ez itt Tőtöri.

Szemébe hulló fekete, borzas hajjal, lomhán és közömbösen előállt egy feketebőrű, fiatalabbnak látszó cigány legény.

— Cingár fiunak látszik, — folytatta Werner, — de bambusznád izmai vannak. Különben én magam is tüzönvizen keresztül megvédem, mert egyszer megmentette életemet, mikor már a sakálok és keselyük lakmároztak belőlem... Másik barátomat Szabónak hívják. (Előre lépett egy görbehátú, magas, dúzzadtnyakú szőke gorilla.) Valamikor vasúti pénztárnok volt és elemelte a kasszát. Ezt a bűnét biztosan még mindig számontartják. De hogy hány embert ölt meg azóta, nem kíváncsi rá senki...

Ezek volnánk mi. Most, hogy ismertek már, adjatok helyet magatok közt.

De ez volt a nehezebbik kérdés. Az újonnan érkezetteknek barátságát könnyebb volt elfogadni, mint nekik helyet adni. A kazamatából csak egy lakótársunk távozott, annak helyébe nehéz lesz hármat beszorítani.

Próbáltuk a legionistákat szép szóval, okos érvekkel meggyőzni. Mindenkinek éppen csak annyi helye van, ahová szalmazsákja fér. Egyet szivesen befogad az 51-es, de háromról nem lehet szó.

Werner mindent belátott, de hajthatatlan maradt. Már az őrmester is mondta nekik, hogy kevés hely van. De hozzáfűzte: „Maguk biztosan tudnak szerezni, ha akarnak!"...

Ha már az őrmester is így beszélt, nem volt mit tenni.

A szobafőnök elővette a mérőlécet s megindult újra, ki tudja már hányadszor a helykimérés.

Ez a művelet természetesen nem ment olyan egyszerüen. A függönyöket le kellett bontani, a megszokott zugokat fel kellett fordítani. Tíz centiméter helyért veszekedések, verekedések támadtak.

Különösen egy Lévi nevű vézna, sáppadt, vörös-kecskeszakálas német kereskedelmi ügynök rendezett nagy jelenetet. Ő a kazamata árok felőli végében lakott, ahol a falnak félméternyi bemélyedése volt, de nem az egész száznyolcvan centiméter hosszúságban. Ez a fülkeszerű üreg, kis lőréssel, Lévi kétéves kiváltságai közé tartozott. Ebben rakosgatta el utazótáskáit, üres konzervdobozait. Itt volt éléstára, mosdótála. Még kis táboriszék is befért ide, amelyen Lévi a többiektől elbújva, mint ketrecében a majom, egész nap a hazulról kapott ételeket rágcsálta s közben olvasott.

Most ebből a függönyökkel, deszkákkal elreteszelt lyukból kizavarták s fülkéje fejében ötven centiméternyi helyet akartak elvenni tőle. De Lévi nem hagyta magát. Tajtékozva, köpködve és fulladozva szembeszállt még Wernerrel is, aki ezt a szerencsétlen csont-bőr vázat addig rugdosta, amíg a szoba végén ájultan rogyott össze. Akkor aztán helyéből elvették a szükséges ötven centimétert.

Természetesen a mellettem szabadon hagyott légvonatos félhely sem maradt üresen. Asztalomat ki kellett raknom, függönyömet kurtábbra kellett fognom. Mellém osztották be Wernert, aki úgy mutatta be magát, hogy négyszeres gyilkos.

Tőtöri Schneider és Kilár mellé került, szemben legjobb barátjával, Wernerrel. Szabó a Stockerek mellett kapott helyet.

Egy-két hét múlva aztán lecsitult a rendezkedés izgalma. Az újonnan jöttek lassanként beleidomultak az 51-es mindennapi életébe. Werner és Tőtöri a Schneider—Kilár-féle kávéfőzőnek leghűbb vendégei közé tartoztak. Egyébként egész nap szalmazsákjaikon heverésztek vagy kártyáztak.

Werner szomszédsága számomra először inkább kellemetlen volt. Mindig a gyilkost láttam benne s nem az embert. Később azután bűnügyi lénye egészen háttérbe szorult. Cigarettát adtam neki, néha megkínáltam azzal, amit ettem. Ő apró szivességekkel viszonozta figyelmességemet, nappal szalmazsákját félig felhúzta a falhoz úgy, hogy asztalom újra elfért. Ha dolgoztam, mellettem kuporgott felgörbített fekvőhelyén, fütyörészett, az orrát kaparta, kopaszodó haját rendezgette, vagy néha feltürte ingujját s tetovált karjain az ízmait játszatta. Úgy el tudott szórakozni magával, mint valami állat.

Este azután életéről mesélt. Szalmazsákjára telepedett Tőtöri is, s felváltva versenyeztek a borzalmasabbnál-borzalmasabb élmények előadásában. Legutóbb egyik déli, katonabörtönül szolgáló erődítményben voltak bezárva, mert öt évük lejárta után, megtagadták a további katonai szolgálatot. Húsz-harminc méternyi magas toronyból szöktek meg kötélen. Minthogy menekülésüket észrevették, s az őrség lőni kezdett, már nem is másztak, hanem egyszerre ereszkedtek le a kötélen.

Felsebzett tenyerüket ki kellett tapogatnom a sötétben, mint elbeszélésüknek mindig megmaradó bizonyítékát.

Az őrség elől sikerült megmenekülniök, de kétheti koplaló, éjszakai kóborlás után, végre is önként adták meg magukat egy országúti csendőrpatrullnak. Nem bir-

ták már az éhséget és az álmatlanságot. Senki egy falat kenyeret sem adott nekik, mindenütt a kutyákat úszították rájuk és csendőrökkel fenyegették. Előadásuk szerint azon a vidéken rengeteg francia katonaszökevény bújdokolt, akik Spanyolországba igyekeztek kiszökni s vad, kivert csapatokban éltek, mint a farkasfalkák.

Tőtöri megtudta, hogy erdélyi vagyok. Sokat kellett neki egy kis erdélyi városkáról beszélnem, ahol édesanyja élt. Tíz év előtt ebben a városban követte el végzetes bűnét. De eltökélt szándéka volt, hogy hazamegy édesanyját meglátogatni.

A légióban eltöltött évek és borzalmas élmények Tőtörin inkább meglátszottak, mint Werneren. Wernerben legalább volt humor és hárijánoskodó elbeszélő kedv. Igaz, hogy vadállati dűh fogta el, ha szavaiban kételkedtek. De ha az ember szemrebbenés nélkül hallgatta, hogy egyízben éhséggyötrelmei miatt emberi hullákból falatozott, hogy egymaga szétvert egész benszülött csapatokat és a többi, akkor el tudott órákon át békésen mesélni, sőt még maga jegyezte meg tréfásan, hogy minden szavát nem szabad szentírásnak venni. Az egyetlen ember, aki gúnyolódhatott vele, — saját maga volt.

Tőtöriből azonban kihalt a képzelet, az emlékezés s benne a lélekből talán csak az a halvány sugár világított, amellyel minduntalan Erdélyben élő özvegy édesanyjára gondolt... A harmadik legionistával, Szabóval, nem is kerültem közelebbi ismeretségbe. Néha a közös asztalnál láttam olvasni. Ilyenkor úgy helyezkedett el, mint hajdan a vasuti pénztár kis ablaka mögött ülhetett. Látszott rajta, hogy mindenre képes züllött ember s intelligenciáját és viszonylagos műveltségét arra használta fel, hogy gonoszságát leplezze.

Legionista lakótársaink egyébként elég békésen viselkedtek. Egyszer, körülbelül érkezésük után egy hónapra, Werner összeütközött legjobb barátjával, Tőtörivel. Sakkoztak s a magyar legionárius gúnyos megjegyzést tett, mikor Werner már a második partit is elveszítette. Werner fejét erre elöntötte a vér s öklével úgy rácsapott a deszkából összeillesztett sakktáblára, hogy az apró szilán-

kokra tört. Azután felkapta az asztalt, amin játszottak s azt Tőtöri felé vágta. De dühe erre sem csillapult le. A kezeügyébe eső szalmazsákokat állványaikkal együtt szintén felhajította a levegőbe, majd a falbaillesztett vaskampóknak ment neki s kettőt ezekből a súlyos, hosszú vascsavarokból úgy rántott ki, mint meglógott szeget. Mikor ezeket is Tőtöri felé hajította, barátja is felingerült s neki akart rohanni.

Én Tőtöri mellett álltam s a végzetes összecsapástól vissza akartam tartani. Azt hittem, hogy hallgatni fog rám, mert őszinte ragaszkodást mutatott irányomban. De ez az ember akkor már nem látott, nem hallott. Egy lökéssel félretaszított s Werner felé rontott. Az atléta azonban abban a pillanatban széttárt karokkal zuhant a földre. Kitört rajta az epilepszia. Szája tajtékzott, teste rángatózott. Míg rohama tartott, közelébe sem lehetett menni...

A véletlen úgy akarta, hogy épp e tetőfokra hágott izgalmak közepette az adminisztrátor s két őrmester társaságában magas, őszhajú francia tábornok lépjen be az 51-esbe. A tábornok a szigetparancsnokságot látogatta meg. Ile d'Yeu abban az időben jelentős szerephez jutott, mert a német tengeralattjárók miatt az amerikai szállítmányok irányt változtattak s egy idő óta azon a vonalon jöttek, amelybe Ile d'Yeu is beleesett. A francia tábornok egyben kíváncsi volt a citadellára is.

A feldúlt 51-esben volt is mit látnia. Összetört szalmazsákállványok, asztalok hevertek szanaszét. A foglyok izgatott csoportokba verődve kiabáltak. A szoba közepén pedig tajtékzó szájjal rángatózott egy csukottszemű, halottsáppadtságú ember.

A tábornok jelentést tétetett magának a dologról. Meghagyta, hogy a kiszolgált legionáriusoknak engedjenek meg bizonyos kiváltságokat. És feljegyezte Werner nevét azzal az ígérettel, hogy orvosi bizottság elé állítja.

Másnap a kiszolgált legionáriusoknak, őrök felügyelete mellett, már szabad volt kijárni a kikötőbe dolgozni. Werner és Tőtöri órásmesterségbe vágó dolgokat vállaltak. Werner a kikötőből mindennap nyolc-tíz zsebórát, eltört gyűrűket hozott magával s Tőtörivel együtt, akivel

természetesen összetűzésük után mindjárt kibékült, ezeknek kijavításán dolgozott a citadellában.

Az értékes órák és ékszerek rendbehozását mindig húzta-halasztotta a két legionárius-ékszerész. Egyszer azután, talán két hónap múlva, rendelet jött, hogy Wernert azonnal Lyonba kell szállítani orvosi bizottság elé.

A nagy sietségben Werner állítólag magával vitte a rábízott órákat és ékszereket is. Három hét múlva értesítést kaptunk tőle, hogy a német fronton harcol. Wernerrel együtt Tőtörit is elvitték. Tőtöri búcsuzásul utolsó ezüst ötfrankosomból szép gyűrűt öntött és cizellált, amelyen két összefonódó szerelmes pár felnyújtott karján pecsétnyomót tart. A magyar legionárius kis breton városkába került, öreg kereskedők fűszeres boltjába. Két év múlva onnan írt, hogy az öreg pár felajánlta neki fiatal, csinos fogadott lányuk kezét s a fűszeres boltot. Tanácsomat kérte, hogy mit csináljon? Neki minden vágya, hogy édesanyját viszontlássa. Természetesen azt írtam, hogy az ajánlatot fogadja el. Abban a városban, ahol édesanyját akarta látni, bizonyára nem várt volna rá ilyen boldog környezet s még kevésbbé ehhez hasonló szép karrier.

3.

December első napjaiban váratlanul kedves látogatónk érkezett. Georges, a noirmoutieri első hónapok barátságos és előzékeny káplárja, borügyekben Ile d'Yeure jött s felkereste a citadellában régi noirmoutieri ismerőseit.

A délelőtti órákban hivatott a kantinba. Boutineau úrral és nejével éppen borozgatott, amikor a néptelen, sötét kantinhelyiségbe beléptem.

— Tiens, M. Kuncz! — kiáltotta őszinte örömmel, amikor meglátott s mindkét kezével melegen rázogatta kezemet.

Georges káplár nem sokat változott két év óta. Talán tömött, jólápolt bajusza még feketébb lett. Azóta úgy látszik festenie kellett. Öltözete azonkívül mintha civilesebbé békült volna. Fekete térdnadrágot hordott, fe-

kete lábszárvédővel és sötétbarna zubbonyt, ami egészen nyugodtan beillhetett volna polgári vadászkabátnak is.

A káplár mindenekelőtt Boutineauhoz fordult:

— Ismeri ezeket a derék urakat? Nem olyanok ezek, mint a többi boche-ok... Különben is... Boche... boche!... Ne haragudjon Boutineau úr, nem akarom hazafias érzelmeit megbántani, de legutóbb éppen egy boche mentette meg az életemet. Egyik katonai fogolytáborban éjjeli inspekciós szolgálaton voltam. Én bizony az őrszobában elaludtam. Annak a bolond T. őrnagynak éppen ezen az éjszakán jutott eszébe, hogy belátogasson a fogolytáborba. Az őrséggel együtt már jött a szoba felé, ahol én, noha inspekciós káplár voltam, békésen aludtam. De egyik boche megelőzte ám! Besurrant hozzám, felköltött s én már teljes katonai felszerelésben az ajtóban álltam, mikor az őrnagy jött. Így menekültem meg a conseil de guerre-től, ami frontraküldést és biztos halált jelentett volna. Mint a szegény Guillaume esetében, aki ezeknek az uraknak őrmestere volt. Nemde, M. Kuncz?...

Fejemmel bólintottam. Boutineau úr vállát felhúzta és szokott mogorva tekintetével nézett rám. Ellenben Mme Boutineau sokkal szivesebben hallgatta Georges káplár emberséges szavait, amik akkor nagy bűnszámba mentek Franciaországban.

— Ó, ismerem én M. Kunczot és a honfitársait — mondta mosolyogva és szokott hadaró beszédmódjával a kis, kövér, borzashajú asszony. — Egészen rendes emberek. Könyvük van nálam, amibe beírják, amit fogyasztanak és pontosan fizetnek...

Georges az asztalon álló poharak közül egyikbe nekem is töltött. Koccintottunk. Még Boutineau úr is poharát nyújtotta. Így kerültem barátságosabb viszonyba a kantinosékkal.

De Georgesnak úgy látszik egyéb mondanivalója is volt számomra. Előbb elintézte a borügyet Boutineauval. Mert ha már bejött a citadellába, legalább vele is üzletet kötött. Az üzletért cserébe jó tanácsokkal is szolgált. Ajánlta Boutineauéknak, kérjék el az adminisztrátortól az irodája alatt lévő nagyablakos, udvarra nyíló szobát kan-

tinhelyiségnek. Az ablakra alkalmazott nyitható kis ablakszemen át könnyebben árulhatnak, azonkívül jobb vendégeiket ebben a rendes szobában szolgálhatják ki.

— Az ilyen büdös lyuk — mutatott a kantinhelyiségre, mely mintha füstös falaival, szakadt, viaszosvászonnal borított, roszszagú asztalaival elszégyelte volna magát, — inkább csak „soulard"-oknak („részegesek"-nek) való!... De még beszélünk róla holnap! Addig az adminisztrátornál is szót emelek, aki jó ismerősöm . . .

Elbucsúzott a kantinospártól, azután a helyiségből kivezető sötét folyosón levelet csúsztatott a kezembe.

— Ezt a maga Zádory barátjától hoztam — sugta bizalmasan fülembe. — Cenzorkutyák nem szagoltak bele... Hát, Isten áldja meg! Igaz, ha valamire szüksége volna, holnap még benézek . . .

A kapott levéllel bevonultam szobámba. Helyem körül senki sem tartózkodott. Könyvbe rejtettem szobrászbarátom levelét s nagy izgalommal olvasásába kezdtem.

Zádory hatalmas, szinte faragott szobrászbetüivel több mint tizenhat oldalt töltött meg. Leírta útjukat Noirmautiertől La Roche sur Yonig, hol kaszárnyabörtönbe zárták őket. Két napig élelem nélkül gubasztottak ott. Azután Weifertet, a két Weiner testvért és őt egy rosszhírű, breton büntetődépôtba irányították. A többieket: Poppert, Maravicsot, Fenyvesit, Neufeldet, Schnittát, a kis pesti bankárfiut és Kopolovicsot Ile de Croix-ba küldték. A kis pesti bankárfiú nagyon bátran és erélyesen tiltakozott az ellen, hogy bilincset rakjanak rá.

„Mi egészen tegnapig St. Vaast La Hougue-nak legszörnyübb helyén voltunk — folytatta Zádory. — Olyan kazamatába zártak be, amelyet dagálykor a tenger hullámai elöntöttek. Pokoli zaj, homály volt ilyenkor. Mindig azt hittük, hogy a víz betöri börtönünk falát és eláraszt bennünket. Csupa csirkefogóval, börtönviselt szeméttel zártak együvé. Szerencsére helyemet egyik lőrés alatt jelölték ki s így tudtam dolgozni. Ha látnád csontminiatürjeimet! . . . Tizenkettővel szaporítottam gyűjteményemet. A szakálam óriásira nőtt. Színem olyan, mint halak hasán a bőr. Fehér és fénylik. Nem csoda, ha hallá

lettem a víz alatt... Minthogy egész nap faragtam, lakótársaim dühösek voltak rám. Bosszantotta őket a zaj, meg az is, hogy a két Weineren és Weiferten kívül nem álltam szóba senkivel... Képzeld, a süket Weinertől egyszer meghallom, hogy összeesküdtek ellenem s feljelentettek a prefekturán, hogy őrült vagyok. Nem kell magyaráznom, hogy mi lett volna velem a francia őrültekházában!... Szerencsére jött ez a derék Georges, aki fejébe vette, hogy ahol csak megfordul, meglátogatja a fogolytáborokat s amennyire módjában van, segít egyes szerencsétleneken... Tolsztoj tollára méltó alak! Emlékszel a Feltámadás büntetőbírájára, akit a deportáltak csoportja úgy húz, mint mágnes a vasat?... Ez a Georges is így jár fogolytáborról-fogolytáborra, levelemet is ő juttatta el hozzád..."

„Szóval Georges látta rettenetes helyzetemet. Beszédbe ereszkedett velem. Kiderült, hogy ismer titeket Noirmoutierből. Erre közbenjárt az adminisztrátornál, hogy tegyenek velem valamit. Szerencsére éppen ott tartózkodott egyik jobbérzésű, intelligensebb sous-préfet is. Ennek már a kicsi „Mastic" útján előbb felhívták figyelmét rám. Most megnézték dosszáriumomat. Megtalálták Desbois, Rouchet, Brandt és a többiek ajánlólevelét. Ezzel szemben, igaz, hogy a noirmoutieri adminisztrátor nemzetgyalázással feketített be. De Georges valószínüleg megmondta, ki volt az adminisztrátor... Elég az hozzá, hogy tegnap délután, amikor semmit sem sejtve, éppen a Trust-ot mintáztam (csontos, nagykörmű, kapzsi kéz, amely gyönge férfitestet roppant össze), benyit kazamatánkba egy egész komisszió. Adminisztrátor, őrmesterek és a sous-préfet. Lakótársaim éppen szörnyű veszekedésbe voltak gabalyodva. Fejünk fölött a tenger hullámai döngtek és sisteregve folytak le a falakon... A sous-préfet mellém állt: „Maga az a Zádory?" — kérdezte s érdeklődve nézte, mit csinálok. „Igen — mondtam én. — Zádory vagyok, az őrült. És akik ott verekednek, azok a józanok"... A sous-préfet megnézte szobraimat, azután elrendelte, hogy még ma az infirmerie mellett lévő üres szobába költöztessenek. Én kijelentettem, hogy a két Weiner és Weifert nélkül nem megyek. Bele-

egyezett ebbe is. Ma már világos, nyugodt helyiségben írom levelemet. Ablakom előtt kis fák állnak, ha szél van, ágaikkal megsímogatják az üveget. Jól érezzük magunkat. Mindjárt jön Georges, hogy átvegye levelemet . . ."

A levelet hosszú elmélkedés zárta be. Barátom a pokoli kazamatában hónapokig nem aludt. Töprengett a világ során. Hogy van az, hogy egyénenként az emberek általában jók, értelmesek, de tömegben minden őrültséget és gonoszságot el lehet velük követtetni? . . . Tépelődései között, amint írta, rájött a feketesorsú emberiség jobbulásának nyitjára. Amint kikerül a fogságból, megváltja a világot.

Zádory levelének utolsó része, ha más írja, nyugtalansággal töltött volna el. Már ő is világmegváltó lett! . . . De helyzetéből s egyébként is ekzaltált természetéből meg tudtam érteni, hogy sötét magárahagyatottságában ilyen nagy kérdések megoldásához menekült.

Levele abban a pillanatban, amikor olvastam, inkább más irányban mozgatta meg gondolataimat. Abból, amit írt, Georges káplár alakja különösen éles körvonalakban bontakozott ki előttem. Eddig csak annyit tudtam róla, hogy kedélyes, puhaszívű ember, de nem is sejtettem, hogy a jóságnak ilyen, szinte lázas fanatizmusa kerítette hatalmába.

Most pedig nekünk is szükségünk volt ilyen megértő, tennikész emberre, aki a külvilággal szabadon érintkezhetett s amellett van szive, hogy kétségbeejtő tanácstalanságunkban, amely bennünket, Noirmoutierből ide került foglyokat, napok óta gyötört, segítségünkre siessen.

Szomorú esetünk a következő volt. Tutsek három nappal ezelőtt feleségétől levelet kapott, amelyben a szerencsétlen asszony arról értesíti, hogy négyéves kisgyermekük meghalt és nincs pénze, hogy eltemettesse. Tutseknek másik két gyermekét közös francia fogságukban a tifusz vitte el. Az asszony megmaradt gyermekével még 1914 novemberében visszament Ausztriába. Azóta mosással tartotta fenn magát. Kisgyermeke azonban november elején súlyos betegségbe esett. Orvosságra, orvosra pénz kellett, az asszonynak ápolnia kellett a kisgyermeket. Ami

segélyt kapott, ráment a betegségre. November 10-ikén azután a kicsi kiszenvedett. És most az anya fillér nélkül, kétségbeesetten virraszt holt gyermeke mellett, akit nem tud eltemetni...

Tutsek a rettenetes csapásba beleőrült. Ezt az örökös imádságba merülő, magányos, félénk embert különben is mindig féltettük a megbolondulástól. Most a tragikus hír végzett vele... Szomszédjai, a citerás Fritz és Salz vették észre először rajta az őrültséget. Ez az egyébként jámbor, csendes ember vérbeboruló, zavaros szemekkel követelt tőlük ásót. Azzal fenyegetőzött, hogy felgyújtja a citadellát s megöl mindenkit, hogyha nem adnak ásót neki. Fritz szerzett valami ásóféle szerszámot a konyhában. Tutsek akkor felment a rempart-ra s egy félreeső, lankás helyen, a tar földben ásni kezdett. Egész nap ásott. Emberek gyültek köréje s kérdezték, mit csinál? Tutsek feléjük fordította szőrtől borított, sárral bepiszkított arcát s félelmetes vigyorgásában nagy, sárga fogait mutatva, suttogva szólt hozzájuk: „Senkinek se szóljatok! A gyermekemet temetem!"...

A szalmazsákján hagyott leveléből hamarosan megtudtuk mi is, mi érte szerencsétlen társunkat. És ekkor anélkül, hogy összejöttünk volna, elhatároztuk, hogy a gyermeket a mi költségünkön temetjük el. Talán ez a szándék sem volt józanabb, mint a Tutseké, aki a rempart-on akarta elföldelni halott gyermekét. Hiszen a gyermek már majdnem egy hónapja múlt ki. Azóta biztosan eltemették! De mi nem gondoltunk erre. Megindítottuk a gyűjtést s minden noirmoutieri társunk gondolkodás nélkül adta oda minden pénzét, ami nála volt. Nem maradt ki senki sem. Bistrán egész nap végezte másoknak a korvét, hogy ő is hozzájárulhasson a kis gyermek temetéséhez. Buchholzról kiderült, hogy volt még egy utolsó eldugott aranya. Ezt bontotta ki kabátja béléséből. Riedl, aki Ile d'Yeuben már nem is sétált, hanem örökösen a nagy remparton futott körbe, lihegve, kapkodó tekintettel állt meg, amikor a gyűjtők feltartóztatták. Csak annyit mondott: „Halál? Halál?" És lesoványodott testén lötyögő mellényzsebéből mindent előkotort: a szürke, piros és sárga cédulákat

mind... A többiek pedig maguktól jöttek... Megható zarándoklás volt ez az 56-osba. Egy-egy órában elállt a kazamata forgalma. Fritz és Salz nem győzték a pénzt beszedni. Ott szorongtak mind a sorban: Rosenberg, Vantur Jakab, Reichsfeld, Weber, az osztrák pincérek, a feketeszakálas Hampel, Wildner, Heger... Ott volt Edouard is, aki hiába igyekezett megindultságát tréfával elűzni... A németek csak néztek. Nem értették a dolgot. Minthogy a citadellában nem tudta senki, miről van szó. Tutseket fent a remparton két társunk őrizte, hogy viselkedése fel ne tünjön. Eltökéltük, hogy megjátszodjuk vele borzalmas játékát, azután pedig vigyázni fogunk rá, elrejtjük magunk között, hogy el ne vigyék francia őrültekházába, amelyekről a legsötétebb hírek keringtek közöttünk.

Este nagy halom pénz gyűlt össze. Még mindig voltak adakozók az 56-osban, amikor Tutsek fáradtan, kisértetiesen maga elé meredő tekintettel betámolygott a szobába. Kaiser és Hintze jöttek nyomában. Tutsek megállt fekvőhelye előtt és csendesen a földre helyezte ásóját... A szobában feszült csend támadt... Ekkor Fritz felállt helyéről és Tutseket kézenfogva a pénzcsomó elé vezette.

— Nézd — szólt hozzá ez a fiatal, sáppadt pincér tudós orvosprofesszorok meggyőző, szelid hangján. — Itt van a pénz gyermeked eltemetésére. Még ma elküldjük feleségednek... Nyugodj meg hát. Ne akard te itt eltemetni, aki otthon halt meg. Ez nem keresztényi dolog. Imádkozzál, fordulj az Istenhez... Az alatt majd otthon szegény feleséged elhantolja a kisgyermeket.

Tutsek egész testében remegve állt a pénz előtt. Látszott rajta, hogy gondolatokat akar összekapcsolni, de a sötétségben, amely lelkére borult, csak halványan gyúlt ki az értelem.

— Ki adta? — mutatott rá a pénzre?

— Mi mindnyájan — nyugtatta őt meg Fritz. — És még ma el is küldjük.

Tutsek csak a fejét rázta, mint aki nem hiszi a dolgot. Azután halk hangon, alig érthetően csak annyit mondott:

— A fekete barát... a fekete barát...

Azzal visszament helyére. Térdreborult a szalmazsák előtt és virrasztó társai között egész éjszaka úgy maradt...

Másnap már le lehetett beszélni arról, hogy a rempartra menjen ásni. A gondolat még aznap s azután is sokáig gyötörte, hogy gyermeke eltemetetlenül fekszik, de lassanként sikerült őt visszaszorítani csendes vallási tébolyába. Észrevétlenül élt továbbra is a sátorban, amelyet maga fölé imákból és áhitatos szavakból emelt. A korvékat és a fogolyélet mindennapi, egyszerű kötelességeit pedig gépies engedelmességgel végezte.

Mi azonban az összegyült pénzt szerettük volna mindenképpen feleségének eljuttatni. Arra gondolni sem lehetett, hogy az adminisztráció útján kíséreljük meg.

Nagy gondunkban gondviselésszerűnek éreztem Georges káplár látogatását. Ha valaki, úgy ő megért bennünket s bizonyára módjában is lesz a pénzt elküldeni.

Találkozásunkat követő napon Georges valóban belátogatott mégegyszer. A kantinosnét megkértem, hogy hozzon össze vele. Georgesnak a kantin egy félreeső zugában előadtam kérésünket. A kedves, szolgálatkész ember rögtön vállalta a dolgot. Egy genfi bank címét adtam meg, amely a pénzküldést nekem is közvetítette s pontosan leírattam vele Tutsek feleségének címét is.

Georges a kezét dörzsölte örömében, hogy ezt a szivességet megteheti. Mikor bucsúztam tőle, kitárta karját s ezekkel a szavakkal: „Mais quandmême!...“ — magához ölelt.

4.

Az ile d'yeui kéthetenkénti sétákon sem vittek a sziget falvaiba, vagy a tengerparthoz, akárcsak Noirmoutierban. Itt azonban nem büntetési szempontok miatt.

Még a fogság elején történt, amikor mi Noirmoutierban voltunk, hogy egy ile d'yeui séta alkalmával öt német fogoly a tengerbe pusztult. A sétálók közül többen egészen a part szegélyén mentek. Alattuk három-négy méter mélységben viharzott a tenger. A vasszürkén dagadó tenger, a sziklákon sisteregve megtörő hullámok habfehér tajtékja gyönyörű látványt nyújtott. Egyszerre azonban egy

óriáshullám fölcsapott egészen a partig s a gyanutlanul sétálók közül hatot, mint papirjátékszert, magával sodort. A rettenetes erejű víztömeg öt szerencsétlen foglyot pillanatok alatt úgy összezúzott a sziklákon, hogy másnap csak ruhafoszlányt s egy-két kart és lábat találtak belőlük. A hatodik óraláncánál fogva fennakadt a meredek part egyik bozótján. Ennek semmi baja sem történt. Osztrák borbély volt, aki akkor futott vissza az órájáért, amikor az udvaron már sétára felálltak. Életét annak köszönhette, hogy utolsó pillanatban eszébe jutott, az óráját magával viszi.

Ez az eset nagy visszhangot vert fel különösen a német sajtóban. A birodalmi gyűlésen is interpelláltak ebben az ügyben. A francia internáltság kegyetlenségeit felháborodva bélyegezték meg. Sokban bizonyára igazuk is volt. De emiatt a szerencsétlenség miatt nem lehet vádolni a kísérő katonákat s káplárokat. Maguk is idegenek voltak a szigeten. Nem ismerték a tengerpartot s így a katasztrófától előre nem óvhatták az internáltakat.

A szerencsétlenségnek azután az lett a következménye, hogy többé séták alatt a tengerpart közelébe nem lehetett menni. Csak az utolsó évben volt egy káplárunk, aki a vidéket jól ismerte s aki néha megtette, hogy a tengerparton lévő középkori rablóvár romjaihoz elvitt, sőt egyszer-kétszer fürödni is engedett a tengerben.

Az ile d'yeui séták tehát, akárcsak a noirmoutieriak, nem örvendtek népszerüségnek. Szigorú katonai fegyelem mellett, négyessorokban országúton, vagy elhanyagolt vad mezők között kellett menetelni. Ennél akkor már többet ért a remparti séta.

Egy decembervégi napon, szitáló, ólmos esőben hiába szólt a sétát jelző kürt, azokból a szobákból, amelyekre a séta esett, senki sem akart jelentkezni. A magas, vöröses káplár, aki vagy nyolc-tíz katonával készen állt már a kapú előtt a sétálók kísérésére, tréfásan hívta a kapú előtt elhaladó internáltakat, hogy jöjjenek vele. Mindenki jöhet, aki akar.

Éppen három osztrák pincér indult a kantin felé, amely Georges látogatása óta már beköltözött az adminisztráció alatti udvari szobába. Ezek a pincérek beálltak a

sétálók sorába. Példájukat követték a többi osztrák pincérek s nehány más magyar és osztrák is. Egyszerre elterjedt a híre, hogy a noirmoutieriakat külön sétára viszik. Több sem kellett, a citadella minden irányából kezdtek a kapú felé szállingózni a fekete kolostor régi lakói.

A vörös káplár már maga sem értette, mi történik. Percek alatt ötven-hatvan ember állt fel vídáman négyessorokban s a kazamaták és folyosók felől még mindig futva jöttek az új jelentkezők. Nemsokára teljes lett számunk. Csak Dudás hiányzott, aki még Bukarest elesése óta börtönben ült nehány német internálttal együtt, mert ezt az eseményt túlhangosan ünnepelték meg a kantinban.

A sétálók rendes számánál többen voltunk s ezért a vörös káplár nehány később érkezettet vissza akart küldeni. Addig kértük azonban, amíg beleegyezett, hogy jöjjenek ők is velünk.

Vídáman léptünk ki a citadella kapuján. Talán annak örültünk, hogy mi noirmoutieriak megint együtt vagyunk. De egyébként is, akkoriban hangulatunk nagyon bízakodó volt. A németek romániai sikerei, Wilson közbelépése a békéért, reménykedéssel töltöttek el.

A vörös káplár nem a megszokott úton vezetett. Az erődítményből egyenesen a kikötő felé mentünk, egy kis uccát még át is szeltünk belőle, azután jobbra kanyarodtunk, a sziget egyik legnagyobb faluja, Saint Sauveur irányában. Percekig láttuk balkéz felől a végtelenségbe nyúló tengert, amely felett sűrű köd ült. Dúrva, kávészínű gummiköpenyegbe burkolva emberek jöttek velünk szemben a sáros országúton. Egyízben szamárral is találkoztunk, amely hordókkal megrakott kis szekeret húzott. A szamarat vídám kiáltozással fogadtuk. Évek óta nem láttuk már ezt a kedves, békés állatfajtát. Szegény, bőrigázott állat nagy zavarba jött, amikor lármás soraink között elbaktatott s tűrnie kellett, hogy mindnyájan végigsimogassuk. Mikor végre hátunk mögé került, megkönnyebbülten állt meg s fejét felszegve, sűrű párafujások közben, bőgni kezdett... Természetesen erre többen visszafeleltek közülünk.

A vörös káplár cseppet sem haragudott a tréfáért. A katonák sem bökdöstek meg puskaagyakkal. A rossz, kö-

dös és esős idő ellenére mindnyájunkban, még talán bennük is érthetetlen jókedv csillogott.

St. Sauveurön egész hosszában végigvonultunk. A falú néptelen volt. Az eső elől asszonyok, gyerekek a viskókba húzódtak.

A falun túl alig mehettünk negyedórát előre, amikor szokatlan látvány, vagy inkább hang, mindnyájunkat megállított.

Az országúttól húsz-harminc lépésnyire, vastag karóhoz kötve, rémesen megdagadt tehén állt és különös, hátborzongató hangon bőgött. A tehén körül árva lélek sem tartózkodott. A rászakadó esőben egyes-egyedül didergett a szegény állat és keservesen hívó hangokat hallatott...

A szakálas Leitner, aki úgy látszik mészárosmesterségében az állatok természetrajzát is megtanulta, izgatottan kiáltott fel:

— Gyerekek, ez a tehén borjazni készül!... És nincs senki mellette!...

Leitner sejtését megerősítették a tiroliak is. Egészen biztos, hogy itt valami készül. Mindnyájunkat nyugtalanság fogott el. Mit csináljunk, hogyan segítsünk a magárahagyott, szegény állaton? Közben a katonákkal is megérttettük, hogy mitől tartunk.

Amíg felkavart érzésekkel így tanácskoztunk, a tehén még egy utolsót bőgött s a következő pillanatban színesen elomló párás anyag ömlött ki belőle a földre.

Mindnyájan az állat felé rohantunk. Mire hozzá értünk, már kis, világosbarna borjú állt összekoccanó lábakkal, nedves szőrrel előtte s az anya mohón melengető, tövig kifordult nyelvének sűrű érintése alatt melegedett. Az anyából kifordult méhe, kilógott köldökzsinórja. De mindezzel nem törődött, egyetlen nagy, ösztönös gondja volt, hogy az előtte tétován álló, fázó gyermektestet nyelvével melegítse.

Leitner és a tiroliak rögtön hozzáláttak a segítés munkájához. A bizalmatlan anyával nem volt könnyű elbánni. Szarvával dühösen döfött felénk, ha gyermekét el akartuk venni, hogy meleg kabátba pólyáljuk.

Végre is úgy oldottuk meg a kérdést, hogy a borjú

alá lassan két kabátot csúsztattunk s arra, mint valami lepedőre, felemelte a két Stocker, de úgy, hogy közben az anya mindig nyalogathatta. A tehén fájdalmain Leitner segített, azután eloldottuk őt a karótól s megint négyessorba állva, viszaindultunk a falú felé, ahol a tehén gazdájának laknia kellett.

Furcsa menet volt ez. Elől görnyedve a két Stocker, a kifeszített kabátokra helyezett kis újszülöttel. Utána az anya, akit amíg meg nem szünő buzgalommal gyermekét nyaldosta, szarvánál fogva Leitner vezetett. Majd jöttünk mi, vídám lépéssel, minduntalan meg-megállva, hogy a menet élén haladó anyát meg ne lökjük. Tétlen életünkben olyan nagy esemény volt ez, hogy segíthettünk egy új élet megszületésénél. A kis borjut úgy vittük, mint kincset, mint valami zászlót, amely a világtól kegyetlenül elzártaknak hitét és fájó nosztalgiáját jelképezi az élet után!...

Útközben azután találkoztunk a tehén tulajdonosával. Kis kézi szekérrel öregasszony jött. Négy-ötéves fiucska és barnagummiköpenyeges, hosszú feketebajuszú férfi kísérte. A tehenet a gyermek őrizte s mikor keserves bőgését hallotta, beszaladt nagyanyjához a faluba segítségért. Ezért jöttek ki most szekérrel s megkérték a falú bíráját is, hogy legyen segítségükre. Az öregasszony nagy hálálkodással átvette tőlünk a borjut, amelynek bábái a boche-ok voltak. Ők visszamentek a faluba, mi pedig tovább folytattuk sétánkat.

Mikor jó messzire egy dülőúthoz értünk, amely magánosan álló, kerítéssel körülvett házhoz vezetett, a káplár a csapat élére jött, megállíttatott, azután a következőket mondta:

— Derekasan dolgoztak az előbb. Megérdemelnek egy pohár pálinkát. Itt, ebbe a kocsmába bemehetünk. A falú szájai nem szólhatnak semmit, mert errefelé nem téved senki.

Nagy örömmel fogadtuk a káplár kedvességét, amely agyonfegyelmezett fogsági életünkben forradalmi tett számba ment. A kis kocsmát pillanatok alatt elöntöttük. Nemcsak a székekre, hanem az asztalokra is felültünk, de így is sokan kiszorultak közülünk.

A kocsma egy idősebb és egy jóképű, feszültkeblű fiatalabb asszonyé volt. A vörös káplárt bizonyára a csinosabbhoz gyöngéd szálak fűzték, mert összemosolyogtak, amikor a két kis szobába betolultunk... Bort, pálinkát, rumot s ami csak akadt a kis kocsmában, hamarosan elfogyasztottunk. Percek alatt mindnyájan becsíptünk. A hirtelen jött mámor különös hangulatba szédített. Egyszerre mindent szépnek és kívánatosnak láttunk. A kis ablakközökbe helyezett virágcserepek előtt bámulva álltunk meg. Lelkesedtünk az asztalokért, székekért. „Egy igazi szék! Olyan régi, becsületes, rendes formájú szék, amilyenhez otthon voltunk szokva!"... Valaki felemelt egyet belőlük s mi köréje sereglettünk, simogattuk, ölelgettük. Azután egymás kezét rázogattuk, úgy üdvözöltük egymást, mintha hosszú távollét után jöttünk volna össze. Csakhogy ismét együtt vagyunk. Hiszen talán minden bajunknak, minden fájdalmunknak az az oka, hogy úgy szétszórtak bennünket a szörnyű citadellában!... Végehossza nem volt lelkes felkiáltásainknak, könnyes újjongásainknak. Szerettünk volna mindent megérinteni, mindent felhabzsolni, mindennel összeolvadni, megsemmisítő nagy ölelésben... És e fölött a bolond mámor felett ott lebegett a csinos, símára fésült hajú kocsmárosné, aki szemlesütve sürgött-forgott körülöttünk, kötényével, meztelen karjával néha hozzánk ért s a boldogság önkívületességébe sodort...

Egyszer·pohárral kezében hozzánk lépett a vörös káplár is. Sztancsikkal, Ványival, Valérival, Salz-cal és Buchholz-cal ültem egy padon. A vörösorrú, nyűtt tengerészsipkás Buchholz éppen sírva esküdözött, hogy a noirmoutieri szökésben a fátum a hibás, de ő olyan ártatlan, mint az a kis borjú, amelyet ma segítettünk a világra jönni...

A káplár szép, egyenestartású, erős férfi volt. Ronccsá lőtt jobb kezét mutatta, azután szeliden mosolyogva szólt:

— Ne gondolják, hogy boche-gyűlölő vagyok. Épp ellenkezőleg. Milyen szivesen fizetnék most liter bort annak a bochenak, aki kezemet ellőtte!... A Mort-Hommenál kaptam ezt a sebesülést s egy golyót a lábamba, de az már rég kint van. Egy hétig voltam ott a domb aljába

ásott lövészárokban. Ma már nincs ott domb, lanka, csak üreg, föltúrt föld és rettenetes sok halott. Isten csodája, hogy kimenekültem onnan, ahol minden talpalattnyi földön ezerszer meg lehetett halni... De most itt vagyok. És koccintani akarok magukkal. Bár már elfelejthetnénk mindent! Bár már maguk is otthon lehetnének!... Erre igyunk!...

A káplár mindnyájunkkal végigkoccintott, azután végig is kezelt — balkézzel. „Én már tehetem — mondta barátságos mosollyal. — Engem már oda vissza nem küldhetnek."

Kiittuk poharainkat. A káplár új csoporthoz állt s mi újra töltöttünk, amíg végre kétségbeesetten jelentette a csinos korcsmárosné, hogy most már csepp itala sincs.

Börtönpénzzel fizettünk, amit a fiatal asszony nagyon megbámult. De a vörös káplár megnyugtatta, hogy majd másnap hoz helyette jó pénzt.

Alkonyodott már, mikor visszaindultunk. Az eső megszünt, az égalján halvány rózsaszínű sáv derengett. Sietnünk kellett, mert már így is későre érkezünk s nem akartuk, hogy a káplárnak kellemetlensége legyen.

Összefogózva, négyessorokban indultunk el. A mámor velünk jött, felettünk úszott, mint rózsaszínű köd. Döngve léptünk, közös, vídám ütemre, mint egy ember. Talán Hampel zümmögött, dudorászott valamit. De lehet, hogy mindnyájan énekeltünk... Most nem törődtünk semmivel. Bilincset, fájdalmas nyomást nem éreztünk magunkon. Mintha szabadok lettünk volna. Útunkban árnyékok suhantak el, menekülve előlünk, állatok és emberek. A falú házaiból, az ablakokból bámulva néztek utánunk asszonyok, leányok. Mintha ők is érezték volna, hogy valami történt velünk. Nem megtört, lecsüggesztett fejű foglyok mentek itt. Szokatlan elszánás, felszabadult boldogság sugárzott ki lépésünk üteméből.

Mi magunk is tünődtünk ezekben a felejthetetlen szépségű percekben, hogy mi van velünk? A jó szó, az alkohol önmagában nem tehette ezt. Sokkal magasabbrendű érzés bontogatta bennünk szárnyait...

Valaki elkiáltja: „fekete barát". Az őrült Tutseknek

ez a rejtelmes kifejezése szájról-szájra jár. De most nincs megrázó, borzalmas sejtelem benne. Ellenkezőleg, vídáman s mind nagyobb, győzelmesebb erővel cseng. A „fekete barát" most megoldott, felszabadító rejtélynek látszik szemünkben. A „fekete barát" új, általunk sohasem ismert lény, aki most született vagy akinek születéséről most támadt először öntudatos fogalmunk.

A fekete barát gyűjtött pénzt szegény Tutseknek. A fekete barát mentette ki azelőtt Bistránt a katonák kezéből. A fekete barát már hónapok óta, talán évek óta velünk, bennünk van. Olyan, mintha mi volnánk, de mégis több, sokkal több. Számára nincs fogság, elnyomottság, mert mindent szabadon megcsinálhat. Ha egyesek közülünk betegek, ő mindig egészséges. Ha egyesek gonoszok, ő mindig jó. Ha egyesek meghalnak, ő mindig él...

Fekete barát? Oly mindegy, hogy hívják! De van, él, lélekzik, alkot, cselekszik. Nem beszéltünk össze, hogy megteremtsük, nem álltunk össze, hogy egységét kialakítsuk. Jelszavakkal, rábeszéléssel, meggyőzéssel ilyen teremtményt nem lehet világra hozni. A sok szenvedés a szivek kérgét elváslalta s egyszerre a sok szív összeforrott, hogy együtt és egyben dobogjon. Megszületett az új lény. A világra jött, mintahogy ma a borjú kibomlott anyja méhéből. Talán azért sírtunk, nyögtünk, tépelődtünk és gyötrődtünk, hogy fájdalmunk méhe megszülje őt, a százés ezerkarú, a száz- és ezerlelkű s mégis egyembert...

A fekete barát, a fekete barát! Már nem is sejtelem, nem is öntudat, hanem vídám, boldog ütem. A ránkboruló sötétségben világít, mint földöntúli fény és harsog, mint égi kürt...

A citadella sötét épülete szétválik, mint a köd és kifényesedik a fekete kaputorok, amikor rajta belépünk.

XVIII.

A KULISSZÁK MÖGÜL

1.

Karácsonyestéjén az 51-esben budapesti volt növendékeim jóvoltából megint közös magyar vacsorát rendeztünk s utána kezdetlegesen rögtönzött színpadon két kis színdarabot játszottunk el, egyet magyarul s egyet franciául.

Ez az első színházi kísérlet visszhangzó sikert aratott s a következő hónapokban valóságos színházi szezon kialakulását eredményezte. Az előkészületek, próbák sok időnket felemésztették s nekünk nagy áldás volt ez, mert a téli hónapokban kibírhatatlanul sötét, nedves és hideg kazamatákban gyorsan, szinte észrevétlenül telt az idő.

A darabok előkészítésén Schuler, német íróbarátunk fáradozott a legtöbbet. Neki már voltak gyakorlati ismeretei ezen a téren abból az időből, amikor Breslauban színházi lapot szerkesztett. Segítettünk neki mi is: Németh Andor, Soltész és én. Színdarabkéziratunk nem volt, magunknak kellett tehát részint eredeti, részint emlékezetből összeállított régi darabokat írnunk. Az előadások német nyelven folytak s minthogy nagy érdeklődés mutatkozott irányukban, januártól fogva az ebédlő tágas helyiségeiben tartottuk.

Mindazt, ami a színdarab előállításához kellett, úgyszólván semmiből teremtettük elő. Willersdorfer festett színfalakat, amelyeket képekkel díszítettünk. A faluból olcsó bélésanyagot hozattunk be, ebből telt ki minden, ami a díszítéshez kellett. Willersdorfer gyönyörű terítőket készített, Nagy Zsiga és a többi nőiszabók a kosztümöket állítottak elő belőle.

A harmadik előadáson már rendes színpadunk volt, széthúzható függönyökkel, amely állandó papirfalkeretbe illeszkedett be, ahol nagyvárosi színházak szokása szerint a fogolytábor kávésai, cipészei, borbélyai, szabói és eladóügynökei hirdették magukat.

Horváth cigány külön színházi zenekart szervezett. A fogolytáborban elszaporodott zenekarok közül ez volt a legjobb, amióta Horovitzé feloszlott amiatt, hogy a vörös, domború homlokú karmestert valamelyik jobb dépôtba szállították. Horváth maga már kitünően hegedült, értette a kottaolvasást is s ha kellett, tudott hangszerelni. Ezért zenekara mozgékonyabb s a szükségletnek inkább megfelelőbb volt, mint a citadella másik jobb zenekara, amely körülbelül negyven-ötven mandolinosból, mandolósból és gitárosból állott. Ez jellegzetesen német zenekar volt. Fáradhatatlan szorgalommal dolgoztak, minden este órákon át pengették hangszereiket s végül is nagy koncert keretében mutatkoztak be, amelyre a sáppadtképű, elegáns adminisztrátor a kikötőből nehány ismerősét is behozta. A mandolin-zenekar többek között Wagner Tannhäuserjéből is játszott részleteket, aminél különösebbet életemben sem hallottam. Wagner hősi lendülete és hatalmas zenekarokra készült gazdag hangfestése a buzgón pengetett mandolin- és gitárhúrokon darabokra tört... Horváthtal együtt a muzsikálisabb, hajlékonyabb zenészek dolgoztak: a citerás Fritz, Nagy Zsiga, a göndörhajú Hintze, a minden hangszerhez értő Crombeck, Heger, az egykori cirkuszbohóc, aki különben jó színésznek is bizonyult, Poss, akinek ellenálló fülébe Horváth lopott be némi zenei érzéket s néha én is, ha a színpadon nem volt dolgom.

Azt hittük, hogy a női szerepek kiosztásával lesz legtöbb bajunk. De ebben alaposan tévedtünk. Kiderült, hogy dr. Herzben a női alakok megjátszására valóságos zseniális képesség rejtőzik. Erre sem magunktól jöttünk rá. A női szereplők kiválogatásánál egyáltalában óvakodtunk attól, hogy olyanokat válasszunk, akiknek nőies hajlamaik közismertek voltak. Nem akartunk ezzel a férfiakból kiütköző női ideáloknak még külön alkalmat adni, hogy a színpad eszközeivel is növeljék megejtő varázsukat, amelynek

az ile d'yeui citadellában amúgy is a kelleténél több hódolója volt.

Egy előzetes, kellemetlen ízű példa egymagában is elég volt arra, hogy e tekintetben a legnagyobb óvatossággal járjunk el. Még decemberben valakinek az az ötlete támadt, hogy a délutáni órákban az ebédlő szabad helyiségeiben tánciskolát rendez be. Horváth és Fritz muzsikája mellett valcert, polkát, négyest táncoltak a foglyok.

Kísérteties volt már önmagában is ez a tánciskola, de botrányos fejleményeivel azután valósággal elrettentővé vált. A „nők"-et eleinte csak az különböztette meg a férfiaktól, hogy karjukra zsebkendőt kötöttek. De a tánciskolába lassanként beszivárogtak azok is, akik a fogolytáborban közismerten páros életet éltek.

Megjelent a szép, göndörhajú gróf nagybajuszú matrózával. Ő maga fél báli lakkcipőt és szmokingot hordott, a partnere kivágottgallérú, kék matrózblúzt és fehér nadrágot. Ennek az egyébként szikár, zordonan férfias megjelenésű matróznak már karján nem kellett zsebkendőt hordania, hogy női szerepe észrevehető legyen rajta. Kecsesen, testének sunyi odaadásával mozgott s a grófról soha sem vette le szemét. Rettenetesebb dolgot el sem lehetett képzelni, mint mikor ez a matróz májfoltos, szőrös kezét a négyes figuráiban annyi titkos kacérsággal és a zene ritmusától megpuhult annyi lágysággal nyújtotta a gróf felé, mint valami tizenhatéves lány.

De a tánciskola vendégei közé tartozott egy magas, érdekesfejű, eredetileg amerikai származású ember is, aki itt is, mint a háború előtt Bordeauxban nyelvleckékből élt. Kitünően beszélt angolul, franciául, olaszul és természetesen németül is. Nem lehetett tudni, milyen nemzetségű. Ő amerikainak mondta magát. Varvey-nak hívták egyébként, ami lehetett francia, angol is, de német semmiesetre sem, pedig ezért volt becsukva.

Varvey egyízben megmutatta Bordeauxban készült fényképét. Elegáns, fekete paletot, cilinder volt rajta. Szétnyitott kabátszárnyai között látszott jószabású ruhája. Gomblyukában krizantémot hordott. Kissé megrokkant Wilde Oszkárnak festett a képen. De szeméből nem su-

gárzott annyi értelem. Az alkohol már akkor felhőbe burkolta.

A fogságban azután egészen ivásra adta magát. Mondják, hogy amikor először kapott kezébe pálinkát, leborult a földre és imádkozott. Ennek az italpárától gőzölgő, támolygó embernek a citadellában az alkoholon kívül minden öröme egy lenszőke fiatal német borbélygyerek volt. Azért tanított egész nap, hogy ihassék és a borbélygyereket eltartsa. Talán azért nem is feszegette a hatóságok előtt amerikai származását, hogy a gyerektől el ne válasszák.

A tánciskolába is azért járt, hogy fiatal barátjának kedvében járjon. Az egyébként nagyon ostoba, szótlan és félszeg borbélyfiú a tánciskola sajátságos légkörében egészen átváltozott. Nevetett, forgolódott, énekelt. Igazán olyan volt, hogy csak fehér válling, kék blúz s fekete szoknya hiányzott róla, hogy csinos kis német paraszt lány legyen belőle. Varveynek a tánciskolázás egyáltalában nem tetszett. Barátja és pártfogoltja sokat és odaadón táncolt másokkal. Ebből azután mindig veszekedés lett, mert az öreg nyelvtanár roppantul féltékenykedett rá.

A tánciskolából azután fokozatosan női iskola lett. Rejtelmes, ördögi, földalatti barlang, ahol a férfiakat nővé gyúrják át. A zsebkendők lekerültek a karokról, mert már egyéb titkos jelek árulták el a nőiséget. Zene, ritmus, táncképek a bújkáló női vonásokat még azokból is kihozták, akik ilyeneket nem is sejtettek magukban. Meg azután a tánciskolákra járó férfiakban is elevenebben dolgozott a vágy, amely, ha visszanyomják s erőszakosan akarják elfojtani, visszhangot kezd magának kikaparni a fából, sőt a közömbös, hideg kőből is.

Így fedezte fel a nőiséget egyik noirmoutieri társunkban a citadella másik arisztokratája, egy fiatal, pápaszemes német báró, aki egyébként nagyon józan, szolid és úri neveltségű fiúnak látszott. De tánc és zene az ő fejét is elcsavarták. Társunkat, akivel a tánciskolában ismerkedett meg, először vacsorára, ebédre hívta. A báró a 36-os világtól elzárt szobájában lakott egy kis fülkében, éppen Horváth mellett. Horváth, amint Schuler előre megjósolta, már nagyon rosszul érezte magát ezen a helyen. Örömmel kapott

tehát a báró ajánlatán, hogy kisebb pénzösszegért cseréljen lakást noirmoutieri társunkkal.

Mit sem sejtő társunk, aki a bárónál csak tiszta baráti vonzalmat gyanított s erre szerény polgári szíve nagyon büszke volt, szívesen költözött át az egyik lármás, nagy kazamatából az aránylag csendes, bár levegőtlen 36-osba.

Együttlakásuk eleinte nagyon békésen folyt le. Egész nap olvasgattak, sakkoztak vagy kaszinóztak. Ebédet és vacsorát természetesen már mindig együtt ettek közös fülkéjükben, amelynek gyalulatlan asztalát a báró finom asztalterítővel fedte be és címeres evőeszközökkel díszítette. Ezeket Drezda mellett lakó özvegy édesanyja küldte Vöröskeresztes csomagban és sűrű küldeményeivel ő gondoskodott róla, hogy szomorú helyzetben lévő fia soha édességekből, finomabb felszerelésekből ki ne fogyjon s el ne veszítse az érintkezést azzal a magasabbrendű életformával, amelyhez a háború előtt szokva volt.

A báró fényűző, apró dolgaiból valamivel úgyszólván mindennap megajándékozta noirmoutieri társunkat. Egyszer csinos kis ezüst öngyújtót kapott tőle, azután illatos, selyemzsebkendőt, majd brilliáns-gyűrűt barátságuk emlékére. Egy izben figyelmeztettem a fiút, amikor a bárótól kapott ajándékokat megmutatta, hogy ennek a sok figyelmességnek kellemetlen háttere is lehet. De naiv barátunk először meg sem értette, mire célzok, azután pedig felháborodással tiltakozott ilyen képtelen gyanusítás ellen ...

Egy éjszaka azután heves szóváltás, majd dulakodás hallatszott ki a báró fülkéjéből. Botrány tört ki a 36-osban, amelynek a vége az lett, hogy gyanútlan noirmoutieri barátunk felkapta szalmazsákját s kivitte a 36-osnak sötét folyosóra nyíló ajtaja elé s az éjszaka többi részét patkányok és egerek molesztálása közben ott töltötte.

Másnap visszaküldte a bárónak minden ajándékát, pár soros levélben felmondta barátságukat s a szoba egy más helyére költözött, amelyet egy német munkástól már sokkal drágábban kellett megvásárolnia, mintahogy annak idején a báró Horváthtól kapta a helyet. A szőke német báró szakító levelére kötetet kitevő levéllel válaszolt, amely a leggyöngédebb érzelmektől áradozott, tettét az őrültség be-

számithatatlan merényletének bélyegezte s fogadkozott, hogy soha többé gyöngéd viszonyukat ilyesmivel nem fogja feldúlni.

Noirmoutieri társunk nem válaszolt a báró levelére. Erre azután délelőtt, délután és este a bárónak mindig új és új színes borítékja feküdt a fiú szalmazsákján, rettenetes, lángoló vallomások, megalázkodó fogadkozások és vészteljes fenyegetések öngyilkossággal vagy közös halállal. Barátunknak helyzete már annyira tűrhetetlen lett, hogy ki költözködött a 36-osból is s egész nap bújdokolt szerelmese elől, amennyire az összezártság mellett tehette.

A fiatal báró egész nap leveleket írt, este pedig feldúlt magányosságban a sáncparton sétált s legveszedelmesebb pontjain a szédületes mélységet méregette nyugtalan, mindenre elszánt tekintettel.

Az ügy végül is nem tragikusan fejeződött be.

A báró egy alkalommal, amikor hűtlen barátjával váratlanul összetalálkozott, hisztériás dührohammal szembeköpte, maga pedig nehány pofon emlékét vitte el boldogtalan szerelmének csattanós befejezéséül.

Akkor már a tánciskola rég bezáródott. Mi kommissziótagok tiltottuk el a vállalkozót elfajult üzletének további folytatásától.

Ilyen körülmények között érthető volt, ha a női szerepeket csak fedhetetlen hírű férfiaknak osztottuk ki. A fiatal lányokat egy szép, nagyon komoly gondolkodású német pincér játszta meg, az idősebb női szerepekből pedig vastaghangú, humoroskedélyű társunk, mint Heger, Edouard s a többiek kacagtató karrikaturákat alakítottak.

Az előadások így is tetszettek, mikor azután a dolgok békés rendjén dr. Herz miatt mégis csak változtatást kellett tennünk.

*

Dr. Herz az ile d'yeui citadellában igazán kifogástalanul élt. Lehet, hogy a cseh fiúval ért csalódásait nem tudta még kiheverni. De lehet, hogy noirmoutieri regénye vágyainak csak véletlen szédülete, eszeveszett kisiklása volt s azóta visszatért önuralma és idegeinek higgadt rendje. Végre is művelt, intelligens ember volt. Öntudatosan olvashatott

A SZÍNPAD

SZÍNPADI JELENET A ZENEKARRAL

(Középen elől Horváth cigány)

OSZK

lelkében és ismerhette azokat az eszközöket, amelyekkel az eltorzult vágyak hidrafejét le lehet metszeni.

Akárhogy is volt a dolog, dr. Herz Ile d'Yeuben nyitott függönyök mellett élt. Szomszédjai, a Stocker-testvérek, a paraszti józanságnak és férfiasságnak jellegzetes megtestesülései voltak. Dr. Herz közelségükben beteges vágyakat nem táplálhatott, sőt életmódjuknak ösztönszerű, bölcs higieniájából azt is megtanulhatta, miként kell élni ahhoz, hogy torz ideghangulatok ne legyenek urrá az emberen. Naponkénti hideg leöntések akármilyen nyirkos megdidergető időben; két-három órás séták, fizikai munka s általában a testnek olyan egészséges kifárasztása, hogy az álom magától jöjjön, ha az ember lehúnyja szemét. A három tiroli fiúnak okos életrendjéből valami az elpuhult dr. Herzre is átragadt. Fehér, gömbölyű karja és melle reggelenként pirosan füstölgött a ráöntött féllangyos víztől, eltanulta a gyalulást, fűrészelést, aprólékos vesződtségekkel járó faberakást ... Igaz, hogy a reggeli leöntések alatt furcsa, vékony hangon visongott és puha keblén úgy tette keresztbe két tenyerét, mint a nők s igaz az is, hogy az asztalos munkából csak a faberakásban vitte valamire, ahol a színes, apró falemezekkel úgy pepecselhetett, mint himezett volna; de nála már ennyi férfiasság, ennyi tiszta fizikai élet is elég volt arra, hogy a káros álmodozásról és töprengő semmittevésről leszokjon.

Tehát, ha nem is a legnagyobb megnyugvással, de mégis minden nagyobb aggodalom nélkül fogadhattuk dr. Herz ajánlatát, aki, mikor az 51-esben Soltésszal, Némethtel és Schulerrel éppen azon tanácskoztunk, hogy egyik újonnan készített darabunkat milyen szereposztásban adjuk, egyszerre csak hozzánk lépett és szokott szemlesütései, furcsa, bújkáló mosolygásai kíséretében a következőket mondta:

— Ne haragudjanak, de önkéntelenül is kihallgattam beszélgetésüket. Ha beleegyeznek, én azt a női szerepet szívesen eljátszom ...

Egy általunk dramatizált francia novelláról volt szó. Idősebb asszony s fiatal lány szerepelnek benne. A lánynak jegyese minden látszat szerint züllött ember. A darab azzal indul, hogy ez a fiatalember gyilkosság gyanújába keve-

redik. A lány anyja, akinek a fiatalember apja nagy, boldogtalan szerelme volt, s aki most legalább a gyermekekben szeretné szerelmének megvalósulását látni, egy pillanatig sem akar hinni a fiú bűnösségében. Ügyvédek, rendőrök és bírák, sőt saját lánya kétségbeesett gyanúja ellenére is, a maga finom asszonyi éleslátásával és hősi lelki erejével úgy vezeti a dolgokat, hogy végül is a fiú ártatlansága kiderül. Hiszen nem is csak lánya jegyeséről, hanem nagy szerelmének igazolásáról is van szó. Annak az embernek fia nem lehet bűnös! ...

Ennek az asszonyszerepnek megjátszásában feltétlenül lélekábrázolásra volt szükség. Féltünk, hogy Heger elrontja a darab hatását ...

Dr. Herz-cel mindjárt próbát tettünk. Szerepét csak halkan, félfejhangon olvasta, de hangját nem vékonyította el. Előadása így kitünő volt. A női hang illusióját a maga teljességében adta anélkül, hogy tudatos utánzáshoz kellett volna folyamodnia. Dr. Herz azonkívül tudta, mit, hogyan kell megjátszania. A multba visszakísértő szerelem, a gyermekeiért aggodó anya, a nyugtalankodó, rossz sejtelmektől gyötrődő, majd egy boldog kiáltásban megkönnyebbülő és győzedelmeskedő asszonyi szív kifejezésére mind volt hangja, gesztusa, sőt arcjátéka is.

Különös képességét minden próba új oldalról mutatta be. Mikor saját szerepét már kidolgozta, hozzálátott, hogy másik „nőtársának", a fiatal német pincérnek alakítását is, amennyire a fiú ügyetlensége és nehéz felfogó képessége engedte, tökéletesebbé tegye. Egészen sajátságos benyomást keltett, mikor ezeken a jelmeznélküli próbákon a két nadrágos férfi anya és leánygyermeke egymás iránt való vonzalmát, bizalmas beszélgetéseit, drámai kétségbeesését elevenítette meg. Dr. Herz azt is megmagyarázta a fiúnak, hogyan kell fiatal lány módjára mellé térdepelni, őt megölelni, kérlelni, édesgetni vagy a fájdalmat előtte kiönteni. A fiatal lány nem térdepel le egyszerűen, hanem térdre esik, mégis ezt a zuhanást könnyedén csinálja. Beszélgetés közben keze egy pillanatra sem nyugszik. Hol símogatja anyját, hol ruhája egy fodrával játszik, hol saját haját igazgatja, mindakét kezét hátulról felnyújtva úgy, hogy karjai a

lant vonalának kecsességét veszik fel ... Elképzelhető, hogy a német pincérnek mennyi mindent kellett megtanulnia! ...

Dr. Herz időt nem sajnált, a fiúval úgyszólván egész nap együtt volt. Úgy, hogy amitől tartottunk, hamar be is következett, a német pincér lassankint a hűtlen cseh fiú helyébe lépett. Kétkedéssel, csüggedt hitetlenséggel, a nagy csalódásnak fájdalmas melankóliájával, de dr. Herz mégis csak újra veszedelmes játékba vitte szívét s a noirmoutieri függöny mögé való elzárkózások, a hosszú együttolvasások, sőt a fiúra való stoppolás, varrogatás és minden, már kezdődött elölről.

A bajban benne voltunk, mielőtt jóformán észrevettük volna. Az előadásra való készülések izgalma mindnyájunkat nagyon lefoglalt. „Az asszonyi szív" már díszletekkel, ruhákkal és a szereplők játékával együtt teljesen „lábon" volt, amikor Schuler a felfedezést tette, hogy a két „nő" egymásba szeretett. Az előadást nem lehetett felfüggeszteni. Egy csomó „pénz" feküdt benne, a citadella lakói szokatlan érdeklődést mutattak s az első előadásra a jegyek már el is keltek.

A kedélyes, mindig jóhumorú Schulert sohasem láttam ilyen dühösnek, mint mikor a titok nyomára jött. Szitkozódott, káromkodott, sőt egy előadás után elővette a német pincért s úgy lekorholta, mint ha igazi színházi igazgató lett volna. A gyerek borzalmasan sírni kezdett. Esküdözött ártatlanságára s fogadkozott, hogy ezentúl még a látszatot is kerülni fogja. Kicsit csodálkoztunk, hogy Schuler, miért a pincérfiút szidja össze, mikor az egész dologban nyilvánvalóan ő volt az ártatlanabb? ...

Eljött az előadás napja s a színpadon megnyilatkozó reveláció azután egy csapásra megoldott minden bajt és nehézséget. Hiába csuktak a föld alá, hiába őriztek katonák, a nő megjelent életünk színpadán és kiszámíthatatlan hatást keltett.

Dr. Herz úgy öltözködött, mint valóságos színésznő. A kantinosné útján a kikötőből női hajat szereztetett s abból borbély fogolytársainknak két parókát kellett készíteniök. Egyiket maga, másikat lánya számára. Pudert, arcfestéket,

sőt parfümöt is használt. Teljesen nőiesen öltözködött fel s így készítette ki a pincért is. A derék Nagy Zsiga és Farkas, akik az öltözködésnél segítettek, elámulva nézték, hogy a puder és illatfelhőben a két nő miként igazítja magán a parókát, hogy tüzdelik fel a ruhát, milyen gyakorlottsággal festi ajkát és szemöldökét. Dr. Herz fekete ruhát hordott, lágyított kartonlapból készített nehéz, krémszínű csipkével díszítve. A német pincéren világos kék ruha volt, csipője körül szalaggal. Minden ruhájuk és díszük a legolcsóbb bélés-anyagból készült. Mégis kitűnően mutatott. Nemcsak ők, akik hordták, hanem a női szabók is remekeltek.

A színpadon egyszerű megjelenésük is nyílt tapsot váltott ki. Ez a taps, amely erős volt már a lány megjelenésénél is, valósággal tomboló viharrá változott, amikor dr. Herz először lépett a színpadra.

Tökéletes nő volt minden mozdulatában, minden szavában. Az előadás folyamán azután megmutatta azt is, hogy nemcsak nő, hanem igazi művésznő is.

Alakítása valóban csodaszámba ment. Az első pillanattól fogva elfelejtettük, hogy férfi és művészi szuggeszciójának mindvégig rabjai lettünk. Honnan támadt fel, a természetnek milyen titkos útjain jött ez a teljes sugárzású, elragadó nőiség? Meghatva, könnyfátyolos szemmel hallgattuk tépelődéseit, szívdobogva lestük, miként hámozza ki az igazságot s mikor a nagy jelenetben, az ártatlanul gyanusított fiú megjelenik s ő kitárt karokkal elébe menve, fölszabadult újjongással kiáltja: „Fiam!" az egész nézőtér sírva fakadt...

Dr. Herznek helyzete a citadellában ezután az előadás után teljesen megváltozott. Mindenki róla beszélt, mindenki őt bámulta. A kis német fiúval mindinkább elmélyülő viszonyát többé gúnyosan nem emlegették. Neki szabad volt bármit csinálnia. Első sikereit követte azután a többi. Áprilisig még négy-öt darabban lépett fel. Játszott öregasszony és fiatal lány szerepeket, sőt egyszer, mint nő „fiúszerepet" is vállalt a színpadon s el tudta hitetni, hogy nő az, aki a fiú-szerepet játsza.

Úgy élt közöttünk, mint ünnepelt primadonna. Nőiségének dicsfénye akkor is kisérte már, ha rendes kopott,

rozsdásbarna felöltője, foltozott, tanárosan kipúposodó nadrágja, facipője, kék munkás-szvettere és szemüveges, gyér hajjal fedett petyhüdtbőrű mindennapi férfiarca is volt rajta. De nőiességét most már ilyenkor is szabadabban merte kifejezni. Odaadó, puha, gyöngéd volt, mosolyában, kutatva néző, kötekedő szemében és gazdagon felszerelt hangjában, visszataszító férfiarclárvája ellenére is, megejtő, titokzatos kacérság bújkált.

Reggel és este tisztelőinek egész serege vette körül fekvőhelyét. Mindennapos vendége lett Schuler és az egész színházi igazgatóság. Társaságot vitt. Teát, fekete kávét szolgált fel s ebben a szörnyű piszkos kazamatában, pusztán a belőle kisugárzó teljes-skálájú nőiséggel el tudta érni, hogy szalon, „nagyvilági élet" támadt körülötte, amelyben volt kiért csillogni, volt kinek kegyéért versenyezni. Ha az ember néha ebből a beteges kazamata szédületből a valóságra riadt, úgy tűnt fel ez a mosolyt és kegyeket osztogató „háziasszony", mint valami leírhatatlan különösségű — Mme Sevigné-kísértet.

2.

Dr. Herznek vendégei között én is sűrűn megfordultam. Álláspontom vele szemben, amióta férfilényébe szorult nőiségével a legmegrázóbb esztétikai gyönyörűségeken vitt keresztül, lényegesen megváltozott. A többi esetek továbbra sem érdekeltek s inkább undorral töltöttek el. Azok, akik kényszerű elzártságukban földalatti, patkányszerelmüket űzték, részint rajtuk kívül álló patológikus rendeltetéseknek engedelmeskedtek, részint sajnálatraméltó szerencsétlenek voltak, akiket bilincsbe vert vágyaik ragadtak beteges bódulatukba. Mindenesetre lehetetlen volt észre nem vennem szerelmi történeteikben Stendhal egy megjegyzésének helyességét, aki a Szerelemről szóló művében azt írja, hogy az érzelmek annál könnyebben válhatnak szenvedéllyé, minél több akadályt kell leküzdeniök. Valóban, milyen áthidalhatatlan távolságot kellett például a szegény, szőke báró elkínzott képzeletének befutnia, amíg szerelmi eszményét, egy jelentéktelen, cseppet sem tetszetős másik férfiemberben

találta meg. Az ilyen, magát béklyóiból kitépő képzeletnél nem lehet csodálkozni, ha rohamában egészen a földreboruló rajongásig, a megsemmisülés, az öngyilkosság örvényéig száguld.

Dr. Herzet más szemmel kellett néznem. Benne a nőiség, az a Shakespeare szerint minden hitványságot magába egyesítő „woman's part", a maga eltévelyedései mellett nagyfokú tehetséget is jelentett. És itt nem arra a kifinomodott esztétikai szemléletre gondolok, amely a görögök óta egyes kiválasztott férfiak nem természetes hajlamait kísérni szokta. Nem műveltség, nem árnyalatokban gazdag művészi éleslátás volt ez dr. Herznél, hanem valamely belső, ösztöneiben gyökerező egészen más természetű többlet, mint ami tanulással, gondolkodással elsajátítható volna. Erre még soha nem gondoltam, hogy férfiban olyan természetű női terheltség is lehet, amely azt a férfit nem fokozza le, hanem meglevő képességeinek új érvényesülést nyit.

Ile d'yeui tartózkodásom alatt már rég végbement bennem az a folyamat, hogy a nő összegező képe, szóval az a benyomás, amelyet egyes nők férfiakra tesznek, szerteporladt valamelyes általános nőiséggé, női atomokká, amelyeket, minthogy a valóságos női egyéniségek paravantjai többé útamat nem állták, minden másban is, tehát nemcsak a nőben, fel tudtam fedezni. Ezzel az éles elemző képességgel felruházva, ami bizonyára szintén a rendes élettől való elzártságnak egyik tünete, most már valóságos tanulmánytárgyat alkottam dr. Herzből, akinek minden szavát, minden mozdulatát élénken megfigyeltem.

Furcsa dolgokra jöttem így rá, amelyeket jellegzetes női tulajdonságoknak ismertem fel s jellemző, hogy ezeket nem nőn, hanem férfin vettem észre először és csak azután vezettem vissza s mintegy igazoltattam azokkal az emlékeimmel, amelyek abból az időből maradtak, amikor még a nő nem nőiség, hanem nő volt számomra.

Említettem már, hogy dr. Herz, ha varrt, gyűszüt húzott, a cérnaszálat fogaival harapdálta el és a varrást éppen olyan mozdulattal símítgatta el, mint valami nő. Mondjuk, hogy ezek a vonások férfiszabóknál is fellelhetők, bár, ha a varró férfiak ugyanezeket a mozdulatokat is

végzik, soha sem kísérik azzal az arcmimikával, mint a nők s mintahogy dr. Herz is tette. A nőknél a varrás, himzés, stoppolás, különösen férfiak előtt, legtöbbször ürügy, amely mögé gondolataikat rejtik s amelyeket gyakran arra használnak fel, hogy mögüle kikacérkodjanak a férfira vagy valamely belső titokzatos önmagunkba mélyülés képét elevenítsék meg, amely könnyen sejttethet mindent, amikor szólnia nem kell. Dr. Herznél ez a női vizió teljes mértékben kibontakozott.

Más apró jeleket is észrevettem nála. Szűknyakú üvegből például nem tudott inni, mert az üveg nyakát egyszerre dugta szájába úgy, hogy a levegőnek nem adott helyet, ami által a víz szép lassan kicsoroghatott volna. Eszembe jutott, hogy egy kolozsvári Hója-kiránduláson, mennyit nevettünk egy szép fiatal lányon, aki a bort nem tudta a literes üvegből inni, mert ugyanúgy vette szájához, mint dr. Herz. Magyarázata ennek csak az lehetett, hogy az ösztönös női gondolat szerint, az üvegből annál több italnak kell folynia, mennél inkább szájába veszi az üveg nyakát. Míg a férfiúi geometriai gondolkodásmód tisztában van vele, hogy a kissé ferdén tartott üvegből, ha a levegőnek helyet hagy, a folyadék könnyebben és bővebben csoroghat ki.

Ugyanezzel a női észjárással gyújtotta meg cigarettáját dr. Herz, amelyet egyébként mindig idegenül tartott szájában és szinte ijedezve figyelte, hogy füst jön ki belőle, ami szintén nőies vonás volt benne, A cigarettát dr. Herz egyenesen beletólta a gyufa lángjába, azt hivén, hogy így jobban meggyúlad s nem a szélénél és fokozatosan engedte tüzet fogni, ami a rágyújtás szintén férfias, ha akarjuk geometriai ésszel kiszámított módja.

Azt mondhatná valaki, hogy mindez kicsinyesség. De nem csupán ennyi volt az, ami e furcsa férfilénynek egyéniségében megragadta figyelmemet. És különben is, mikor ezeket az apró észrevételeket s a belőlük levont következtetéseket is lejegyzem, pillanatig sem gondolok arra, hogy valamilyen egészen új vagy örökérvényű lélektani tünetet állapítok meg. Lehet, hogy az egész csak a magam lélekállapotának sajátságos megnyilvánulása volt s akkor min-

dent, amit elmondok, csupán ebből a szempontból kell tekinteni.

Dr. Herz első színpadi sikereitől kezdve mind szabadabban és mind észrevehetőbben fejezte ki szavaival, egész modorával a benne végbemenő titokzatos változást. Lehet, hogy ebben mi is hibások voltunk. Önkéntelenül s a gúny leghalványabb célzatossága nélkül úgy viselkedtünk vele szemben, mintahogy férfiak nőkkel szemben viselkednek. Még olyan kimondott férfiak, mint Däumling és Nagel professzorok is, meghajoltak előtte, bókoltak s olyan térre vitték a társalgást, ami nők és férfiak között szokás: „milyen jó színben van!" „hogy aludt, mit álmodott?" „mostanában nagyon sokat foglalkozik magával ez a Schuler!" és így tovább.

Dr. Herz a világ legtermészetesebb módján illeszkedett be ebbe az állandó női szerepbe. Valóságos háziasszony volt, aki sugárzó szemmel szolgálta fel a teát vendégeinek. Mindenkivel szemben figyelmes és gyöngéd volt. Viszont egyeseket néha maga mellé vont s félóráig benső, mindenről megfeledkező társalgásba merült, amivel a többieket határozottan féltékennyé tette. Tele volt asszonyi ösztönösséggel és rejtélyességgel. A körülöttünk lévő dolgokat s életet olyan oldalaival tudta megvilágítani, ami nekünk eszünkbe sem jutott volna. A látása teljesen intuitiv, személyekre és dolgokra vonatkozó volt. Az adminisztrátort például nem fogalomnak tekintette, mint mi mindnyájan, hanem férfinak, akiből kiérezte hibáit és gyengéit s egy alkalommal tanácsára jelentős engedményt tudtunk tőle kicsikarni csupán azzal, hogy nem jogainkat hangsúlyoztuk, mint annyiszor, hanem hiúságánál fogtuk meg ...

Abban az időben sokat foglalkoztam Bergsonnal s azzal a meghatározással, amelyet az ösztönről és az intelligenciáról ad. Bergson szerint az ember fejlődésében nagyon elszakadt az ösztöntől, amely a maga vak állapotában az állatoké maradt, míg az ember majdnem teljesen intelligenciává tisztult s ösztönös megérzéseihez csak kivételes pillanatokban tér vissza, mint például a művészek és zsenik intuitiv állapotukban, amikor az ösztönnek és intelligenciának magasabbrendű harmóniája áll elő.

Nem tudtam megszabadulni a gondolattól, hogy az emberi lélek szövetének két alapfonalát: az ösztönt és az intelligenciát ne valamilyen elvont értelemben megfogalmazott nőiségben és férfiségben keressem. A nőiség rámnézve már úgyis tiszta elvontság volt. És ez a fogalom teljesen egybehangzott a Bergson-féle ösztön-meghatározással, míg az intelligencia értelmezése az általam elképzelt férfiséggel esett össze.

Emlékszem megfigyelésemre, amelyet egy nőstény és him kutyán tettem. Az egyik bástyaudvarra, ahol Däumlingék fabódéja állott s ahová a tavaszi hónapokban mi is feljártunk, a földalatti folyosó végén elhelyezett kis létrán kellett felmászni. A citadella konyhájának két kis kutyája is követett néha ide bennünket. A létránál azonban megálltak s vágyakozó vonítással kísérték mozdulatainkat, amint a létrán felmásztunk s a bástyaudvar ajtaján át eltűntünk szemük elől. Egyszer kenyérdarabot tartottam kezemben s mikor a kutyák a létránál lenmaradtak, az ajtónyílásból mutattam nekik a kenyeret s hívtam fel őket. A létra mindössze nyolc-tíz fokból állott. A kutyák ugatva, farkcsóválva szaglászták körül a létrát, majd az idősebbik anya-kutya egyszerre csak kétségbeesett lendülettel neki ugrott a létrának és sóvárgó szemével folyton a kenyérdarabot célozva felkúszott a létrán anélkül, hogy ennek egy fokát is érintette volna. A másik kicsi himkutya kétségbeesve nézte társa hősi műveletét. Egész testében remegett, lábával kaparta a földet s keservesen vonított. Látszott, hogy az élet nagy probléma elé állítja s neki ki kell kínlódnia magából a módot, amivel a feladatot megoldhatja. Végre is rászánta magát. Felugrott az első fokra s ott behúzott farokkal, remegő tagokkal kis pihenőt tartott. Majd következett a második, harmadik fok s végül is fokról-fokra ugorva felérkezett az ajtónyilásig ... Ezt a kísérletet azután többször megismételtem. A nőstény kutya mindig egy lendülettel, szinte érthetetlen módon kúszott fel, a kicsi kutya pedig fokokra aprózva tette meg az útat.

Ime, az ösztön és az intelligencia a maga kezdetleges állapotában! A tagoltság tehát az állatoknál is meg van s még pedig sajátságos módon nemhez kötve úgy, hogy a

nőstény őrzi az ösztönt s a him folyamodik az intelligenciához. Tudtam, hogy a két alap-életszemléletnek megosztódottsága az állatoknál sem lehet általános érvényű, minthogy az embereknél sem az. Nőiségek és férfiségek, vagy ha akarom, ösztönszerűségek és értelmiségek elkeveredve jelentkeznek az embereknél s jellemző vonásaikat csak az elvontságok képzeletbeli síkján állapíthatjuk meg. Igy van ez az állatoknál is, de a két kutya esete világosan mutatta, hogy amint az embert sem lehet csak az értelmiség gyűrűjébe szorítani, úgy az állatok sem határozhatók meg tisztán az ösztönösség törvényeivel.

A kutyák véletlen példája csak megerősített abban a meggyőződésemben, hogy az ösztön s bizonyos mértékig intuitiv élet az ember fejlődésében nem maradt le azoknál a határoknál, amelyeken túl az intelligencia következett, hanem a nőiség magával hozta teljességében, mint az intelligenciává tisztult férfiség ugyanoly jelentőségű, kiegészítő értékét. A nőiség a tiszta ösztön, a férfiség a tiszta intelligencia s hogy sem az ösztön, sem az intelligencia hiánytalanul nem ismerhető fel bennünk, az megérthető abból, hogy többé már a nőiség és a férfiség elosztódása sem szorítható a nemek határai közé.

Bergson, bizonyára Schopenhauer hatása alatt, az emberi lélek legnagyobb és legboldogabb szolgáltatásának a művészek intuitiv állapotát tartja, amikor az ösztönös megérzések az intelligenciával körülbelül egyforma méretekben keveredhetnek el. De nem boldogabb és emberfelettien harmónikusabb állapot-e a szerelem, amelynek titokzatos megnyugtatása éppen abban van, hogy a nőiségnek felfogott ösztön és a férfiség intelligenciája végre újra egyesülhet s ezzel az egyesüléssel a teljes emberképnek paradicsombeli, hiánytalanul boldog harmóniáját hozza vissza? Ez a boldogság nagyobb és feltétlenebb, mint művészek és zsenik intuitiv állapota, amely szintén az ösztön és intelligencia rendkívüli találkozása, de mindig kétségekkel és gyötrelmekkel jár, ami a kölcsönös szerelemnél nem fordul elő. De az ösztön és az értelem külön magyarázatát elfogadva, vajjon a művész intuitiv lelkiállapota is nem inkább a nőiségnek és a férfiségnek sajátságos, rejtélyes összeolvadása, amely fájdalmait

azért hozza, amiért ez az összeolvadás természetellenes módon egy férfilényben megy végbe? ...

Dr. Herz-cel lassanként bizalmas ismeretségbe kerültem. Beszélt életéről, családjáról, elmondta, hogy hét nőtestvére van s ő a nyolcadik gyermek, aki végre szülei hő kívánságát váltotta be és fiú lett. De a fogság alatt benne is felmerült a kérdés, hogy lényegében ő is vajjon nemcsak annak a nőiségnek folytatása, aminek létrehozására úgy látszik szülei szerelme rendeltetve volt és csak egészen jelentéktelen fiziológiai külsőségek minősítették férfivá? Az osztrák tanár művelt, gondolkodó ember volt. Maga is elemezte a rajta végbemenő változást. Őszintén bevallotta, hogy, amióta lényének rejtett vonásai szabadon kiélhetik magukat, sokkal nyugodtabb. Azelőtt soha sem gondolt ilyesmire. Fiúk s később férfiak között élte rendes életét s ha nyugtalan volt, sokszor melankólikus, ezt idegességének tulajdonította. Első eszméltetője a cseh fiú volt, akivel való egész barátságát őszintén elmondta. A női szerepek játszása azután lelki egyensúlyát hozta vissza, amelyet gyerekkora óta teljesen elveszített.

Dr. Herz egyénisége nyilvánvalóvá tette előttem, hogy férfiak nemcsak alsóbbrendű, hanem bizonyos tekintetben magasabbrendű nőiséget is örökölhetnek, aminek az emberiségre nézve jelentős következményei is lehetnek. Igy jutott eszembe, hogy az életadó zseninek rendkívüli képességei is vajjon nem foghatók-e fel, mint az öröklés útján férfiba tévedt anyai ösztönök? Igen nyers megfogalmazás volna azt mondani, hogy férfiak anyai méhet örökölhetnek. De valamely fiziológiai és nemcsak lelki öröklöttségre feltétlenül lehet gondolni, amely azután a zseniben a természetes életadás folyamatát a fiziológiai korlátozottság miatt tisztán képzeleti vagy szellemi életadássá változtatja át.

Művész-anyákról, mint metaforáról, beszéltek azelőtt is. Az én szememben azonban ez valóságnak tűnt fel. A zseni lényének a férfitől örökölhető nőiségnek azt a részét gondoltam, amelyet általánosságban anyaságnak nevezhetünk s amelyet nemcsak lélektanilag lehet kimutatni a zseni alkotó lélekállapotában és műveiben, hanem talán fiziológiailag is egyéniségében.

A fogságban kezembe kerülhető írói alkotásokban megdöbbentő adatokat találtam, ami ezt a feltevést igazolhatta. Különösen idegesebb, nyugtalanabb íróknak feljegyzéseiben egyes nagyobb műveik megírása előtt a „terhességnek" ugyanazokat a tüneteit lehet megtalálni, mint az anyáknál. Kleist feljegyzéseiből erre sok példát tudnék felhozni.

Lassanként ez a gondolat rögeszmémmé vált. Hiszen, bizonyára olyan fogoly rögeszme is volt s nem is azért írom itt le, hogy valami felfedezés igényével lépjek fel, hanem csak éppen fel akarom vázolni egy gondolat útját, amely minden tudományos eszköz nélkül, a fogsági teljes elzárkózottságban is ki tudott épülni s megdönthetetlen bizonyosságnak látszott.

Amennyire tehettem, a rendelkezésemre álló életrajzokból utána néztem művészek és zsenik családjánál annak, található-e szüleik, őseik között asszonyoknál megnyilatkozó olyan felfokozott beteges nőiség, amelynek a leszármazott fiúkba való eltévelyedése föltehető volna. Természetesen mindenütt találtam egzaltált vagy hisztériás anyákat, nagyanyákat. Ami valójában nem sokat jelent, de mégis a tételt erősíteni látszott. Gondoltam arra is, hogy igazságomat más körülmény is támogatja. Valóságos zsenit a nők között nem ismer a világkultúra s ennek oka is az lehet, hogy a zseni alapja a férfiba tévedt anyaság, ami viszont nőknél lelki bonyodalmat nem okozhat, mert csak természetes.

Ez az érv kényszerített arra, hogy vizsgáljam, mit nevezhetünk az igazi zseni művének vagy általában zseniális lélekállapotnak? Tudtam, hogy az anyaság és a képzelet között rejtett összefüggések vannak. Valami, ami az anya képzeletét felizgatja, módosulást idézhet elő a méhében lévő gyermeken. Ebből a feltevésből kiindulva a férfi-anya és képzelete között is orgánikus kapcsolatoknak kell lenniök, tehát a zseninek műveiben elénktáruló képzeletéből vissza lehet következtetni férfi-anyasága állapotára.

A képzeletet a zseni ellenőrizhető anyaméhének fogtam fel, amely az életjelenségektől megtermékenyül s belső, orgánikus munka útján ebből új szelleméletet hoz létre. Ez a szellemlény: lehet új gondolat (két létező elemet új össze-

kapcsolása), új élőlény, a természetnek hangban, színben vagy formában való új látomása. Minden művészt rajta lehet kapni, mikor alkot orgánikusan s mikor másolja csak magát vagy másokat?

A képzelet áldottsága természetesen nem a megalkotás pillanataira szorítkozik. A művész mindig áldott állapotban van s álmainak megrögzítésében vagy kifejezésében csak annyi a művészi, amennyi ebből az áldottságból önkéntelenül átsziváro g. Amikor világra hozza gyermekét, a mű már készen van benne s világrahozását az alkotásnak külső lefolyása csak könnyítheti vagy nehezítheti, de lényegében nem befolyásolja.

A megalkotott műből azonban sokszor vissza lehet állítani az alkotó áldottságát s azt a belső összeölelkezést, ami az életjelenség s a zseni képzelete között lefolyt. Ilyen szempontból sokszor áttanulmányoztam az ile d'yeui citadellában kapható remekműveket, vagy ismert világirodalmi termékeket s a végén már majdnem csalhatatlan biztonsággal megtudtam állapítani egy műben azt, ami az ihlet vagy ami egyszerűen író-mesterségi technika terméke?

Ha elméletemben kételkedtem, mint élő bizonyság ott volt előttem dr. Herz, akinek nemcsak lelkén, hanem testén is mind győzedelmesebben bontakozott ki a titokzatos nőiség. Ha ránéztem erre a csunya, kopasz, krumpliorrú, cvikkeres férfira, ha szemügyre vettem olcsó rongydarabokkal díszített, szalmazsákos, sötét fekvőhelyét, ha számba vettem környezetét: a Schneider—Kilár-féle kávémérés előtt tolongó rongyos, vad alakokat; az egész füstös, nyirkos, riasztó kazamatát s elgondoltam, hogy mégis, mindennek ellenére ennek a férfinak kietlen szalmazsákjához reggelenként bókokkal, szemük ragyogásával úgy közelednek a férfiak, mintha primadonna vagy királynő illatos, mennyezetes ágyához lépnének, délután és este úgy veszik át tőle a családias bensőséges társasélet morzsáit, mintha gyönyörű képek között, hatalmas bőrkarosszékekben, zongora ezüstös hangja mellett úri szalónok életét élnék, kétkedhettem a rejtett nőiség hatalmában és legyőzhetetlen erejében, amely a természettel összejátszva börtönök kőfalain is be tud lopózkodni, rongyokból bársonyt, bűzből illatot, árnyék-

világból ragyogó életteljességet alakít s mindeneken áttörve örökre csak álmokra csábít, meghódít és kishitű férfimorálunkon győzelmet arat? ...

3.

Március végén dr. Herz születésnapját a színházi „igazgatóság" alkalmul használta fel arra, hogy a színház belső emberei számára ünnepi vacsorát rendezzen.

A „szezon" akkor már úgyis végefelé közeledett. A természet kezdte már a maga nagy tavaszi színjátékát a citadella körüli erdőben megrendezni, színek ragyogtak fel, illatok tévedtek hozzánk, ilyenkor a földalatti penészhelyiségekben még színdarabok kedvéért sem szívesen tartózkodtunk.

Az előadások anyagi vezetése teljesen Engelsdorfer Rudi kezében központosult. Ez a sápadt, de testben megerősödött osztrák pincér, aki súlyos balesete után úgy került a fogságba, hogy alig állt a lábán, azóta kitűnő és fáradhatatlan üzletembernek bizonyúlt. Ha valamit rendezni kellett, mindig hozzá folyamodtak. A színháznak is ő lett anyagi vezetője s hogy az üzletre nem fizetett rá, bizonyította, hogy a Herz tiszteletére készülő lakomának összes költségeit maga vállalta.

A szinház vezetésében jelentős szerepet játszott Soltész is. Kedves, előzékeny és a nehéz viszonyok között is mindig leleményes tanárkollégám valóságos színházdirektori zseninek mutatkozott. Azt mondta, hogy gyakorlati tudását még a szentesi műkedvelő előadások rendezésében szerezte. Ha valamire a színháznak szüksége volt, ő találta ki mindig, honnan lehet elővarázsolni. Színdarabokat dolgozott át, sőt maga is írt egyet s ha kellett felcsapott színésznek minden szerepben, még a női szerepekben is. Most is Engelsdorfer Rudival ők választották ki s rendezték be a helyiséget, ahol esti kürtszó után, az őrök figyelmének kijátszásával, a titkos bankettet tartottuk.

Valóságos csoda volt, hogy ebből az elhagyatott pincehelyiségből, amelybe a Däumlingék bástyájára vezető földalatti folyosóról lehetett jutni, Rudi áldozatkészsége és Sol-

tész találékonysága, milyen barátságos, bensőséges helyet teremtett. A színes lámpák fényében, a fehér terítővel fedett asztalnál, gőzölgő ételek és boros palackok között azt hihettük volna, hogy előkelő étkezőben ülünk, ha lábunkat az asztal alatt átcikkázó patkányok elől minduntalan nem kellett volna felkapkodnunk s ha háromszor nem esett volna meg, hogy a folyosón leselkedő inspekciós társunk vészjelére a lámpákat ki kellett oltanunk, amikor, mint sötét rémkép, szembe nézett velünk a pince igazi arca s ételeink ellen a patkányok csoportosan rendeztek támadást.

A vacsorán részt vett mindenki, akinek a színház körül bármi szerep jutott. Ott voltak a zenészek: Horváth, Crombeck, Fritz, Hintze és Poss. Nagy Zsiga kettős minőségben, mint nőiszabó és mint zenész is. A muzsikusok halkan bécsi valcereket, magyar nótákat pengettek.

Az asztalfőn ült dr. Herz női estélyi ruhában. Ehhez a veszedelmes ötlethez Engelsdorfer Rudi ragaszkodott. Az „illuzió" először lépett érintkezésbe velünk magánéletünkben. A benyomás, amelyet így ránk tett, még nekünk is különös és megrázó volt, akik pedig a kulisszák mögött annyiszor láttuk közelről ezt a sajátságos női jelmezes jelenséget.

Dr. Herz egész este a jóízlés határain belül maradt. Sőt több is volt. Nemcsak ízlésünket nem bántotta, hanem a lényéből kiáradó gyöngéd, figyelmes nőiséggel szinte álomszerű hangulatot teremtett köztünk. Nem hittük, hogy ez valóság lehet. Hogy ez az illatos, szellemes, fényűzően szép nő valóban köztünk ül. Asztalunknál ültek a díszlet rendezők is. Eckert, egy kistermetű osztrák cukrászsegéd, akit kezdettől fogva az ile d'yeui németekkel együtt internáltak és Tauber a darabos osztrák mészáros segéd. Ezek egész este csak az asztalfőn ülő estélyi ruhás hölgyet bámulták s úgyszólván enni sem tudtak. A két derék színházi borbélynak, Wachsmannak és Wildnernek sem volt zavarodottsága kisebb, pedig a tünemény kopasz fejére ők illesztették a parókát.

De szokatlan, szinte ünnepi elfogódottság uralkodott Soltészen, Némethen, Schuleren, Hegeren is s a mindig gavallér Dudás, aki, mint a színház intendánsa jelent meg a

vacsorán, a hölgy jobbján olyan udvarlói hódolatot fejtett ki, mintha legalább is bácskai milliomos lány mellett ült volna.

Dr. Herz nem szerepet játszott, hanem önmagát adta. Talán ez az önkéntelenül megérzett természetesség és közvetlenség parancsolt a foglyoknak máskor a bor hatása alatt hamar felengedő, sokszor cseppet sem szalonképes jókedvébe ezúttal mérsékletet s valamely kedves, meleg férfiszemérmetességet.

Mindenkin féltve őrzött „szabadulási" ruhája volt s mindenki átengedte magát az őrült ábrándképnek, hogy valahol boldog országban szabad és előkelő emberekkel vacsorázik kivételesen szép nő társaságában. Ennek a képnek színe, ragyogása nemcsak kívülről, a szokatlanul feldíszített és kivilágított helyiségből jött, hanem még inkább belülről, az elgyötört lelkek sóvárgásának reflektorfényéből. Amikor az arrafelé köröző őrjárat miatt minden fényt ki kellett oltani, az egész hirtelen úgy foszlott a sötétségbe, mint gyönyörű álomkép. De a fény visszatért megint s most már inkább az újra ismétlődő sötétségeket tartottuk gyötrő álom játékának, amely pillanatokra elsötétíti képzeletünk előtt a túlságosan szép, valóságos életet.

Az oly sok boldog ember között szerencsétlennek talán csak a fiatal, szép német pincér érezte magát. Valahol az asztal végén ült, senki sem törődött vele. Bizonyára fájt egyszerű lelkének, hogy pártfogó barátját annyi ünnepléssel és fénnyel veszik körül s ebből rá kis sugár sem esik. Kedves, szinte szánalomra méltó volt ez a kis duzzogó fiú, aki egyszerű lelkével valószínűleg azt sem tudta felfogni, hogy mi fáj neki s milyen sérelem éri?

Már jóval éjfél után a hangulat magasabbra szállott. Az asztal rendje megbomlott. A zenészek mertek hangosabban játszani s voltak, akik énekeltek is. A bécsi muzsika, Fritz bánatos dalai némi melankóliát kevertek el a hangulatban. De a vacsorázók önáltatása olyan erős volt, hogy senki sem keseredett el. A melankóliát is csak úgy fogták fel, mint ennek a csodálatos hangulatú éjszakának egyik kedves, merengésre csábító ízét.

Talán csak a fiatal német pincér keserűsége és feje ha-

SZÍNPADI JELENETEK

(Az alsó képen balra dr. Hercz és Kuncz Aladár)

OSZK

nyatlott mélyebbre. Valószínüleg így lehetett, mert egyszer csak dr. Herz, aki körül Schuler és Dudás ültek ostromló, de gyöngéd udvarlással, egyszerre csak átnézett a kis német pincérre, mélyen, sugárzó szemekkel s kezével alig észrevehetően intett, hogy jöjjön közelebb hozzá.

Különösen Schuler nem szívesen vette, hogy a kis német fiú minden különösebb engedelemkérés nélkül közé és dr. Herz közé tolakodott. A társalgás rögtön vontatottabbá lett. Dudás átpártolt a zenészekhez s a ború a kis német pincér arcáról Schuleréra költözött. Egy pillanatban azután dr. Herz fehér, gömbölyű keze szórakozottan a német pincérnek asztalra tett piros kezére tévedt. Schuler sápadtan emelkedett fel és székeket döntve maga körül, kitámolygott a helyiségből. Azt hitték, részeg. Senki sem törődött vele. A hangulat különben is magasra szállt. Horváthék azt az operettet játszták, amiben dr. Herz, mint férfi lépett fel. Dr. Herz egy pillanatig zavart pirulással nézett Schuler után, azután ajkába harapott és csak azért sem vette le kezét a fiú kezéről. A muzsikusok neki húzták s ő a szabad kezében lévő kicsi, parfömös zsebkendővel a zene ütemére cirogatva húzott végig a német pincérgyerek kigyúlt, bamba arcán ...

Körülbelül egy óra mulva én is távoztam. Nem birtam a füstöt és a fülledt levegőt. Elbúcsúztam Némethtől és Soltésztól s észrevétlenül bújtam ki a pince félig beomlott, sötét kijáratán.

Kint a folyosón, a bástyaudvar nyílásán át beszűrődő éjszakai fényben, Schuler testes alakjának körvonalait vettem észre. Német barátom a nyílás alatt elhúzódó, alacsonyabb támasztékfalra borulva zokogott.

Ez a kétségbeesett férfisírás a hallgatag éjszakában megborzongatott. Az előző jelenetből sejtettem már, miről van szó. De nem hittem, hogy Schulert a dolog ilyen komolyan érinti. Hozzámentem és megsímogattam vállát. A hatalmas férfi felémfordúlt s mikor rámismert, fokozódott zokogással borúlt rám. Meginogtam, mintha nemcsak testét, hanem egész fájdalmát rám döntötte volna.

— Barátom, kedves barátom — mondta fuldokló sírással. — Nem birom tovább! Megőrülök! Most már tudhatod

te is, szeretem ezt az embert. Jobban, mint bárkit is szerettem volna életemben. Nő-e, férfi-e, nem tudom. Nem akarok tőle semmit. Csak mindig látni akarom, hallani a hangját ... Esküszöm neked mindenre, ami szent, hogy a kezét sem érintettem meg. Nem a testi vágyak úznek ... Ó, sokkal több ez! Megőrülök nélküle! Ha mellette vagyok, nem érzek semmi fájdalmat, bajt vagy gondot. Kimondhatatlan boldogság fog el ilyenkor. De ha nincs velem, szörnyen féltem. Féltem a sártól, a piszoktól, ettől a patkányszerelemtől: ... Azért gyűlölöm azt az ostoba kölyköt, akit magának választott. Meg tudnám ölni! ... Ó, milyen szerencsétlen vagyok! ...

Hátborzongva hallgattam a szörnyű vallomást s vígasztaló szavaimnak bizonyára nem volt elég őszinte ereje, mert barátom hirtelen hátrahúzódott és csak a karomat szorította, mintha életének egyetlen mentsége volnék s nem akarna elereszteni.

— Ugy-e, te is őrültnek tartasz? Vagy azt hiszed, ittam? ... — suttogta rekedten. — Lehet, hogy őrült vagyok, de a bor nem vette el eszemet ... Már több, mint egy hónapja hatalmasodott el rajtam ez az érzés. Tudom, hogy képtelenség. Mindent világosan látok. Higgadtan boncolom érzéseimet, gúnyolom, káromlom magamat. És még sem tudok tenni semmit. Szörnyű, szörnyű ez! ...

Hirtelen végiggondoltam Schuler életén, amióta ismertem. Az első találkozástól fogva, amikor borzadozva „ekelhafter Mensch"-nek találta dr. Herzet egészen a mostani pillanatig, amikor áradozó imádattal beszélt róla. Nyilván visszaszorított vágyainak játékszere lett ez a különben józan, jókedélyű, egészséges fiú. A börtönláz elkapta őt is. Kínzott idegeiből kiszálltak a tiszta vágyak s mint sötét kísértetek támadtak vissza rá. Higgadtan, nyugodtan beszéltem vele. Ez a fantom, amely most hatalmába kerítette, semmivé foszlik, amint a börtön kapúján kiteszi a lábát. Mindez csak az idegeknek, a képzeletnek lidércnyomása ... Schuler, bár tiltakozott, hogy érzései valaha is elmulhatnak, mégis megnyugodva vált el tőlem. Azt mondta, visszamegy még. Nem tudná szemét lehúnyni, ha nem engesztelődnék ki dr. Herz-cel ...

Elgondolkozva botorkáltam végig a sötét folyosón. Mintha ennek az első, igazán tavaszi, langyos éjszakának minden rejtett vágyra igéző, bolondító hatása lett volna! ... Amíg végigmentem a sötét alagúton, itt is, ott is párok ugrottak szét s a falhoz lapulva, húzódtak beljebb a sötétségbe. Talán azok a patkánytestek is, amelyekbe lábam ütközött, a kéjelgéstől váltak oly puhává és ernyedté.

Fellélekzelve léptem ki az udvarra. Amint azonban a fák közül kiértem, az udvar felett, a csillagos ég alatt a szerelemnek még borzalmasabb látványa fogadott. Ezen az éjszakán az árokból a baglyok mind ide röpültek s mint feldobott fekete rongydarabok sűrűn egymás mellett lebegtek, kavarodtak és nyúltak el nesztelen szárnyalással a fényes, illatos levegő-áramokban. Itt voltak mind.

Az árok örökös körrepülői kiszálltak az elbűvölt gyűrűből és rejtelmes huhogással, nyújtott rikoltozással egymás mellett, egymás felett kavarogtak. Néha elsötétült tőlük az ég, máskor meg szétszakadoztak, elhulltak egymás közeléből céltalan szállongással, mintha titkos földalatti kéz óriási fekete virágot dobott volna fel az égre s annak szirmait a szél széttépdeste, szétszórta volna ...

Néma és halott volt az udvar. Holdfényes felületén csak a bagoly-csoportok nyugtalan árnyékai rajzolódtak le. A fekete madarak ördögi mámora felett pedig ragyogó tisztasággal, az örök törvények szent nyugalmában mosolygott a csillagos égbolt.

XIX.

EGYSZERŰ ÖRÖMÖK

1.

Másnap s a következő heteken ércesen kék ég borult felénk, tavaszi meleg nap sütött, illatok öntöttek el. Az egész világ képe egyszerre megváltozott. A rempartnak a kazamaták felé ereszkedő oldalát friss, zöld fű borította. Már ez a szín is olyan volt, mint vídám ének. Az udvarmélyedés fáin kibomlottak a levelek. Madarak repkedtek felettünk. Fönt a remparton egy fürge szarka az erdőből átrepült hozzánk s egyik sétálónak napfényben megcsillogó öngyújtóját kikapta kezéből, azután zsákmányával elrepült. Ahogy messze szárnyalt, olyan volt, mint a távolba elvesző kacagás ... Korommal festett konyha-kutyáink kifeküdtek a napra s a sötét tél alatt becsipásodott szemüket hunyorgatva emelték a vakító fény irányába. Példájukat követtük mi is. Mindenki a napon volt. De nemcsak mi, hanem megpenészedett, elférgesedett dolgaink is a szabad levegőre kerültek. A fényre, a langyos levegőre kiéhezett sok ember, sok takaró, szalmazsák, kabát és ruha számára egyszerre kicsi lett az udvar. Elöntöttük a bástyasétányt, az útnak lankás oldalait, a felső adminisztrációs épület körüli négyszögű lapályokat és szívtuk és áldottuk a napfényt, belezsongítottuk bőrünk alól kibújó idegeinket, sötét fájdalmainkat, kínzó agyrémeinket.

Szinte ámulva kérdeztem, hol van a tegnapi éjszaka? A patkányok, baglyok, egymásba szerelmes férfiak rettentő víziója? ... Mindez a napfény elől a háttérbe húzódott, elfoszlott, mint a köd. Schuler vígan sétált dr. Herz-cel és Engelsdorferrel. Dr. Herzben senki sem tudta volna felfe-

dezni a tegnapesti estélyi ruhás jelenséget. Sötétszürke, nyűtt nadrágja púpot vetett óriási facipői felett. Krumpliorra felett megint szemüveg csillogott. A kis német pincér feltűrt ingújjal marharépát hámozott a konyhában. Soltész és Németh fent a remparton olvastak. Én angol társalgási órát vettem Varveytől az udvaron fel és alá sétálva. Az udvarmélyedésben nagy kiabálások között folyt a kuglizás. Brunner, Däumlingék kiszolgálója, hóna alatt vitte a kezdetlegesen összetákolt tenniszhálót, Dudás fehér nadrágban, rakettel a kezében indult ki az 51-esből, a kazamaták tulsó soráról vele szembe jöttek Tienemann, Georges és Kaufmann, ez utóbbi német kisvárosi versenyek bajnoka s a tennisz olyan nagy híve, hogy évekig levelezett a német Vörös Kereszttel, amíg raketteket, nehány lapdát kaptak, hogy azután a kövecses udvaron felállíthassa a „ground"-ot... A kapún nyikorogva, döngve gurul be a vizes szekér. Utána a másik, amelyik a kenyeret hozza be a kikötőből. Kohler kinyitja a postaszoba ablakát s ezúttal kalap nélkül áll az ablakba s kopaszodó fején incselkedve játszik a napsugár, amíg egymásután olvassa: Däumling, Theo von Wallenberg, Kazal, Däumler... Weber és Neuhaus a nagy vashordó előtt félmeztelenül állnak s dézsából öntik egymásra a hideg csillogó vizet. Riedl a bástyán lohol már, mindig maga elé motyogva. Néha szembe áll a nappal, ropogtatva nyújtja ki két karját, azután tovább szalad. Däumlingék az udvar egyik sarkában szabad órát vesznek. Az elegáns adminisztrátor irodája nyitott ablakán könyököl ki és sápadt arcát a napfénynek tartja. A szobákban súrolás, takarítás folyik. A németek négy-ötös csoportokban szelik át az udvart a két kazamatasor között, oda és vissza ...

Ilyenkor mindenki egyszerű és tiszta lesz, mint a gyermek. A teljes napsütésben nincs arasznyi árnyék sem mögöttünk. A hosszú bezártság alatt úgy elgyengültünk, úgy leegyszerűsödtünk, hogy már csak vonalak vagyunk, nem is testek. Az egyik csupa gondolat, a másik csupa ártatlan, kezdetleges ösztön. Ha a nap ránksüt, felszív teljesen. A felénk integető falombba, a hamvas, friss fűbe, a ragyogó kék égbe szerelmesen, egész lényünket odaadón olvadunk be. A munka, a játék, a gondolat teljesen lefoglal. Mi nem

is vagyunk, csak a napsütés, a színek, illatok, munka, játék és gondolat. Az emlékek, amelyek éjjel vagy nappali elzártságunkban, mint irtózatos, ránkomlással fenyegető hegyek merednek ránk, most az azur távlatán lila ködvonallá válnak, talán nem is látjuk őket a fényözönben. Vágyaink, érzékeink őrülete, amely magunkra hagyatottságunkban úgy játszik velünk, mint szélvihar a papirdarabbal, elpárolog rólunk, mint penész a ruhánkról. Minden titokzatosságból csak egy él köztünk, de ennek az árnyéka is csak valamivel sötétebb kék, mint az ég. Néha látjuk átlépni rajtunk, mint a törpék az óriási, játékos Gullivert. Kedves, kéken remegő árnyék a napfényes udvar felett. Mértföldescsizmákban halad s mi érezzük, hogy vele vagyunk. Hogyne mennénk vele, mikor mi ő vagyunk, s nélküle árva gyengeségünkben semmivé foszlanánk. Még mindig fekete barátnak hívjuk. Pedig ilyenkor nincs benne semmi fekete és semmi zord szerzetesi vonás. Egészen vidámnak, boldognak és nagynak érezzük. Minthogy ilyennek érezzük a napfény meleg simogatása alatt, gondolat és gond nélküli csukott szemekkel — a jövőt is.

*

Az 1917-ik év tavaszi és nyári hónapjai nemcsak mindennapi életünkben hoztak sűrűn apróbb eseményeket, hanem a világ véres vajudásából is olyan változások hírét juttatták el hozzánk, hogy kiszabadulásunkban s a háború végében való reménykedéseink megint vérmesekké nőttek. Tavasz és nyár alatt különben mindig könnyebben hittünk abban, hogy egyszer még rendessé válik a világ arca s mi is újra emberi életet élhetünk. Csak az ősz és a tél volt az, amely felettünk mindig szorosabbra nyomta a koporsófedelet.

Az orosz forradalom első hónapjainak zavaros hullámzásában nagy megnyugvással vettük észre hogy a kaotikus felfordulás után mindinkább szembenéznek a háborúval való végleges leszámolás gondolatával s bátran ki merik mondani, hogy minden kártérítés és minden területgyarapítás, minden további öldöklés és minden bosszú helyett a tiszta békét akarják.

Amerika közbelépését is első időkben olyannak tartot-

tuk, amely mindenekelőtt az igazságos békét célozza. Elítéltük a németek elkeseredett tengeralattjáró-harcát, bár tudtuk, hogy ez a német birodalom utolsó, kétségbeesett ütőkártyája az ellen a megalázó béke ellen, amely nemcsak imperiálizmusról, hanem területi épségét és egész gazdasági rendszerét akarja megsemmisíteni. Biztunk Wilson emelkedett, messzilátó szándékaiban s Amerika józanságában. Ösztönszerűleg éreztük, hogy a harcoló felek lelki és gazdasági levertsége bár mély pontra jutott, de még annyira nem zuhant alá, hogy ha Amerika erélyességét és felbecsülhetetlen anyagi erejét latba veti, ne lehessen megtalálni az igazi, gyümölcsöző európai békét.

A hozzánktartozóktól s a németek hozzátartozóitól kapott levelekből, valamint francia őreinknek bizalmas hangulatban elejtett szavaiból jól tudtuk, hogy az elkeseredés mindakét oldalon egyforma nagy, a hiány, nélkülözés és a céltalan öldöklés mindakét oldalon egyformán készíti elő a forradalom útját. A német vagy osztrák-magyar Vöröskeresztektől többé csomagot már nem kaptunk, ami jött, az a spanyol Vöröskereszt jóvoltából jött. Viszont a nélkülözés a francia oldalon is megkezdődött. Mi az összes fogyasztók között legelőbb éreztük meg és sokszor heteken át nem kaphattunk pénzért sem a kantinban dohányt vagy cukrot, arról nem is szólva, hogy közös étkezésünk s a napi kenyéradag napról-napra siralmasabbá vált. Azt hittük, Wilson, csak azért mozgósít, hogy rövidesen európai hadiereje és készletei támogatásával, ha kell, erőszakosan alkossa meg a méltányos békét Európa népeinek közös megelégedésére. Sejtelmünk sem volt akkor róla, hogy Amerikával csak a hadviselők száma szaporodott s hogy közbelépése csak megnyújtja az öldöklések és pusztítások borzalmas korszakát egészen addig, amikor diktálhat ugyan gőggel az egyik fél békét, de többé nem lesz már olyan Európa, amelyik a béke áldásait élvezni tudná ...

Az utolsó tavasz igérgető, szivárványos horizontja nyilt meg körülöttünk. Az utolsó tavasz boldog érzései hullámzottak még bennünk, amikor hinni mertünk a nemzetek testvériségében, jövőt láttunk az európai műveltség fejlődésében, amikor még, ha gyászfátyolozottan is, de az az esz-

ményi légkör élt utoljára körülöttünk, ami békeidőkbeli reménykedéseinket táplálta. Akkor nem tudtuk, hogy örökre búcsúzunk ezektől az érzésektől s nemsokára megrothad körülöttünk a levegő és az oly sok halott közé oda kell számítanunk a mi nemzedékünk legkedvesebbjét is: a demokrata Európa ábrándját! ...

Bármennyire bizakodók voltunk is azonban, azt még sem mertük remélni, hogy a jövő tél előtt kiszabadulunk a fogságból. Mindenekelőtt tehát a citadellában való tartózkodást akartuk tűrhetőbbé tenni. A kazamatákat a hosszú ősz és tél alatt meggyűlöltük. Olyan megoldást kerestünk, hogy egész nap kintlehessünk a szabadban, még ha az eső esik is. Elég volt, ha a kazamatákban az éjszakát töltöttük!...

Däumlingéknak az egyik bástyaudvarra épült fabódéja adta az ötletet, hogy szálljuk meg a bástyaudvarokat s oda fedett, kezdetleges kunyhókat építsünk. Ehhez azonban szükség volt az adminisztrátor engedélyére. Róla olyan hírek terjengtek, hogy úgyis nemsokára menni fog, nem sokat törődik a fogolytábor vezetésével. Az adminisztrátort jó hangulatban találtuk. Átengedte nekünk azt a bástyaudvart, ahol Däulingék faháza volt. Példánkon azután felbátorodtak más noirmoutieri társaink is. Nagy Zsiga és segédei, meg a két borbély, Bajusz és Ambrus a páros kazamaták oldalán lévő bástyaudvaron kaptak engedélyt az építkezésre. Vantur Jakab a maga s még inkább folyton gyarapodó szedett-vedett holmijai számára a konyha-folyosóból nyíló bástyaudvaron emelt vászonbódét. Ide azután Frizék is építettek egy zenélő kunyhót, ahol egész nap szólt a muzsika.

A kunyhók mind egy rendszer szerint készültek. Lécvázra zsákszövetet vagy vitorlavászon hulladékot feszítettünk. Ezek voltak a külső falak. A belső falakat már csak kartonból és papirosból illesztettük össze. Erre az egészre ugyanazzal a módszerrel készített tető került s kívülről kátránnyal mindent vastagon kentünk be. Volt, aki kis ablakokat vágott be, sajá találmányú kályhát szerelt fel. A mienk a falak felső felén végig nyitott volt, mint veranda. Anyagi támogatással és saját kezünk munkájával „villán-

kat" öten építettük föl: Soltész, Dudás, Németh, Rubin és én.

Mikor állt már a ház, arra is gondoltunk, hogy a fűvel, gazzal benőtt bástyaudvart fel lehetne ásni s virággal, veteménnyel beültetni. A kerti munka különben is kezdett ezen a tavaszon divatba jönni a citadellában. A rempart oldalra eső kisebb plateau-in a gyakorlati gondolkodású németek salátát, hónapos retket termeltek. Magot küldtek Németországból vagy lehetett szerezni a kikötőben, különösen a patikustól, aki virágoknak s a legkülönösebb veteményeknek nagy kedvelője volt.

Nagy élvezettel néztük, hogy nő a fű, a virág, a veteményt. A kis négyszögű területet, amely lehetett tíz-tizenkét négyzetméter, sávokra osztottuk fel s azokon krumplit, salátát és retket ültettünk. Kunyhónk tövébe s végig a vastag bástyafalnál, amely három oldalról körülbelül két méter magasságig nyúlt fel a bástyaudvar körül s lefelé az árok mélységeibe tűnt el, felfutó virág magjait hintettük. Később szegény Tutscheknek is építettünk kis kunyhót a bástyaudvaron, mert attól féltettük a szerencsétlent, hogy a tüdővész elviszi. Ennek a nagy, nyitott ablakú papirbódénak azután csodájára jártak az emberek. A felfutó kapucinusvirág ezen a ponton hihetetlen gazdagságban tenyészett el és sárga, vöröses virágaival egészen elborította a menedékhelyet, ahol a világ legboldogtalanabb embere egész nap imádkozott ...

Virágos bástyaudvarunkon egész nap olvastunk és tanultunk. Engem hihetetlen tanulási vágy fogott el. Nem elégedtem meg a nyugateurópai nyelvekkel, rendszeresen foglalkoztam még a törökkel és orosszal is, sőt elővettem a klasszikus nyelveket is. A német Vöröskereszt útján megkaptam a teljes Homerost. A rég nem hallott görög szavak különös élményt nyújtottak. Csupa kép, szobor volt mindegyik a legkisebb fogalmi tartalom nélkül. Nem tudtam csak sorokat olvasni Homerosból, mert a szavak nyomán feltámadt panoráma teljesen kifárasztotta képzeletemet.

A görögös elképzelésekhez egészen jól illettek azok a szép testi gyakorlatok, amelyeket minden reggel a déli órákig két német atléta végzett a bástyaudvarnak a rem-

part felé eső oldalán. Különösen a nagyobbik, akit Duhlenak hívtak, kitünően tornászott s gyönyörűen kifejlett, egyensúlyozottan kidolgozott teste volt. A fiatalabbikat, egy Tunck nevű német bankhivatalnokot, most vezette be az atlétika rejtelmeibe. Ő töltötte be a könnyű testsúlyú tornász fél szerepét. Mindaketten különben úri, jónevelésű fiúk voltak. Csakhamar megbarátkoztunk velük s felajánlták, hogy a sarkot, ahol gyakorlatoztak, foglalják le maguknak. Erre két galyat szúrtak a földbe s arra és a rempart alatt elhúzódó bástyafal párkányára takarót vetettek. Igy épült fel a negyedik nyári vityilló bástyaudvarunkon. Duhléék kézállást, bukfencet, mérleget, tablókat csináltak. A göndör szőkefürtű, gyermekesen kékszemű idősebb atléta úgy festett, mint germán gladiátor, aki egészen fiatal újoncot tanít be. Egész nap kis úszónadrágban tartózkodtak fent s ha esett az eső, vígan futkároztak körbe. Gyakorlataik után kunyhójukba vonultak és olvastak. Duhle az irodalomban is járatos volt. Az egyszerű, szentimentális regényeket és az állattörténeteket kedvelte. Tanítványa angol könyveket olvasott szótárral.

A délutáni órákban sok látogatónk érkezett. Majd mindennap feljött Von Bergen, Schuler és dr. Herz is. Régi noirmoutieri társaink közül sokszor harmincan-negyvenen is a földre kuporodtak a virágos veranda előtt vagy a szépen növekvő veteményes táblák között hagyott ösvényekre. Nagy Zsiga, Bajusz, Ambrus és Vantur, mint kunyhótulajdonosok is érdeklődtek, hátha valami újat tanulhatnak. Nálunk a bástyaudvar ki volt kövezve s így a virágokat csak faládákban tenyészthették.

Május felé a kantin előtt egy francia katonától szürketollú, piroslábú madarat vettem két frankért. A madár szárnyai meg voltak kötve. Nem is tudom már, miért vettem meg a szegény fogolymadarat. Talán a katonával szemben akartam udvarias lenni. Vagy visszaemlékeztem a csonkaszárnyú tengeri madárra, amely annak idején a kis breton fürdőben sokszor szegődött társamul, amikor a sziklás tengerparton feküdtem s a kék hullámok szelid zajlása mellett olvastam? Ezzel a furcsa madárral nagyon jó barát-

ságba keveredtem. Etettem, símogattam és sokszor néztük, szemünkben egyforma nosztalgiával a végtelen vizet.

Talán arra gondoltam, hogy ezt a sokkal előkelőbb megjelenésű, úribb madarat is megszelidítem. Mindenesetre felvittem a bástyán levő kis kertünkbe, ott nappali helyet készítettem számára, de éjjel magammal vittem a kazamatába, mert féltem, hogy a bástyaudvaron a patkányok vagy talán a baglyok kárt tesznek benne. Napokig volt velem a madár. Elkereszteltem Marynak, mert lényében volt valami Björnson Björnstjerne egyik regényének hősnőjéből, aki pirosruhában, nagy, szürke kendővel a vállán sokat mereng a tengerparton s a hajók érkezésére vár... Ha kézbe fogtam őt, összekötött szárnya megvonaglása nélkül tűrte. Néztem a szemét s abban semmit sem találtam fogoly embertársai szomorúságából és merevségéből. Fölényes, hideg asszonyi szemek voltak, valami formát cserélt, tengeren bolyongó királyasszonyéi, melyek hullámok nagyszerű örvényléséhez szoktak és megfagyott, úri fájdalmukat nehéz ködök, zúgó viharok perspektiváján dacoltatták. Szerettem Maryt büszkeségéért és a lényében rejlő, megnyugtató fölényességéért. Szinte fájt, hogy szeretetemet semmivel sem viszonozta. Ha tiszta, selymes szürketollát símogattam, ha elevenvörös lábait emelgettem, mindezt ellenállás nélkül, közömbösen tűrte. Megvetette kertünket is és a nedves rögök közt férgek után úgy kutatott, hogy a föld piszka szárnyához soha sem ért...

Egy alkonyatkor Mary megint éppen előkelő kényességgel a veteményes kertben kutatott, amikor rendes látogatóinknak elpanaszoltam, hogy ez a büszke állat, milyen megvetéssel bánik velem. Sokan voltak fent régi noirmoutieri társaink közül: Müller bácsi, Bertics, Koródy, Schutzmann, a kövér Reichsfeld, Ziffer, Willersdorfer, Bajusz, Szőke, Engelsdorfer Rudi, Váczy, Viza, az énekes Hampel, a komor Katz és mások. Ott volt Bistran Demeter is. Míg a többiek magyarázták, hogyan kell a madarakat megszelidíteni, Demeter összehúzott szemöldökkel, hátra tett kezekkel hallgatott s a madarat nézte. Prófétai jellege lassanként kezdett már visszatérni. Szakálla, bajusza megnőtt, ha még a régi méreteket nem is vette fel... Egyszer csak mogorván szólalt meg:

— Miért nem ereszted szabadon? Kötözd ki a szárnyát! ... Ha boldoggá akarod tenni! ...

Sokan felnevettek. Igy könnyű az eljárás! ... Engem azonban gondolkodóba ejtett Bistran tanácsa. Hogyan akarhatom ennek a madárnak barátságát megnyerni, mikor megfosztom szabadságától? Én, a porkolábja, kívánom, hogy szeressen, mikor magam is jól tudhatom, mit jelent kötött szárnyakkal a börtönben ülni ...Utána mentem a madárnak, kezembe fogtam s nagy üggyel-bajjal megoldottam szárnyain a zsineget.

Azután letettem a földre. Eredj! ...

Mindnyájan köréje álltunk s kíváncsian néztük, mit fog csinálni? A madár először csak gyorsan, izgatottan lépegetett s közbe-közbe megemelte szárnyait. Maga sem akarta hinni, hogy többé nem bénítja kötelék. Azután hirtelen fellendűlt a bástya falai fölé, egyet körözött, majd a következő pillanatban nyílegyenesen fölfúrta magát a kék ég felé. Kiterített szárnyain megcsillogott a napfény s ő a magasban mintha egy kicsit lebegve, bizonytalanul megállt volna. Az egész fénylő, tündöklő lény nem volt most más, mint megfeszűlt irány-keresés. Azután merész fordulatot tett s megtéveszthetetlen biztonsággal a tenger felé szállt ... Mi néztük őt és szemünket ellepte a könny.

2.

Június végén valóban elment az adminisztrátor. Jóformán alig ismertük őt, nem tudtuk, távozása jót vagy rosszat jelent számunkra. Maga keveset érintkezett velünk, sőt dolgainkkal sem sokat törődött. Mindent rábízott vezérkarára: a két őrmesterre, akik a fegyelmet tartották fent, s Kohlerre és társaira, akik az adminisztrációs munkákat végezték. A két őrmester közül a hosszú, magas, örökké kedvtelen arcú volt tulajdonképpen hozzánk beosztva, a másik egy Afrikában kiszolgált, nagyon kiabáló, kegyetlenkedésekre hajlamos ember, inkább csak a katonák felett uralkodott. Az adminisztrációs ügyek Kohlernek, az ex-szanatóriumi igazgatónak, a citadella „mindenes"-ének kezében futottak össze. Egyik szárnysegéde egy magát lengyel-

németnek mondó, általános ellenszenvnek örvendő Leitner nevű ember volt, aki a bevásárlásokat bonyolította le s egy szőke, rokonszenves osztrák bankhivatalnok, Zaruba úr, aki a könyvelést végezte.

Zaruba munkájáért nem kívánt semmiféle kiváltságot. Az 54-es egyik ablakmelletti helyén lakott, nagy, gyalúlatlan fából készült íróasztalt kapott s ezen egész nap könyvelt. Még megmaradtak a békeidőből fekete taftból készült könyökvédői, azokat most is mindig felhúzta, pedig kabátujjai már rég kifényesedtek és elrongyolódtak.

A visszahúzódó, szerény Zarubával szemben, aki nem mondta magáról, pedig joggal tehette volna, hogy „csehosztrák", a „lengyel-német" Leitner annál többet szerepelt, annál inkább volt talán konyhafőnöki minőségénél fogva is — minden lében kanál. Ha nehéz volt dohányt kapni, ha hiányzott a tejkonzerv, cukor, só, kenyér, hozzá kellett folyamodni s ő esetleg nagy kegyesen, drága pénzért szerzett valamit. Mindenki azt tartotta róla, hogy a foglyoknak kiutalt táppénzből sokat tesz zsebre. Ezért utálták és nem egy ízben meg is akarták verni. A konyhafőnök úr azonban nappal soha sem volt található a citadellában, csak este surrant be katonák fedezete alatt s akkor mindjárt eltűnt külön szobájában, egyik konyhamelletti kis kazamatában, ahová csak legbizalmasabb embereit eresztette be. Mert volt négy-öt ilyen embere is, akik között éjjel első akart lenni, minthogy nappal az adminisztráció emberei között mindig utolsó volt.

Az új adminisztrátor kis katonaládával érkezett. Sötétkék sportruhát hordott, minden jel szerint ez volt egyetlen ruhája. Ahogy a citadella kapúja előtt megállt és „országa" területén gőgösen végignézett, emlékeztetett kissé noirmoutieri diktátorunkra. Csakhogy ez az ember kicsi volt, arca kékespiros színben játszott és lelógó, rosszindulatú harcsa bajuszt hordott. Tekintély-megjátszásával valószínűleg kistermetét akarta megnöveszteni éppen úgy, mint a noirmoutieri adminisztrátor petyhüdt kövérségét eltüntetni. Két különböző célt szolgált náluk ugyanaz a kissé mosolytkeltő, gőgös póz. Új adminisztrátorunk egyébként megjárta a frontot, jobbkezét nyomorékká lőtték s kórház-

ból került az ile d'yeui citadella élére. Pár nap alatt tisztába jött a helyzettel. Kohlert, Zarubát és Leitnert megtartotta ő is, csak mindent nagyon ellenőrzött, mert abból indult ki, hogyha valahol lehet valamit keresni, az elsősorban őt illeti meg.

Az új adminisztrátor érkezése idején vitték el a német tengerésztiszteket s néhány kiváltságosabb sorsra vagy büntető depotba kijelölt németet. Helyükbe négy magyar, a mezei munkáról visszatérő kedves, perigueuxi Ottó, egy mezitlábos cseh próféta s nehány mindenünnen összeszedett, züllött megjelenésű török és bulgár érkezett.

Uj fogolytársaink napokig mozgalmassá tették életünket. A magyarok között viszontláttuk a kis pesti bankárfiút, akit annak idején a Ch. által összeállított híres büntető expedicióba vittek el Noirmoutierből. De hol volt már az egykori jóltáplált, mindig illatos, mindig tiszta kis bankárfiú, aki Noirmoutierban még olyan ragyogó, kényes, jól gondozott emberkének látszott, mint selymesszőrű, kis fekete öleb, a nyakán máslira kötött piros selyemszalaggal? Most csak csont és bőr maradt rajta, arcát és egész testét kelések éktelenítették el. Szomorú mosollyal mutatta elkérgesedett, felsebzett tenyerét. Nyolc hónapig mezei munkán tartózkodott kint egy paraszt majorosnál. Elszaporodó kelései, állandó láza miatt orvosi vizsgálatra jelentkezett s hozzánk csak ideiglenesen hozták; remélte, hogy nemsokára a roche-sur-yoni kórházba kerül, ahonnan talán összeköttetései révén Svájcba küldik.

Annak idején, amikor Noirmoutierből elszállították, a lázongó Popperrel, Maraviccsal, Neufelddel, Schnittával és az egykori Hazám-beli pincérrel, Kopolovits-csal az Ile de Groix-i büntető depôtba vitték. Rettenetes időket éltek itt át. Embertelenül nyers fegyelem alatt tartották, őreik száma kétszer annyi volt, mint a kazamatákba zárt internáltaké. A többieket még ott hagyta, amikor régi összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a mezei munkára jelentkezők közé felvették. Popper és Maravics hazulról kapott csomagjaikban tésztába elrejtve injekciós tűket és belladonnát kaptak s erélyes kúrát folytattak, hogy szívbetegeknek képezzék ki magukat. Annyit hallott róluk, hogy őket is

valószínüleg a roche-sur-yoni kórházba irányítják. Lehet, hogy még összejönnek s talán, ha nagy szerencséjük lesz, együtt kerülnek Svájcba.

A bankárfiú nem panaszkodott a majorosnál töltött istálló-szolgai tanonchónapokra. Egy öreg, fukar, magának élő paraszt választotta ki szolgájának. Ennek a parasztnak is furcsa ízlése lehetett, hogy a mezei munkára jelentkező testes, tagbaszakadt német és osztrák-magyar munkások sorában éppen erre az elkényeztetett, puha fiúra esett választása. De amint a bankárfiú mondotta, e különös rabszolgavásáron az öreg minden habozás nélkül egyenesen hozzá lépett s az őröknek kijelentette: „Ez a kis kölyök kell nekem! Legalább nem fog sokat zabálni."

Első nap gazdája felügyelete alatt a bankárfiú elvégezte ügyesen a ráosztott munkát. Kitakarította az istállót, adott enni az állatoknak, fejt, vajat köpült, a ház körül szorgoskodott s a korán leszálló téli estén, amikor mindennel kész lett, felvonult a kis manzár-lyukba, amelyet lakásául jelöltek ki. Akkor már teljes fogoly-felszerelése volt. Nem esett tehát nehezére, hogy a kietlen, kis paraszt-szobában percek alatt otthonosságot teremtsen. Begyújtott petróleum-kályhájába, teafőzőjébe vizet tett, könyveit, apróságaitkicsomagolta, fekvőhelyét felszerelte, saját bordó-ernyős lámpáját az asztalra állította, azután csinos kékselyem pizsamáját magára vette, cigarettára gyújtott s a teavíz kellemes bugyborékolása mellett, a lámpa barátságos fénye alatt olvasásba merült ... Nem is hallotta, hogy lent az udvaron gazdája egyre kiáltoz utána: „Hé, szolga! Hol a fenében vagy, szolgám?" Végre is az öreg paraszt dohogva mászott fel a lépcsőül szolgáló létrán a manzár-szobába s dühös rugással lökte be az ajtót. Amit azonban bent látott, attól tátva maradt a szeme-szája. Felterített asztalnál, selyemernyős lámpa állott, előkelő úr ült, cigarettázott és olvasott. Az öreg lekapta fejéről kalapját és zavartan hebegte: „Bocsásson meg, uram, — a szolgámat keresem!"

Hetek teltek bele, amíg a majoros az „urat" a szolgasorba teljesen beletörte. De azután olyan jól össze is törte, hogy most majd a kórházban kell megint összeragasztani.

A kedves Ottó, aki szintén mezei munkáról tért meg, régi kedélyéből bizony szikrányit sem hozott vissza. Pedig úgy ki voltunk már éhezve arra, hogy megint régi békés, falusi hangokat halljunk. Jóformán már el is felejtettük: hogy szól a kakas, hogy röfög a malac, hogy bőg a tehén? Itt csak a vas döngött, a lánc csörgött, facipők kopogtak és nyers ordítások hallatszottak. Az idillikus élet hangjai messze rebbentek innen ... Ottó egészen belesüppedt a szomorúságba. Felesége valahol egy kis német városban azalatt halt meg, amíg kint dolgozott. Haláláról csak most, hat hónap mulva értesült. Azt mondta, talán nem is fáj ez neki. Rég betelt a mérleg. Serpenyőjébe nem fér már szenvedés.

Ottó hírt adott régi perigueuxi ismerőseinkről. A „colonel" még mindig mezei munkán van. Jó helyet kapott, elégedett. A „púpos capitaine-t" végre hazaküldték. Egy darabig a német szobrász is velük dolgozott, aki a csunya perigueuxi adminisztrátort márványba örökítette. Egyszer azután csendőrök jöttek érte, megvasalták, elhurcolták, azóta semmit sem tudnak róla ...

Ezekben a napokban listát készítettem a budapesti Vöröskereszt számára amelyben az ile d'yeui magyarok fehérnemű- és ruhaszükségleteit írtam össze. A legtöbbjének bizony már alig volt valamije. Pedig ép és valamivel melegebb dolgok nélkül még egy telet nem lehetett kihúzni a citadellában.

A lista összeállítása közben ismerkedtem meg az újonnan érkezett három magyarral. Segélyre csak az egyik szorult: érdekes fejű, bronzvörösre lesült fiatalember, akinek csak kékvászon munkászubbonya volt s egy rend toldozott-foldozott fehérneműje. Nem is magától jelentkezett. A két másik magyar hozta el: Grünfeld, egy nagyon kedves, jókedélyű nőiszabó és Wolfner úr, egy jobbmódunak látszó, komoly, szakállas szőrmekereskedő, aki különben pár nap mulva az 51-esben mellém került arra a bizonyos léghuzamos helyre, amely kibírhatatlansága miatt rendszerint mindig szabad maradt.

Grünfeld adta elő, hogy a fiatal magyarnak semmije

sincs, tehát egész nyugodtan beírhatom minden rovatba: a kabátokhoz, ruhához, fehérneműhöz, egyszóval mindenhez.

A kékzubbonyos magyar fiatalember megmondta nevét:

— Jankovits.

Ahogy a nevét hallottam, ahogy ránéztem, egyszerű munkás külseje mögött pillanatig homályos emlékkép tűnt elém, nagyon jól öltözött, ösztöndíjas magyar festőről, akivel a békeidőkben valamelyik párisi kávéházban jöttem össze néhányszor. De lehetetlennek tartottam, hogy ne hivatkozzék régebbi ismeretségünkre, ha valóban az volna, akire gondoltam.

Némi tapogatózásképpen kérdeztem, milyen foglalkozást írjak neve mellé?

— Munkás — válaszolta Jankovits érdes, elzárkozó hangon.

Csak hetek múlva tudtam meg, hogy sejtéseimben nem csalatkoztam. Jankovits Valéryék-kal került egy szobába s ők újságolták, hogy az újonnan érkezett magyar munkás szép képeket fest. Rögtön felkerestem s bocsánatot kértem, hogy első találkozásunkkor nem ismertem fel.

— Mindegy — mondta Jankovits. — Arra a régi, fiatal festőre talán már magam sem ismernék rá ...

Elhárító kézmozdulatot tett. Mintha a fölbukkanó képet erőszakosan akarná visszataszítani a múltba. De közben arca merevsége alig fölvillanó mosolyban pillanatra meglágyult. Erre a mosolyra azután emlékezetemben kivilágosodott régi ismeretségünk egész története. Ez a kedves, gyermekes mosoly volt mindig a fiatal festőnek ajkán. Ez árulta el jóságát, becsületes jóhiszeműségét s most már emlékeztem rá, hogy egy reggel egyik közös barátunkkal felkerestük szállója szobájában s alaposan megleckéztettük, amiért tűrte, hogy néhány megbízhatatlan festő kollegája jóságával és tapasztalatlanságával visszaélve, egészen kifossza őt. Később megtudtam, hogy rábeszélésünk, meggyőző érvelésünk nem járt semmi eredménnyel. A fia szétosztotta egész ösztöndíját s maga a legnagyobb nélkülözések között, de egyáltalában nem bohém-módra élt Párisban. Magyarországra többé nem tért vissza, pedig ott összeköttetései és rokonsága révén szépen érvényesülhetett volna.

Bizonyára nagy válságon ment át. Erről azonban soha senkinek sem beszélt. Azt sem mondta el, mi történt vele a háború kitörése óta? Arra a kérdésre, hogy miért jött vissza az internáló táborba, röviden csak annyit válaszolt:

— Az az érzésem, hogy nemsokára hazakerülünk. És nekem most már haza kell mennem! ...

Társai nagyon szerették. Grünfeld lelkesedéssel beszélt róla. A legegyszerűbb és legigénytelenebb embernek ismerte. Amit a mezei munkán keresett, azzal vásznat, festéket vett. Soha nem ivott, nem dohányzott. Nagyszerű képeket festett azokról a törökökről, akikkel együtt dolgoztak valamelyik vendée-i nagybirtokos földjén. Festményeit azután elajándékozta.

Grünfeld, aki Jankovitstól viszakísért, bíztatott, hogy nézzük meg a törököket, mert ilyen táncosokat sehol a világon nem látni. Ez a kedves, előzékeny fiú mindjárt szobájába is szaladt gitárjáért, amelyen a törököktől nehány dalt együtt tartózkodásuk alatt megtanúlt.

A törökök kis kazamatájában állatketrecek büdössége fogadott. Három török és két bulgár lakott ebben a kis helyiségben, amely egyébként börtöncellának szolgált. Mikor beléptünk a sötét lyukba, a három török a földre kuporodva spiritusz láng felett éppen kotyvasztott valamit. Helyükről meg sem mozdultak. Grünfeld úgy bánt velük, mint az állatokkal. Egyiknek a haját cibálta meg, a másiknak a fülét vakarta, a harmadiknak nyakát lapogatta. „Ez a kis kövér itt Juszuf, a sovány, nagyszemű Sakir, a harmadiknak nincs neve. Hastáncosok voltak valamennyien vándorcirkuszban."

A törökök nem törődtek velünk. Teljes figyelmüket az edényben sistergő ételnek szentelték.

Grünfeld felállt a fekvőhelyül szolgáló priccsre s először gitározni, majd vékony, nyújtott női hangon énekelni kezdett.

A törökök eleinte csak dohogni, morogni kezdtek s folyton az edény fedőjét emelgették, mintha a pillanatot lesték volna, amikor az étel elkészül. De végül is Juszuf nem bírta ki mozdulat nélkül a furcsán sikítozó melódiát. Először csak a felső teste rengett, hajladozott, de azután

egyszerre felemelkedett s ez a kövér, tömzsi ember egyik lábán forogni kezdett, mint megvadúlt orsó. Sakir erre elkiáltotta magát, fölugrott ő is s a gyorsan pergő orsó előtt különös hastáncot kezdett, míg a harmadik török a tüzet ugrálta körbe. Percekig tartott a vad tánc. A lábos fedele legurult, az edény tartalma kiömlött a földre. Nem törődtek vele. Sakir kezébe vette a spirituszégőt s ezzel a kísérteties fénnyel a kezében járt két társa között, hol vakkantott, hol morogva jajgatott, de közben a hasa mindig vonaglott, majd az egyik, majd a másik felé hullámzott, mintha csak vele sodorta volna őket mind szédületesebb forgásba.

Végül is Grünfeld hangja rekedt el s ujjai gémberedtek meg. A törökök még mindig forogtak, amikor a muzsika már nem is szólt, mint a gép kerekei mozognak még mindig egy ideig, ha a villanyáramot ki is kapcsolták. Fokozatosan azután lelassultak, ingó szédüléssel még néhányszor megfordúltak maguk körül, míg végűl elvágódtak a földön.

Sakir a spirituszlánggal rávilágított csukottszemű, sápadt arcukra, azután hozzánk jött és vigyorogva cigarettát kért. Mikor kiléptünk a cellából, Sakirt megint békésen a földre kuporodva hagytuk. Két kezével lábai elé seperte a földre kiömlött ételt és nyugodtan lakmározni kezdett ...

Kint az udvaron nagy csoportosulás támadt a cseh próféta körül, aki szintén Grünfeldékkel érkezett s ilyenkor este az udvaron tanait hirdette a köréje gyűlt internáltaknak. Gyönyörű férfialak volt. Apollói fejét barna, göndör haj fedte, arcvonásai, orra, ajka vonalai a legszebb klaszszikus szobrokéval vetekedhettek. Nagy, kék szeméből értelem, lelkes tűz sugárzott. Ruházata mindössze fehér, kihajtott gallérú ingből s kék vászon nadrágból állt. Mezitláb járt s lábai is tökéletesek voltak ... A meglepő és szinte visszariasztó csak az volt, hogy ennek a tökéletes férfiszépségnek ajkáról a legnagyobb badarságok és zagyvaságok szálltak el. Mintha a természet tréfás kedvvel gyönyörű vázát épített volna, hogy benne bűzös, orrfacsarító folyadékot helyezzen el. Zavaros szavaiból azt lehetett kivenni, hogy valamelyes millenizmust hirdet. Szerinte a próféta országának rövidesen el kellett következnie, annak már csak az az előfeltétele hiányzik, hogy az emberiség ruhában,

ételben, szórakozásokban dobjon el magától minden feleslegest.

A „schöner Karl" legalább a maga részéről megtett mindent, hogy az aranykorszak jövetelét elősegítse. Nem olyan próféta volt, aki vizet prédikál és bort iszik. Soha húshoz nem nyúlt, a veteményeket is inkább nyersen ette. A dohányzástól, bortól irtózott. Prédikációinak különösen azok a részei váltottak ki hallgatóságából heves ellenzést vagy gúnyos kifakadásokat, amelyekben a dohányzókat és borivókat bélyegezte meg. Azt mondta, hogy épül már az egész világot befogadó isten-háza, de oszlopait a dohányosok és részegemberek mindig ledöntik ...

A prófétának egyik leghangosabb ellenfele Edouard volt. Beszédeit eleinte fölényesen hallgatta s legfeljebb egy-egy gúnyos közbeszólással szakította meg, amelyen a többiek zajosan mulattak. A végén azonban a két vitatkozó szemtől-szembe került egymással. A „schöner Karl" rettenetes dolgokat mondott Edouardnak. Két lábon járó rothadásnak, óriási bacillusnak nevezte. Mindezt azonban a leghiggadtabb hangon tette. Sőt nyugodtsága, ékesen szóló fenköltsége olyan mértékben nőtt, ahogy a kis, csúnya, fogatlan Edouard kötekedő hidegvérét elveszítette. A végén már Edouard toporzékolt, nekiment, leköpte, „heiliges Arschloch"-nak káromolta ezt a nyugodt, rendkívüli férfiszépséget, aki csak továbbra is búgott, kenetesen muzsikált, mint valami orgona ...

A végén is a vitát az őrség döntötte el, amely szétoszlatta a hallgatóságot s a „schöner Karl"-t Edouard-val együtt börtönbe zárta, mintha mindaketten túlságosan felhajtottak volna a garatra.

Prófétát bizonyára soha a világon hasonló sérelem és igazságtalanság nem ért.

3.

Szép és hosszú nyár volt, amely bőven ontotta ártatlan örömeit, mintha csak tudta volna, hogy árnyékba boruló lelkünknek utolsó, zavartalan élvezete lesz. Kis bástyakertünkben gömbölyűn piroslottak a paradicsomok, megért

a zöld paprika, kunyhóinkat egészen elfedte a felfutó növény színes, illatos virágfüggönye.

Egész nap a szabad levegőn tartózkodtunk. Lesültünk, megerősödtünk. Ha az olvasást, tanulást megúntuk, beálltunk a kuglizók közé vagy játékokat szerveztünk, felelevenítettük gyermekkorunk nagy szórakozását: a fogócskát, lovasjátékot, labdázást. Jakab és Stein Móric Ile d'Yeuben is rendeztek kugliversenyt s ezen felbuzdúlva Kaufmannék is napokig tartó tenniszmérkőzést folytattak le szegényes pályájukon. Mindennapra jutott szórakozás s most a szigeten rendezett sétákon is nagyobb számban vettünk részt. Az új adminisztrátor nem törődött vele, ha a vörös káplár vagy a kecskeszakállas Bourasso, akit még Noirmoutierből ismertünk, néha-néha a tengerparthoz vittek.

Fékezetlen, vad gyönyörűséget szereztek ezek a séták. Valósággal megrohamoztuk a szabad levegőt, a végtelen kék vizet, a sziklák között rejtőző titokzatos vízalatti világot. Mintha csak mindent fel akartunk volna habzsolni! Ha az őrök nem vették észre, kiszöktünk a sorból, a meredek part óriási szikláin életünket kockáztatva csúsztunk le és ruhástul ugrottunk be a tengerbe. Mohó, őrült vágy élt bennünk, hogy összeolvadjunk az őselemmel, minden pórusunkon át magunkba szívjuk a hűs, sós vizet. Néha percekig úsztunk, amíg valahol olyan pontot találtunk, ahol újra a partra vergődhettünk és visszalopózkodhattunk társainkhoz, akik felettünk többméteres magasságban folytatták sétájukat. Ha testünkhöz tapadt, víztől csurgó ruhánkban úgy tudtunk visszaszökni, hogy az őrök nem vették észre, akkor nem volt semmi baj. Nem kérdezték, miért vizes a ruhánk? De ha rajta csiptek, amikor vissza akartunk ugrani a sorba, három napi elzárás járt ki érte.

Ezzel azonban nem törődtünk. Talán ez az izgalom s a nyaktörő útnak, az ismeretlen, félelmetes tengernek minden más izgalma kellett ahhoz, hogy magunkról való teljes elfelejtkezéssel és már szinte eszeveszett boldogsággal ölelkezzünk a hullámokkal.

Néha egyenesen a lapályos tengerparthoz vittek, ahol nem voltak sziklák, amelyek között meg lehetett volna ugorni őreink elől. Ilyenkor csak szerelmes vágyakozással

néztük az elnyugodott tenger napfénytől szikrázó tükörlapját. Milyen jó volna átszelni a vizet s úszni, úszni, amíg csak új partot nem ér az ember! Talán azért is hoztak oly ritkán ide, mert attól féltek, hogy valamelyikünk beleszédül a nagy víz hívásába s a tengerbe veti magát, hogy valahol messze, túl életen és halálon, megkeresse a szabadság partjait! ...

Az elhagyatott, elvadult homokos part azoknak nyújtott nagy örömet, akik még az ilyen ünnepélyes találkozásokon sem tudtak anyagias gondjaiktól megszabadulni. Vantur Jakabnak például a végtelen napfényes víz nem volt egyéb, mint egyszerű éléstár, ahol jó falatokra lehetett bukkanni. Kinyitott bicskájával figyelmesen járt a lapály idején szárazra került tengerfenékben s a sziklához tapadt csigákat feszegette le, amelyekből néha mindakét zsebét megtömte. Buchholz és Salz szakértelmükkel segítették ebben a munkában. Ha szerencséjük volt, fogtak tengeri pókot vagy rákot is. Egyszer hajóroncsot halásztak ki, amely mindakét oldalán sűrűn be volt lepve feketehéjú tengeri csigával. Ebből két napig lakmároztak a citadellában.

De hoztak a tenger hullámai egyebet is. Egy alkalommal egy egész láda sajtot és pléhskatulyába olmozott piskótát találtunk a tengerpartra kivetve. Valamelyik német tengeralattjárótól elsülyesztett amerikai élelemszállító hajó rakományából hozták idáig a hullámok. A sors úgy akarta, hogy a francia hadseregnek szállított élelmiszerekből nekünk is jusson.

Később azután az amerikaiaknak mindinkább fokozódó segítségéből volt alkalmam többet is látni. Egy idő óta a szigeti hajón számunkra érkező csomagokat a kikötőből az osztrák pincérek szállították a citadellába. Azelőtt német matrózok végezték ezt a munkát s ellenük az a gyanú merült fel, hogy az amúgy is megrongálva és megdézsmálva érkező csomagokat, még ráadásul ők is meglopják. Az osztrák pincérek okos rendszert vittek bele a csomagok szállításába. Lemérették a hajóállomáson s bent a citadellában is. Igy ellenőrizni lehetett, hogy a csomagok hiányai miatt kit terhel a felelősség? Pár heti próba igazolta, hogy szegény német matrózokat ártatlanul gyanusították. A csomagok

megcsonkításában egyáltalában nem változott az arány, amióta ők hozták be. De legalább a károsultak meg tudták, hogy hol sikkad el a szeretetadományoknak sokszor több, mint a fele?

Egyik augusztusi napon Kaiser szólt nekem, hogy nem volna-e kedvem kimenni velük a kikötőbe a csomagokért? A németek éppen akkor vártak nagy dohány- és cigarettaküldeményt a spanyol Vöröskereszttől. A csomagokat erre a napra jelezték. Természetesen nagy volt az izgalom a citadellában. A dohány hetek óta nemcsak a kantinban, hanem a szigeten is kifogyott. Egy darab bagóért Leitner úrnak hihetetlenül magas összegeket kellett fizetni. A németek a dohány kiosztásának megbeszélésére az ebédlőben gyűlést tartottak s ebben a várakozással teli, ideges hangulatban húztuk ki az otromba, kétkerekű szekeret az udvaron, hogy a kikötőbe induljunk. Kaiseren kívül Auer, Neuhaus, a hegedüs Hintze és a csomagok be- és kirakására termett, szélesvállú Tauber jöttek velünk. A nevezetes szállítócsoportot két fegyveres katona kísérte.

Lángoló augusztusi melegben ereszkedtünk le a domb oldalon. A kikötő meglehetősen üres volt. A móló kőkockáin elnyúlva kékzubbonyos öreg hajómunkások aludtak. A parti házsor is egészen kihaltnak látszott. A nap ereje mindent felfőzött, elbágyasztott. A kiszáradt vitorlarudak recsegtek-ropogtak, mint régi bútorok.

Minthogy a hajó késett, leültünk a forró kövekre s lábunkat a víz felé lógattuk, amely mélyen feküdt alattunk és olajos-zöld hátáról ernyedten verte vissza a napfényt. Nem mozgott semmi. Tétlen, örökké tartónak látszó nyugalom terjengett mindenfelé. Az ember azt hitte volna, hogy itt senki sem mozdítaná meg még a kis ujját sem, akármi történnék. A cselekvés vágya oly messzire ijedt ettől a kielégült, napfénytől ízzó csendtől. Egyszer bágyadtan megmozdult egy bárka. Alig megfeszülő vitorlával indult el, lomhán elhúzott mellettünk, majd a töltés végén befordult s barna szárnyával gyöngéden, búcsúzón simogatott végig az utolsó parti bódén. Azt hittem, a sok alvó kis hajó között ez is még tovább álmodik s álmában indult el, mintahogy én szoktam néha álmomban kiűledt mellel,

szótlan ünnepélyességgel úszni a levegőben s a nagyfák lomboskoronáján szerelmesen végigsímítani ...

A boldog, kielégült csendet egyszerre csak repülőgépek zakatolása verte fel. A gépek aránylag elég alacsonyan repültek. Motorjaik zúgása betöltötte a kikötőt, mintha csak hirtelen gyűlekező felhőből csattogva, búgva és sisteregve vas-szilánkok esője zuhogott volna alá. A szundikáló munkások szemüket dörzsölve riadtak fel, a parti boltok ajtain át gyermekek, öregasszonyok ömlöttek ki az uccára. Mintha a kikötő álmatag vize is megrebbent volna s a vitorlarudak meghajoltak volna, amíg a zúgó fergeteg nagy árnyékokat vetve átvonúlt felettünk. Egyszerre megtelt a kikötő emberekkel. Kiáltoztak, kendőt lobogtattak: „Voilà, les Americains." Egy pillanat alatt, mintha megváltozott volna a világ. A tespedtség, az ernyedtség eltűnt és már csak izgatottan kiabáló emberek voltak, akik hátrafeszült nyakkal, tátott szájjal, két karjukkal kalimpálva, mintha maguk is felszállni akarnának, mind a napfénytől ízzó égboltra néztek s bámulták a négy gépet, amely biztos repüléssel a francia szárazföld felé irányúlt ...

A következő pillanatban azután a zaj, a kiáltozás egyszerre deliriumos ordítássá nőtt. Az emberek mind a moló egy végibe szaladtak, felmásztak a kőoszlopokra, a fabódék tetejére, beugráltak a bárkákba s a vitorlarudakra kúsztak és mind egy irányba nézve most már százszoros erővel üvöltötték: „Les Americains! Les Americains! ..." Először nem tudtuk, mi történt. Csak, mikor a szekérre felálltunk, akkor láttuk mi is a különös víziót, amely az embereket megőrjítette. A nyilt-tenger messzi távlatán, mint ködből épült óriási szörnyek, a hajók végtelen sora tűnt fel. Mind amerikai hajó volt. Elől bombaszedő kisebb hadihajók, oldalt, ágyúval fölszerelt páncélszörnyetegek s középen az égbe meredő, hosszú szállító hajók! Mindez, innen a messzeségből, könnyűnek, ködszerűnek látszott. Olyan volt, mintha a tengerre ereszkedő felhők játékos alakokat vettek volna föl. Azt hitte volna az ember, hogy erősebb szél elfújja őket! ... Csak akkor éreztük meg, hogy ez nem köd, nem játék, mikor az őrjöngve ünneplő embereket néztük. Ők tudták, mit jelent ez! Ételt, aranyat és új katonát!

Új, egészséges vért a haldokló testbe! ... És újjongtak, üvöltöttek, kendőt lobogtattak még akkor is, mikor már a ködépületek úszó sora lesiklott, eltűnt a látóhatárról ...

Közben a kis szigeti hajó is befutott. Nem törődött vele senki. Többször bömbölt rekedt és füstöt okádó kétségbeeséssel, amíg az emberek ráeszméltek, hogy a világon van. Minket is fájdalmas előérzések levertsége fogott el. Hirtelen mintha elsötétült volna a vakító napfény. Nem olyan érzés volt ez, mint mikor a háború megindulásakor konzulátusunk épülete előtt felvirágzott, vídám francia ulánusokat láttam elvonulni. Most a szorongó félelmem sokkal borzalmasabb sejtéseket hívott elő. Pillanatig világosan éreztem, hogy most olyan valami készül, amely már nem is a háború folytatása, hanem a világ katasztrófája lesz. Azok, akik ezelőtt három évvel, éppen ilyen augusztusi napon, megindították a háborút, lehettek meggondolatlanabbak, elfogultak, vakok, de bizonyos mértékig mégis csak emberek voltak, akiknek bűnösségét kivédhette tájékozatlanságuk. Ők végül is csak a döntő lépést tették meg olyan dolgokban, ami már rég a levegőben kisértett, ami kikerülhetetlennek látszott s amit előttük a diplomaták és államférfiak százai és ezrei tervszerűen előkészítettek. Azok azonban, akik most új lendülettel folytatták a háborút, tudták, hogy az esetleges győzelemnek mi az ára. Fölbecsülhették az emberéletek millióit, az irtózatos vagyont és értéket, amit a győzelem fantomjáért könyörtelenül a véres áldozati oltárra dobnak. Ezek már nem lehettek emberek. Talán a kiöntött vérnek, titkosan készülő szörnyű végzettragédiának kiszabadult, őrült erinnysei voltak, akik, mint megvadult gépek csak pusztulást és halált akartak.

Ez a gondolat most mint csak árnyék vonult át rajtam. Mintahogy csak árnyék volt az a hajósor, ami a messzi horizontot átszelte. De amikor az árnyékhajók valóban megérkeztek, amikor az amerikai segítség a maga minden képzeletet fölülmúló méreteiben teljesen kibontakozott, akkor már ez a kínzó gondolat is testet öltött és sötét vampírszárnyaival beborította egész nyomorúságos életünket ...

A szigeti kis hajó utasai leszálltak. Szekerünket a hajó-

hídhoz tóltuk s megkezdtük a számunkra érkezett csomagok átvételét. A spanyol Vöröskereszt dohányküldeménye három nagy ládában valóban megérkezett. Ezenkívül még vagy húsz-huszonöt kisebb csomag jött a citadella internáltjai címére.

Verejtékezve, kifulladva toltuk fel a hegyoldalon szekerünket. Csörögve nyílt meg a vaskapú előttünk s a visszhangos kapúbolt alatt bedübörögtünk az udvarra. Bent egyszerre izgatottan vitatkozó csoportok vették körül a szekeret. Rögtön láttuk, hogy valami történt, amíg a kikötőben voltunk. Társaink izgalma ránk is átragadt s a kikötőt, az elvonuló amerikai hajókat és a tüntető újjongó embereket egy pillanat alatt elfelejtettük.

A csomagos szekeret nagy üggyel-bajjal Kohler úr szobája elé vittük s ott mindent leraktunk. Kiosztás előtt még az őrmesterek nézték át a küldeményeket. Mikor Kohler szobájából kijöttem, Ziffer és Jantschek, az osztrák-magyar komm.isszió másik két tagja, azonnal félrehívott, hogy valamelyik sarokban tanácskozzunk a történteken. Mindenekelőtt Ziffer magából kikelve előadta a tényállást. A németek az ebédlőben tartott gyűlésükön viharos vitatkozások után, kis szótöbbséggel úgy döntöttek, hogy a számukra érkezett dohányból az osztrák-magyaroknak, törököknek s a bulgárnak nem egyforma részt, hanem annak csak egyharmadát adják. Úgy, hogy a németek kétannyit kapnak, mint mi. Ennek a nem éppen testvéri osztozkodásnak a jobbfajtájú németek mind hevesen ellene szóltak. Däumling, Müller, Nagel, Bohnen, Tienemann, Kaufmann, természetesen a három német diák, a német kommisszió tagjai s még sokan mások kijelentették, hogy a maguk részét visszautasítják s a német Vöröskeresztnél jelentést tesznek a dologról, ha az igazságtalan határozatot fogadják el. Hivatkoztak arra, hogy annak idején Noirmoutierba érkező budapesti csomagból ők is egyenlő részt kaptak.

Leitner indítványa azonban — mert az ötlet a frankofil német-lengyeltől eredt — mégis győzött. Däumlingékat letorkolták azzal, hogy nekik könnyű, mert pénzük van és csomagot úgyis kapnak hazulról. Azután, minthogy a német komisszió nem vállalkozott a dohány ilyen módú kiosztá-

sára, három bizalmi emberüket választották meg a határozat igazságos végrehajtására. De már ezek között Leitner úr nem szerepelt. Annyira még indítványának hívei is tisztában voltak vele, hogy ilyesmit nem jó rábízni ...

Hát bizony a dolog kellemetlenül érintett mindnyájunkat. Jóllehet egy sarokba visszavonulva tárgyaltunk róla, azért rövid idő alatt lassanként minden osztrák-magyar körénk szivárgott. Magunk sem vettük észre s egyszerre népgyűlés lett belőlünk. Megjegyzéseinket, érveinket, állásfoglalásunkat közvetlen szomszédaink átvették tőlünk, azután tovább adták s a tömeg egyre növekvő zúgással és morajlással visszhangozta, amit mondtunk. Nem volt nehéz határoznunk. Hiszen mi rég egyetlen egy nagy hangszert alkottunk s azok a társaink, akik Ile d'Yeuben csatlakoztak hozzánk, mint Zaruba, Grünfeld, Jankovics, Wolfner s a többiek, hamar feszivódtak teljesen a mi egységünkbe. Legfeljebb arról volt szó, hogy ezen a hangszeren az egyes húrok a maguk feszültségét a maguk külön színét többékevésbbé túlzottan hangsúlyozták. A nagyszakállú Klitscher például, vagy a darabos Taube, a mindig háborgó Sedlar, a zord Katz, a németekkel ellenségeskedő Valéry és Ványi, ezek a megalkuvás nélküli haragot képviselték. Holott nem sérthettük meg azokat a németeket, akik önszántukból és rögtön a pártunkra álltak s akik mégis inkább képviselték a németek álláspontját, mint a Leitnertől felizgatott, sokat nélkülőző hajómunkások, napszámosok és csavargók, akik érthető önzéssel, mikor a rég sóvárgott dohány megérkezett, mindent maguknak akartak lefoglalni, mint a szomjúságtól tikkadt ember szeretné egyszerre az egész forrásvizet maga kihabzsolni.

Mások viszont túlságosan engedékenyeknek mutatkoztak s megelégedtek volna némi enyhe elvi tiltakozással, de a dohányt mindenképpen be akarták zsebelni. Ezek között volt természetesen az én Jakabom s minden grádja ellenére Bistrán is, valamint Buchholz, Schutzmann, Horváth cigány, Edouard, Rosenberg, Salz és a hosszú Schrammer, aki két hét óta már csak hagólében fürösztött rongydarabokat morzsolt fogai között. Az öreg Wolkenberg, Müller bácsi, az érzékeny Reulling, a szelid Váczy Gyula, a mindenkivel

jó viszonyban lévő Nagy Zsiga tárgyaló és egyezkedő bizottságot kívántak kiküldeni. Kaiser, a többi osztrák pincérek, Wolfner, Szőke cipész, Bajusz és Ambrus azt követelték, hogy tétessük zár alá az egész küldeményt, amíg nem jön írásbeli intézkedés a spanyol Vöröskereszttől a dohány kiosztására nézve ... Igy hullámzott, így zengett a nagy hangszer, amíg végre kialakult az egyöntetű állásfoglalás: a felajánlott egyharmadot nem fogadjuk el, de azokat a németeket, akik az igazságos elosztás mellett foglaltak állást, kérjük, hogy vegyék át részüket s tőlük nagyon szívesen vesszük, ha egy-egy szivarral, cigarettával vagy csomag dohánnyal megkínálnak bennünket.

Igy határoztunk s ezt még az nap este közöltük is a német komisszióval. Ők is meg voltak elégedve s mi is. Este már mindenki vígan füstölt az udvaron. Bistrán olyan volt, mint élő, két lábon járó dohánytőzsde. Mindenütt tele tüzdelték szivarral cigarettával, zsebeit tele tömték dohánnyal, még füle mögött is szivarokat hordott, amikor előkelően cigarettázva végigsétált az udvaron ... És kapott mindenki bőven füstölnivalót, sőt másnap már a visszautasított egyharmad porciókat is el kellett fogadni, mert éppen a határozathozó matrózok és munkások jártak elől abban, hogy dohányukat megosztották s nem volt senki, aki vállalta volna, hogy ő a határozat mellett szavazott ... A porciója éppen talán csak Leitner úrnak maradt meg. De neki úgy is mindegy volt. Külön szobájában összehordott, összeharácsolt egyébként is óriási francia dohánykészletet. Ahhoz képest csak csepp volt a tengerben az a kis szeretetadomány, amelynek a sértetlenségét a maga számára sikerült oly vitézül megóvnia.

*

Augusztusban és szeptemberben még többször mentem ki a kikötőbe. Voltam a péknél, egy posztókereskedésben, a patikusnál és a mészárosnál. Mindenütt csodálatos képek fogadtak, amelyeken azután a citadellában sokáig elmerengtem. Gyermekkoromban láttam így az életet, amikor színeket, hangokat, illatokat úgy szívtam magamba, mint szivacs a vizet s a külsővilág minden mozzanata csodálatos meséskönyv volt számomra.

A péküzlet a kikötői házsor mögötti kis uccában húzódott meg. A bolt pincéjében sütötték a kenyeret. Mikor szekerünkkel odaértünk, egy féllábú, félmeztelen fiatal legény hosszúnyelű lapáttal húzta ki a kenyereket a forró kemencéből. Göndörhaja lisztes volt, karján az izmok megfeszültek. Néha kezefejével megtörölte verejtékező homlokát s akkor jóindulattal mosolygott ránk, akik a pincelejáratnál álltunk a napfény forró zuhanya alatt és szinte megigézve néztük őt vagy a kis uccába tévedt járókelőket. Fehér ruhás, lesült arcú fiatal lány jött arra, kezében piros kötésű könyvet tartott, lábán könnyű, bőrből font szandált hordott. Valamelyik fürdőhely idetévedt kirándulója lehetett. Nem akakrtunk hinni a szemünknek. Azt gondoltuk, lehelletfinomságú harisnyát hord. De csak a nap bronzszíne borította formás lábát ... Ránk sem nézett, mikor elment mellettünk s mi olyan izgalommal bámultunk utána, mintha nemcsak lábát, hanem egész testét sem fedte volna ruha.

A posztókereskedésben Nagy Zsigáékkal voltam. Hosszú, sötét bolthelységben három sápadt arcú lányt pillantottunk meg a pultra kitett posztóhalmok mögött. Jókora távolságban álltak egymástól, valószínűleg testvérek voltak, mert nagyon hasonlítottak egymáshoz. Köszöntésünket szelid mosollyal s különösen csengő hangon viszonozták. De helyükről nem mozdúltak el, csak lesütött szemmel, sápadt titokzatossággal vártak, mintha örökké így álltak és vártak volna.

A patikus ragyogóan tiszta üzletében a sok illatba szinte beleszédültünk. Fehérvászonruhás, kövér, de nagyon könnyen járó úr jött elénk. Széles fején az őszülő, vastagon megkent haj gondosan el volt választva. Síma, teljesen leborotvált arcából melegtekintetű kék szemek sugároztak ránk. Mindnyájunknak odanyújtotta puha, sokgyűrűs kezét. Nem látszott patikusnak, inkább ritka, csodálatos dolgok gyűjtőjének. A falon, polcokon kitömött egzótikus madarakat, tengeri szörnyeket, óriási csigákat láttunk. Kis akváriumokban ezüst és aranyhalak úsztak. Kalitkákban furcsa, sokszínű madarak szárnyai rebbentek ... Szinte féltünk ettől a lengőjárású, különös embertől olyan prózai dolgokat kérni, mint jód, vatta, aszpirin ... A patikus, sokatlátott, világjárt em-

ber volt. Mikor megtudta, hogy magyarok vagyunk, említette egy gazdag vendéei földbirtokos nevét, akinek a felesége szintén magyar. Beszólt a szomszédszobába, ahol gazdagon felterített asztalnál jólöltözött, halkbeszédű nénikék oly csendben uzsonnáztak, mintha szertartást végeztek volna. „Clementine! Hallod? Ezek az urak magyarok!" Az asztalfőn ülő asszony fején megrebbent a főkötő, kezében megkoccant a porcellán csésze. „Ah, magyarok? ..." S azután az asztalnál ülőknek megmagyarázta: „Legjobb lánykori barátnőm magyar volt! ..." Az ajtó becsukódott, a szívélyes patikus még egy percre kivitt az udvarra s kőkerítésen vágott ajtón át bevezetett kertjébe, amely legfőbb büszkesége volt. A világ minden tájáról összegyűjtött fák, bokrok, virágok és veteményes nőttek itt. A fehér ruhás úr a kavicsos kerti úton ellebegett, pillanatig eltűnt magasra nőtt virágai és bokrai között, azután a kezében nagy, magyar zöld paprikákkal tért vissza s diadalmas mosollyal nyújtott át mindnyájunknak egyet a rég nem látott, kedves hazai veteményből ...

A mészárosnál sokkal prózaibb örömök vártak az emberre. Ez a kistermetű, vörösbajuszú, tejfehér arcú roppant kövér ember benfentes volt a citadellai adminisztráció dolgaiban. Három év óta ő szállította a húst s bizonyára a számlák kiállításában összejátszott különösen az új adminisztrátorral és Kohlerrel. Ezért nem félt senkitől. Egy ízben Nagy Zsigával vásárlási engedélyt kaptunk s egy kicsiny, göthös, lelógó bajuszú szuronyos őr kíséretében lementünk a kikötőbe. Nagy Zsiga már ismerős volt a külső viszonyokkal, mert többször járt ki vásárolni. Mikor a boltokban elvégeztük dolgainkat, a mészároshoz tértünk be, de nem az üzlet rendes bejáratán, hanem a hátsó kapún, egy kis kerten keresztül. Üveggel fedett verandán kis asztalhoz ültünk le. Nemsokára megjelent a kövér mészáros is, hasára terített véres köténnyel, kéksávos vászonzubbonyban. Nagy Zsiga bort kért tőle. A mészáros cseppet sem lepődött meg, hogy tőle bort kérnek, sőt rászólt őrünkre is, hogy állítsa sarokba fegyverét s rendeljen ő is valamit. „Nem vagy ellensége az italnak, poilu?" — kérdezte széles vigyorgással. „Eh bien, non!" — mondta a katona s már meg is törölte

ritkás, szőke bajuszát, mintha bortól nedves volna ... Nemsokára poharak csörrentek és kék kendővel leterített tálcán fiatal csinos lány két üveg bort s három poharat hozott be ... Természetesen, nagyon jól kezdtük érezni magunkat. A veranda ajtaján virágillat szállt be. A szőke, kedves mosolyú kislány körülöttünk sürgött-forgott, néha fehér kötényével fowra lábunkhoz ért s mi azt hittük, kötényével veri fel ezt a szédítő illatot. Mademoiselle Juliette a mészáros lánya volt, kereskedelmit végzett Nantesban s két év óta apja üzletében kezelte a pénztárt. Ha kint a bolti csengő szólt, mindjárt ki is kellett szaladnia és csak akkor láttuk viszont, ha rendeltünk valamit. Erre kitaláltuk, hogy félliterenként kérjük a bort, így is nagyon sokat kellett innunk, mert szerettük volna, hogy ez a szelid mosolyú, szőke lányka mindig velünk legyen ... Szerencsére, a katona áttért a rumra s biztatásunkra a poharakat elég gyors ütemben hörpintette ki. A végén a kis Juliette már kacagva jött be, mert tudta, hogy ez a bolond részegeskedés csak azért van, hogy őt mentől sűrűbben lássuk. Persze beszélni hozzá nem igen mertünk. Mit is mondtunk volna egy ilyen fiatal kislánynak, hiszen ha vágyunknak csak sóhaja is száll el, letörik, a földre vágódik, mint fergeteges vihar alatt a gyönge viola! ...

Alkonyodott már, mikor ebből az elragadó bűvöletből fel kellett riadnunk, amelyben folyton csak ez hangzott: Madmoiselle, je vous prie és oui, monsieur! s amely mégis a mi szemünkben felejthetetlen, nagy szerelmi élménynek látszott. Kissé ingó lábakkal emelkedtünk fel az asztaltól s kísérő katonánknak is keresztbe állt a szeme, amikor fegyverét vállára emelte.

Békésen, csendesen dudorászva kapaszkodtunk fel a hegyoldalon, mintha nem is a citadellába, hanem valami kedves, hívogató otthonba mennénk. A francia katona nem hátunk mögött, hanem velünk egy sorban jött, kedélyesen beszélgetett velünk. Ha valaki nézte volna békés sétánkat a leszálló estében, azt hihette volna, hogy megismétlődött Szent Ferenc csodája, amikor a bárányok együtt mendegélnek a farkassal.

Valami csodaszerű valóban elkeveredett a szép nyáresti

hangulatban, mert az utolsó keresztútnál őrünk egyszerre csak megállt, lecsapta fegyverét a földre s kijelentette, hogy csinálhatunk, amit akarunk, de ő nem jön tovább velünk, van is eszében ilyen kedves, csillagos estén a büdös citadellába menni, amikor van neki egyéb helye, ahova szívesen megy ...

Valósággal erőszakkal kellett megfognunk, hogy ott ne hagyjon s hosszas könyörgéssel tudtuk csak rábeszélni, hogy vegye fel újra fegyverét s kísérjen továbbra is, mert neki az a kötelessége, hogy őrizzen minket, nekünk pedig, hogy az ő foglyai legyünk ... Csak nagy üggyel-bajjal jutottunk el a citadelláig s igazán mindent meg kellett tennünk, hogy őrünk meg ne szökjön tőlünk.

4.

És még történt valami, mielőtt a citadella kazamatáiban a vígasztalan sötétség teljesen ránk borult volna. September vége felé új német internált érkezett, akiről kiderült, hogy fogtechnikus. Kezdetleges fúrógépet hozott magával, műszereket, orvosságokat s a betegszobában megnyitotta rendelőjét. Wolfnak hívták. Már a háború eleje óta internálva volt, de összeköttetései révén kivitte, hogy félévenként mindig más és más fogolytáborba szállították, hol azután kihúzta vagy végigkezelte az összes rossz fogakat. Munkája akadt bőven a citadellában is. A nedves, léghúzamos kazamatákban, földalatti folyosókon a rossz fogak könnyen meggyúlladtak s idáig minden enyhítő szer, orvosi kezelés nélkül bizony rettenetes szenvedéseken mentünk keresztül velük.

Ez a kis, borotváltképű, ügyeskezű breslaui fogtechnikus mindenkiből kiirtotta a fájdalmak forrását. Injekció nélkül húzott fogat, lábbal hajtott fúrógéppel dolgozott, mégis keveset kínlódtunk fürge, gyöngéd keze alatt. A szegényeket ingyen kezelte, azoktól pedig, akiknek volt valamijök, szerény árakat kért. Jártak hozzá a katonák is, sőt a szigetről is bejöttek egyesek.

Így került be a citadellába egyszer az utolsó, szeptembervégi nyári napon Madame Germain, egyik káplárnak

fiatal, feltűnő szépségű felesége. A kantinban tartózkodott addig, amíg Wolfnál a sor rákerült. Jelenlétéről nem is tudva, a kora délutáni órákban a kantin felé igyekeztem s a kis ablaknyíláson át kinéző Mme Boutineau elé járultam, hogy valami apróságot vegyek. A kis kövér öregasszony mosolyogva húzódott vissza az ablaknyílásból s biztatott, hogy nézzek be a helyiségbe, mert nem bánom meg ...

A felhalmozott árucikkek, konzervdobozok között fiatal, gyászruhás asszony állt és mosolyogva nézett vissza rám, mikor a fejemet bedugtam. Az asszony fehér arcának szépsége valósággal kivilágított a helyiség homályából. Polcnak támaszkodva állt, kis, könnyű fekete ruhája alatt kibontakoztak karcsú termetének kívánatos vonalai. Bekémlelő arcom komikus lehetett, mert hangosan felnevetett s pirulva szólt Mme Boutineaunak, miért csinál vele ilyen cirkuszt?

Én is szemrehányással néztem a kedélyes kantinosnéra. „Ugy-e csak kínozni akar? Miért mutat nekem elérhetetlen távolságban ilyen szép nőket?"

— Jöjjön be! — kiáltotta Mme Boutineau. — Mutassa meg, hogy van bátorság magában! ...

Annyi bátorság volt bennem, hogy a katonák között határozott lépésekkel végigvonúltam a kantin ajtajáig, de ott benn, mikor a feketeruhás asszony fehér, meleg kezét megfogtam, egyszerre torkomra akadt a szó. A második és az utolsó nő volt fogságomban, akihez ilyen égető közelségbe jutottam. Az első a noirmoutieri boltoslány volt, akinek blúzába alig tudtam a tűt visszatűzni s most ez a nála sokkal tündöklőbb szépségű ártatlanul kacér asszony, akinek kezét oly remegve tartottam kezemben, mintha irtózatos súlyt cipelnék. Mme Boutineau kötekedő kedélyessége csakhamar hidat vert elfogodóttságaink között. Pohár likőrrel koccintottunk, egymás szemébe mosolyogtunk s azután dadogva mondtam el neki, hogy el sem tudja képzelni, mennyi gyönyörűséget és mennyi kínt jelent a vele való találkozás ezen a szörnyű helyen ...

Mikor a feketeruhás asszonyért eljöttek a fogtechnikustól, még egyszer kezet nyújtott s rejtélyes arccal azt mondta: „Au revoir ..."

Csak később, mikor bástyaudvari kis-kertünkben ül-

tünk a teljes német és osztrák-magyar komisszióval, akkor tudtam meg, mire vonatkozott a viszontlátást igérő búcsúzkodás.

Fent a remparton, bámuló internáltak között Madame Germain és a kantinosné alakja tűnt fel, közvetlenül szembe velünk. Az öreg, szakállas Kutzner, a német komisszió elnöke, Kaufmann és Müller, valamint Ziffer, Jantschek és én ültünk felfutó növénnyel sűrűn befutott kunyhónk előtt. A nap még rásütött a folyondár-virág sárgult leveleire és ránk, de fent a remparton a két asszony már árnyékban volt s így Mme Germain szépsége annál vakítóbban világított.

A kantinosné kötekedve szólt le:

— Mme Germain szeretné megnézni belül a kunyhójukat! ...

Pillanatig sem haboztam. Felmászom a bástyafalra, fölkúszok a rempart meredek oldalán s mielőtt még a fiatal asszony dönteni tudna, ölbekapom s az őrültek biztonságával száguldok le vele a nyaktörő úton s oda ültetem a bölcsen tanácskozó komisszió-tagok közé.

A kantinosné nevet és tapsol. Körülötte szájtátva állnak meg az internáltak. A szép, fiatal asszony pedig köztünk ül és csak pihegő keble, arcának pírja árulja el izgatottságát. Mi nézzük őt szemrebbenő kapkodással, mintahogy a sötétségből kilépő a napfénybe bámul. Hogy szeretnénk szólni hozzá, súlyos, facipős lábunkat egymásra csapni, mint a gavallérok, megigazítani rongyos ruhánkat és szépeket, nagyon szépeket mondani! ... A fiatalasszony megérti zavarunkat, szók után kapkodó ügyefogyottságunkat. Elkomolyodva áll fel. Most már kicsit szégyenli is, hogy csak a kíváncsiság hozta ide. Azután benéz kunyhónkba, végig megy az ösvényen, ahol egykor Mary járt és fehér ujjaival gyöngéden álmodozva húz végig a fonnyadó virágokon ...

A bástyán nincs senki más, csak mi és az örökké imádkozó, élőhalott Tutschek. Madame Germain borzongva veszi észre kisérteties arcát a felfutó virágok között. Mintha csak most tudná meg igazán, hol jár, lehajtja szép fejét és elfehérülő ajakkal suttogja:

— Milyen boldogtalanok maguk! ...

Szótlan elbűvöltségünkből két szuronyos katona riaszt fel, akiket az őrmester küldött, hogy a vakmerő nőt, aki legszigorúbb parancs ellenére, a foglyok közé mert jönni, azonnal kivezessék. Madame Germainet közre fogják. A feketeruhás asszony a lejárat nyílása előtt mégegyszer visszafordítja fehér, ragyogó arcát s kezével búcsút int ...

Nekünk pedig, amint eltűnt közülünk, rögtön megered a nyelvünk. Egymással versengve írjuk le, hogy milyen volt. Az egyik kéknek látta a szemét, a másik barnának. Hajba kapunk azon, hogy szőke volt-e vagy barna? ... És képzeletünk, amely elijedt az élőtől, most kedvére díszíti a távozót, hogy megtarthassa örökre magának.

OSZK

XX.

FENYEGETŐ ÖRVÉNYEK

1.

1917 őszén és korán kezdődő téli hónapjaiban mégegyszer elöntött bennünket teljesen a háború befejezésének és a békének gyötrelmes kérdése. Ezektől a kínzó gondolatoktól lényegében egész fogságunk egyetlen egy percében sem tudtunk megszabadúlni. Sorsunk annyira összefügött a háborúval, hogy a róla való megfeledkezés csak pillanatnyi, lopott mámor, beteges képzelődésbe vagy fárasztó testi munkába menekülő elmerülés lehetett, de ezeket a légies védőfalakat bármikor áttörhette a kint dúló háború véres, szennyes árja s akkor nem volt menekvés. Szemtől-szembe kellett nézni a borzalommal és csakis a borzalommal! Nem volt szórakozás, egyéni, hasznos munka, nem volt család, szerelem, beleszippantás a szabad életbe. Nem állt mellénk senki, kezünket nem fogta senki. Sőt minden: a sötét, földalatti üregek, bomlott idegzetű, nyomorúlt társaink, a hatalmaskodó őrök, megnyirbált leveleink, megcsonkított csomagjaink, minden legkisebb jel is csak még jobban hangsúlyozta, lelkünk legelrejtettebb redőibe erőszakolta, álmainkba lopta a kísértő szörnyet, amellyel minden remény nélkül, kifúlladva, közel az észvesztő kimerűlésig, egyre csak viaskodnunk kellett.

Sokszor jobb lett volna, ha kihirdetik, megerősítik előttünk, amire kétségbeesésünk örvényében annyiszor gondoltunk, hogy nekünk már úgyis mindegy. Ránk nézve meghalt a külső élet, oda többé vissza nem térünk. Akkor legalább leszámoltunk volna mindennel. Megássuk sírunkat,

beletemetkezünk s várjuk, hogy jöjjön értünk a halál. De az élet mindig hitegetett! Hiszen egész kegyetlen elzáratásunkat, évekig tartó kínzásunkat mással nem magyarázhattuk, minthogy ránk csapott a vak végzet, de majd egy új, emberséges élet százszorosan kárpótolni fog szenvedéseinkért. Amit mi ártatlanul elszenvedtünk, annak ragyogó, boldog ellenértéke valahol készül már a külső világban. Erre a világra vetettük hát mindig sóvárgó tekintetünket s az onnan érkező híreket csak azzal a gyötrelmes izgalommal tudtuk mérlegelni, vajjon a teljes életet vagy a teljes halált hozza számunkra?

Ezekben a hónapokban eleinte azt hittük, hogy a béke nincs messze. A vérontás ellen való fellázadás szelleme a levegőben volt. Sztrájkokról olvastunk Franciaországban, Ausztria-Magyarországon. A francia hadseregben itt-ott a bomlás jelei mutatkoztak, amelyekről, a lapok minden titkolódzása ellenére, mi is értesültünk. A szocialisták készültek Stockholmba. XV. Benedek végre szózatot intézett a hadviselő hatalmakhoz. A francia lapokban leközölt nyilatkozatokból vettünk tudomást a Sixtus-féle misszióról, amelyből nyilvánvalóan kitűnt, hogy Ferenc József utódja békét akar. Mindenünnen kormányválságok híre érkezett. Az olaszok kimerültek a caporettói csatában, úgy látszott, végzetes csapás érte őket. Az orosz birodalom teljesen felbomlott, a románok hadiereje megsemmisült, már csak hetek kérdése volt, hogy aláírják a német békét, amiben ugyan az őszinte békeszellemnek leghalványabb árnyalata sem nyilvánult meg, de úgy gondoltuk, hogy a kiéheztetett Németország egyelőre létét biztosítja s olyan körülmények közé akar kerülni, amelyekben ki tudja várni a méltányos békét ...

Gondoltuk, a világ kifáradt, mint mi. A szörnyű megpróbáltatásokban megtanúlta, hogy most már nem egyik fél eltipró győzelmén, hanem mindenkinek békéjén kell dolgoznia. Megfeszült idegekkel lestük a véget, mind mohóbb vágyakozással könyveltünk el mindent, ami végre a megoldást hozza, mert ösztönszerű irtózattal éreztük, hogy ha a vérontás tovább folyik, a világ képe s benne a mi életünk örökre elsötétül. Mi, minden mástól megfosztott

szerencsétlen emberek, akiknek minden idegszála, minden gondolata elválaszthatatlanúl tapadt a háborúhoz, valahogy ennek a rettenetes vérontásnak és pusztításnak betegesen érzékeny lelkiismeretévé tisztultunk. Tudtuk, hogy ami velünk történik, az lesz a világ sorsa is. Ha a mi megváltásunk késik, akkor késni fog, vagy talán már soha nem is jön el a világ megváltása sem ...

A végzetes kiábrándulások azután egymás nyomában következtek. Valaki, mintha kiadta volna a jelszót: nem elég a pusztulásból, csak tovább! Minden olyan szó vagy kifejezés, amely új, kétségbeesett erő-megfeszítésre izgatott, mintha gyűlöletes fantom keze lett volna, amely visszalök, újra beledob abba a fekete örvénybe, amelyből, azt hittük, hogy már lassanként kikerülünk. A francia lapokban mind sűrűbben hangzott a kegyetlen elszánás szólama: „jusqu' au bout!" A végletekig! Tömegek számára kitalált, gyűlöletből font ostor, amellyel a fáradtságtól lerogyó állatokat a halálba kergetik. Megint írni, tajtékozni kezdtek a „defaitisták" ellen. Defaitista volt mindenki, aki nem akarta olyan hosszúra nyújtani a vérengzés és bosszú művét, hogy végre is Németország térden csúszva kérjen békét. Elzász-Lotáringia, a Hohenzollernek bukása már nem volt elég! Le kellett fegyverezni, fel kellett bomlasztani az egész német népet, darabokra kellett vágni a kettős monarkiát, hogy a győzedelmes francia imperializmus legyen Európában az úr. Mit számított, hogy ez az uralom már csak romok, sírkeresztek, temetők és kiéhezett, betegségektől megtámadott embertömegek fölé terjeszkedik ki! A gyűlölet áttört minden korláton, minden torlaszon. A jusqu' au boutista szellem terrorja letört minden ellenszegülést. Clemenceau neki támadt a liberálisan gondolkozó Malvynak. Jöttek a kémpörök! Bolót kivégezték, Almereyolát öngyilkosságba kergették, Turmelt, Lenoirt, Desouchest letartóztatták, Caillauxt a vádlottak padjára ültették ... Már Wilson is harsogott: „Amerika nem akarja, hogy a mártirium csak Franciaország előjoga legyen! ..." Mintha nem lett volna minden ország a maga nagy tömegeiben mártir s mintha az, ami most készült, nem mindegyik ország martiriumát

akarta volna megnyújtani s talán örökké jóvátehetetlenné fokozni! ...

Hogy mi történt a külső világban, azt mi a kazamatákból világosan nem láthattuk. Hogy mekkora a felelőssége a háború folytatásában a német imperialistáknak, Ludendorfnak és a német vezérkarnak vagy a rapallói antantközi triumvirátusnak: Fochnak, Cadornának és Wilsonnak, azt majd a történetírók megállapítják talán egyszer. Bennünk különben sem élt már akkor gyűlölet vagy elfogultság egyik féllel szemben sem. Egyformán féltünk az erőszakkal kicsikart békétől, akár a németek, akár az antant harcolja ki. A két lehetőség most majdnem egyformának látszott. A németek előnye a keleti front összeomlása, az olasz vereség és francia harctéri győzelmei után talán szembeszökőbb volt. De az antant reményeit a folyton szaporodó angol és amerikai seregek, a hadiszergyártás őrült tempója s a mindennel felérő amerikai segítség, amely szervezeteivel a végsőkig csüggedt francia fronton már ebben az időben is csodákat művelt, nem alaptalanul növeszthették nagyra ... Alkudni tehát hasonló feltételek között lehetett volna a béke érdekében. Ki borított fel mindent, ki állta útját, hogy a béke egyetemes megváltást hozzon a mártir-Európának? Mi igazán nem tudhattuk. Csak azt éreztük, hogy egyre sötétül a világ körülöttünk. Hozzánk csak a végre kormányra jutott Clemenceaunak szelleme jutott el, amely egymásután döntötte le jövőtváró hitünk ragyogó építményeit... Clemenceau lehetett az „ökölnek", a „nagy tettek"-nek zsenije. Lehettek magasabbrendű céljai, eszményei hazája s annak a polgári és kapitálista imperiálizmusnak szolgálatában, amellyel egykor, mint kommunista, oly élesen szállt szembe. Különös erővel ruházhatta fel sötét pesszimizmusa a németekkel szemben s az a gondolat, hogy a sokat szenvedett Franciaország mindent elveszít, ha csak félbékét köt. Talán a végveszély érzése keményedett benne akarattá, a győzelem kierőszakolásává még olyan körülmények között is, ha Európa elvérzik benne. A túlságig, a legkegyetlenebb képtelenségig szolgált egy világfelfogást, Európa politikai jövőjének bizonyos fajtájú elképzelését s nem gondolta meg,

hogy emberekkel, vagyonokkal és kincsekkel együtt elpusztúlnak a világfelfogások és politikai elképzelések is ...

Mindez lehetséges. De mi, a fogsági életnek rémekkel és torzképekkel telített légkörében, nem ilyen képet alkottunk róla. Szemünkben ez az aggastyán a vak gyűlöletnek, a vérengző vágynak megtestesülése volt, aki szív és lélek nélkül csak a bosszú és pusztítás művének él. Borzalmas elképzelésünkben eggyé vált a céltalan öldöklés démoni szellemével, aki elfelejtette már azt is, hogy élet van a világon és csak pusztítani akar a pusztításért, gyilkolni a gyilkolásért ... Sokszor gondoltunk arra, hogy ha még életerős férfi volna, szellemének és érzéseinek egyensúlyozottságában, ha még várhatna valamit az újjászülető természettől, az emberektől, a napok folyásától, akkor kezében biztosan nem tartaná elszánással a halál fekete zászlóját. Szabad-e életek milliói felett a korlátlan rendelkezést öreg emberroncsra bízni, akinek az élet úgy sem számít már semmit? Hátha nem is ember, hanem a tehetetlen öregség sátáni szelleme? ... Halálos gyötrelmünkben a háború kérdése most már egyesegyedül az ő személyében öltött testet. Rettenetes óriássá nőtt szemünkben, szörnyű árnyékával ránk feküdt. Nappali tépelődésünkben, álmatlan éjszakáinkon csak őt láttuk, csontos térdével mellünkre feküdt, aszott, begörbülő ujjaival nyakunkat fojtogatta. Már nem is kétségbeesés, nem is reménytelen vívódás volt ez, hanem a fölbomlott idegeinket fenyegető őrületnek rögeszmés látomása.

*

Az a rettenetes éjszaka is, amelyben először néztem szembe az őrület rémével s amelynek sötétsége azóta sem tudott lelkemből teljesen elfoszlani, különös összefüggésben volt a halálnak ezzel az öreg, kérlelhetetlen diktátorával. Este az 51-es kazamatában sokáig beszélgettünk. Egész nap hűllt az ólmos, hideg decembereleji eső, alig tudtunk mozogni s így az álom is csak későn jött szemünkre. Dr. Herz fekvő helye körül ültünk. Ott volt Soltész, Dudás, Németh, Schneider, Kilár, a kis Stein Móric s természetesen Schuler is. Suttogva beszéltünk, hogy a többieket ne zavarjuk. A halk szóváltásban olyan tökéletességre tettünk szert, hogy

hangunk már nem is emberi volt. Hasonlított azokhoz a rejtelmes, légies suttogásokhoz, amelyekkel a foglyok éjszakája tele van s amelyekről nem tudjuk: magunk beszélünk-e, kísértő rémeink, vagy talán messze élő kedveseinknek szava hallatszik el hozzánk?

Megint csak a háború folytatásáról és Clemenceauról volt szó. Attól rettegtünk, hogy ha tovább folyik a vérontás, többé már végét nem lehet szakítani s nemcsak mi, hanem az utánunk jövő nemzedékek, azok a fiatal gyermekek is, akik ma még gondtalanul játszanak, áldozatai lesznek a borzalmas felfordulásnak. Valamelyikünk azt a megjegyzést tette, hogy már nem is emberek csinálják ezt a háborút, hanem az magától forog, mint szabadjára eresztett, óriási embertőrlő malomkerék ... Vagy talán a kereket bosszúálló szellemkezek forgatják, a megbomlott emberek dolgaiba túlvilági lények avatkoznak be, mintahogy Homeros, Vergilius, Tassó és Zrinyi eposzaiban olvastunk az istenek beavatkozásáról földi csatákba? ... Régen mosolyogtunk rajta, ma már egészen más értelmezést adtunk ennek a mitikus hitnek ...

Volt már éjjeli egy óra, amikor helyemre lopóztam. Mellettem feküdt Wolfner úr, az egykori szőrmekereskedő. A sötétségből halványan csak arca fehérsége világolt elő és takaróján elterült hosszú szakállának ezüst szálai. Azt, hogy mellettem van, inkább nehéz lélekzéséből, nyögéseiből s álmában elhadart, nyöszörgő szavaiból tudtam. Kedves, atyáskodó ember volt velem szemben, jóval idősebb nálam. Közös vacsoráinkat ő készítette, gondosan terített, evés közben s utána elbeszélgetett. Ismertem már magyarországi otthonát. Kissé kövér, ékszerekkel teleaggatott feleségét s két lányát fényképen is megmutatta. Álmaiban mindig otthon volt, felesége, lányai nevét hangoztatta. Néha szigorúan beszélt, máskor elfúlladó érzelmességgel ... Elbeszélései után már szinte én is biztonsággal követhettem abban a hívogató, gyönyörűséges világban, amely csukott szemei mögött épült föl.

De nemcsak ő, hanem majdnem mindegyik alvótársam beszélt, kiabált álmában. A kazamata éjjel sem nyugodott el, különösen esős napok után vagy a háború válságos kor-

szakaiban. A nyugtalanul forgolódók alatt megreccsent a szalmazsák, az összetákolt ágyállvány.. Sóhajok, nyögések, vontatott nyöszörgések hallatszottak. Alig akadt már egykettő, aki nyugodtan horkolni tudott. Egyszer Dudás ablaka felől tisztán hallom a magyar szavakat: „Löjj oda, ahol csillog ... az a szeme! ...“ Dudás biztosan a fronton van, vagy lehet, hogy más körülmények között kísérli az ölés vágya. Majd németül sír fel egy vékony, természetellenes hang: „Das Leichentuch ist nicht genügend lang! ...“ Valamelyik Stocker fiú temet ... Az ilyen felnyögő hangra azután megmozdúl mindenki, egyesek felülnek, valaki keresi facipőjét, kabátját ...

Kint pedig az esőt zúgó szélvihar váltotta fel. Nyivákolása, bömbölése behallatszik a nyitott félhold alakú ablakon. Talán nem tud kimenekűlni a körbefutó árokból s ez az örökös forgás növeszti dühét és erejét. Az őrült körfutást rendező szélhullámokon szárnyaik kifeszített rongyvitorláin köröznek a baglyok is és rekedt, sikongó vészfüttyeket hallatnak, mintha egymásba szaladástól félnének ... A foglyok gyötrelmes álmai körül rettenetes ez a körbeszáguldó, rikoltozó gyűrű. Arra gondolok, hogy milyen jó volna, ha ezek a baglyok elrepülnének most mind oda, ahol a háborút papiron tervezik tovább vagy ahol róla borba, mámorba, mulatságba felejtkeznek az emberek és szótlanul, mindentudó üveges tekintettel köréjük ülnének. Mint hírvivői a földalatti szenvedéseknek.

Talán ennél a gondolatnál aludtam el. Mindenesetre úgy éreztem, hogy már hosszabb ideje alszom, mikor egyszerre rettenetes rémálomból riadtam fel. A hangok, a futó lány- és fiúgyermekek körvonalai már abban a sötétségben vesztek el, amelynek nyomasztó árnyékaival a kazamata vett körül. Első pillanatban az álomkép összefüggésére nem tudtam visszaemlékezni. Csak a szívem körül éreztem szorongató nyomást s ijedten kapkodtam magam körül, mert úgy éreztem, hogy öntudatomat elveszítem s teljesen beleveszek a sötétségbe ... A kazamata félholdalakú ablaka, a nyögő alvótársak, a zúgó szélvihar végre is megállt körülöttem. Ahogy mind biztosabban éreztem őket magam körül, nyugalmam is lassan visszatért, mert úgy éreztem, hogy en-

A KUNCZ ALADÁR VON BERGEN ÁLTAL FARAGOTT CSELLÓJÁNAK FEJE

(Von Bergen orosz nője)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

nek a sívár környezetnek létezése biztosítja öntudatomat is. Felnyúltam a polcra, hogy dohányt keressek s közben kezem beleütődött a falon lógó csellóba, amely hosszú zengéssel viszonozta érintésemet. Mintha kedves ismerősre találtam volna, gyöngéden símogattam végig a hangszeren. A fa jóltevően hűvös volt. Halkan megpengettem mindegyik húrját s hangokra gondoltam, lágy, sóhajszerű félhangokra, amelyek ezekről a húrokról folytak bele a melódiába s a bánat, az emlék, a sajnálkozás ízét keverik el benne. Nincs-e volt életemnek minden napfényes mozzanata megbújva e síma, kicsiny faszekrényben? A triók és kvártettek, amiket a kolozsvári piarista gimnáziumban játsztam? A „Képeddel alszom el", amivel szegény apámat akartam múlt emlékeibe visszaringatni? Hosszú, vágyakozó merengések a kolozsvári szülei házban, majd a budapesti Eötvös kollégiumban ... Azután a párisi rue Vaugirard ... Epekedő szerelmek búgó hangjai ... Mintha ez a hangszer kivilágosodott volna, mint Szent János-bogár az éjben. Nem tudtam róla tekintetemet, kezemet levenni. Leemeltem magamhoz, térdeim közé szorítottam és arra gondoltam, mi történnék akkor, ha egész halkan, fojtottan eljátszanám rajta a „Képeddel alszom el"-t? Meglennék bolondúlva vagy bolond vagyok már is? ... Erre a gondolatra hideg futott át hátamon. A csellót visszatettem helyére. De azért a kísértés tovább nyűgözött. Úgy hittem, azért volna jó eljátszani apám kedves dalát, hogy kisírjam magam. Akkor mellem bizonyára nem lenne többet nehéz, mert a könnyek kijönnének belőle ... Itt eszembe jutott az öreg, bolond Sarkadi bácsi. Ő is azért dobta cilinderét a Marosba, hogy a fejét nyomó gondolatok kiszálljanak.

Amint Sarkadi bácsi képe vizes kék szemével, eres halántéka körül az ősz, ezüst hajpehellyel felmerült előttem, hirtelen ráeszméltem a bűvös álomképre, amelynek borzalmas vége álmomból felijesztett. Erdei mulatságon voltam elemi iskolás társaimmal s azokkal a lánygyerekekkel, akikkel búzaszentelő napokon együtt vittek ki a mezőre. A kis lányok hajában most virágfűzér volt, összefogózkodva táncoltak, nevettek s kötekedve néztek ránk. Emlékezetemnek milyen rejtett zúgából támadtak most mind fel, szemükben

csodálatos ragyogással, mozdulataikban különös, lenge, finom érzékiséggel, de mégis színben, arcvonásukban, hajuk viselésében oly tiszta, igéző élethűséggel? Mindegyiknek tudtam vezeték és keresztnevét, ismertem, megkülönböztettem iskolatársaimat is. Nevek bukkantak fel seregestől, amelyekre azelőtt soha sem gondoltam, mert már harmadik elemista korukban elszakadtam tőlük s azóta soha sem láttam viszont ... A lányok táncoltak, mi énekeltünk és virágot dobtunk rájuk. A nap sütött. Bársonyosan ízzott a zöldpázsit, felettünk fehéren felvillogó szárnnyal galambok szálltak ... Egyszerre az erdőből, négykézláb mászva előbújt a bolond Sarkadi bácsi. A háta tele volt szórva barna, elszáradt levéllel, arcát véresre karcolta az ág és egyik felemelt kezében ízzó ráspolyt tartott, amellyel égette, szúrta a lányokat és fiúkat ott, ahol érte ... És amikor sikoltva, jajveszékelve mind elterültek a földön vagy elszaladtak, földbegyökerezett lábbal csak én álltam. A szörny most felém jött. De többé már nem volt Sarkadi bácsi. Feje összeaszott, arcbőre pergamentszínű lett s a tüzes vas felett a kísértő, üldöző Clemenceau-arc jelent meg ...

Erre riadtam fel. Most már visszaemlékeztem az egész képre. Még tudtam a neveket, láttam az arcokat, de már arra, amit felém kiabáltak, nem emlékeztem.

Nem akartam sokáig időzni a rémes képnél. Kerestem, kutattam egészen más gondolatokat, amelyek megszabadítanak a nyomasztó érzésektől. Kifejlődött már a gyakorlatom, hogy álmatlan éjpszakákon miként zsongítsam el öntudatomat. Belemerültem hosszú mérlegelésbe a kanti időről s a bergsoni időtartamról. Gyanútlanul adtam át magamat a gondolatsornak, egészen éber figyelemmel kötöttem össze a következtetés láncszemeit, amikor egyszerre arra eszméltem fel, hogy az utolsó gondolatszem teljesen kiesett emlékezemből ... Egészen elfelejtettem, mit állapítottam meg azelőtt egy másodperccel. A gondolatlánc összetört, elszakadt, mintha csak öntudatom jelképe lett volna s beleveszett a sötétségbe.

Most újult erővel hatalmasodott el rajtam az a szorongó, kétségbeesett félelem, amivel álmomból ébredtem. Istenem, mi történik velem? Előbbi félelmem származhatott

a rémálom lidércnyomásától. De most higgadtan, nyugodtan okoskodtam, játsztam, mint oly sokszor azelőtt, a gondolatok építményeivel s egyszerre minden összeomlott. Bárhogy is erőlködtem, nem emlékeztem vissza egy gondolatra sem ... Borzasztóan megijedtem. Fejemet elöntötte a vér s mintha végtelen, sötét vízben fuldokoltam volna, kétségbeesetten kapaszkodtam szalmazsákomba és a körülöttem lévő tárgyakba. Azt hittem, ha nem menekülök el tőle, rámtör, letipor az őrültség.

Pár pillanat alatt magamra kaptam ruhámat és kiszaladtam az udvarra. Az eső megszünt, de szélvihar dühöngött, amely a széttépett felhőket gyors iramban vonultatta át az égen. Az elcsitult föld felett izgalmas hullámzással élt, kavargott az ég s messziről idehallatszott a földúlt tenger csattogó, zúgó ostroma a parti sziklák ellen. Rámeredtem a felhők mögül kibukkanó holdra, amely úgy nézett rám, mint üregéből kiváló, óriás szem. Csak megfoghatatlan, nyugtalanító tükre ragyogott s mind nagyobbra nőve lebegett előre úgy, hogy elkaptam róla tekintetemet, mert féltem, beleszédülök. A mélykék ég ölén ezüstszínű felhő gomolyogva domborúlt ki. Először olyan volt, mint Rodin valamelyik öreg emberének büsztje. A vékony nyakon, amelyen a kiugró izmok megfeszűltek, nagy, bozontos fej pihent. A szakállon már átütött az ég kéksége, amelybe az utolsó ősz szálak már egészen elvegyűltek. Az alakzat egy pillanatig sem volt nyugodt. A nyak idegesítően nyúlt, nyúlt, míg végre a fej egészen elvált s mint ragyogó golyó gurult végig az égen. Azután a golyó, éppen a középen, kezdett szétfoszlani s az ijesztő, ősz fejet váratlan gyorsasággal oszlatta fel a változás, hogy helyébe lírát varázsoljon, amelynek ágai között messzi csillagocska hunyorgatott ...

Minden feltűnő, szokatlan, soha vissza nem térő változást hangsúlyozott. Semmi sem állt nyugvóponton, minden a változás görbületébe esett, egy görbe vonalba, amelyről nem lehet tudni, honnan indúl ki és hová zuhan le. A szél néha becsapott az udvarra is, felkavarta az udvar pocsolyáit, papirdarabokat őrült táncba kergetett, végiggurított köveket, felfújta a szárításra kitett, kötélen lógó ingeket,

amelyeknek karjai egyszerre széttárultak, mellük megduzzadt, mintha valaki életre kelt volna bennük ...

E pillanatban sejteni sem lehetett, mi lesz a világból, mi születik a változó időből? Hol állnak meg a felhők, nem törnek-e ránk a dübörgő tengerhullámok, nem sülyed el a kis sziget, az egész világ? ... Csak az ég tudott valamit, amely néha a tovagördülő felhők felett egészen kibontakozott s oly közvetlenül és beszédesen nézett rám, mintha most mindjárt elmondaná, kidobolná a természet minden titkát...

Félelmetes volt ez a találkozás a természettel. Tudtam, hogy ez is csak csábítás. Hívnak a titkok, integetnek. Már-már úgylátszik, hogy megoldódik előttem minden, leomlanak a választófalak ember és természet között s a felhők mögül kibontakozik az Isten arca ... Mily egyszerűnek látszik a mosolygó végtelenség! Lenyúl értem, fölkap s magával ragad, mint a szélvihar elvitte a papirdarabokat ... De hol leszek akkor már én? Az őrület milyen útjaira dob le a végtelenség szele, ha már megúnta velem a játékot s újra visszaejt? ...

Talán soha sem volt ily közel hozzám a természet s én soha sem menekültem tőle oly izgalmas félelemmel, mint most. Nem mertem visszanézni a felhőkre, a csábító égre, nem mertem hallgatni a hullámok ostromát, csak az udvar sarára, fekete göröngyeire és sápadtan világító pocsolyáira néztem. Órákon át, holtra fáradva loholtam a kazamaták előtt fel és alá, hogy tudatomba verjem a fogságot, hogy hozzá tapadjak a szennyes perchez, a szörnyű valósághoz, amely, mint egykor fényes hajó utolsó roncsa, egyesegyedül menthette át életemet biztos partra.

Nem kellettek már a természet játékos titkai, a gondolat szédítő hullámzásai, a képzelet megejtő képei, csak szerencsétlen, hitvány életem kellett és csak azt tudtam, amikor fekvőhelyemre rogytam, hogy ha holnap reggel valóban behozzák a híg, keserű kávét, — én örömömben fel fogok zokogni.

2.

Mikor az ember mindent elveszített s az élete már csak nyomorúlt szalmaszálon függ, akkor erre sokkal megfeszül-

tebb gonddal vigyáz, mint egykori élete valamennyi fényűző kincsére és gazdagságára. Lám, nekem sem maradt egyéb, mint a negyedik fogsági év hitvány, állati tengődése: a kazamata szalmazsákja, a mindennapi marharépa, a folyton fogyó kenyéradag s én mégis vad, ösztönös makacssággal ragaszkodtam hozzá, szívetfelverő nyugtalansággal őrködtem, hogy öntudatom le ne csússzék róla, mert éreztem, hogyha már ezt az utolsó roncsot is elhagyja, akkor nem következik más, mint a téboly semmibe vesző sötétsége.

A válságos éjszakát követő reggel s azután is mindennap felkeltem, örültem a kürtszónak, a híg feketének, a vizes, ízetlen főzeléknek, az örök szuronyának s ha a gyötrelmes nehézséggel megélt órákban, napokban, bármikor érezni kezdtem, hogy öntudatom megint el akar szállni, futottam ki az udvarra, róttam a megszámolt lépéseket, elzártam fülemet, szememet, lelkemet a csábító szédülettől s vakon, süketen, minden gondolat nélkül addig rohantam, amíg csak magam mögött nem hagytam a kísértéseket s nem maradt más, mint a fogolyélet. Olvasni már nem tudtam. Az emlékektől, álmodozásoktól rettegtem. Mindig veszedelmes híd volt, amelyen a képzelet félelmetes útakra siklott. Maradt csak a hideg víz, séta, beszélgetés, kártya, sakk, evés és néha a bor állati önkívülete. Igy is sokszor megesett, hogy kártyázás vagy beszélgetés közben felugrottam s ki kellett szaladnom az udvarra, mert azt hittem, megőrülök.

Most értettem meg szegény Riedlt, aki mindig csak futott. Ő végre is célt ért. Még októberben hazaküldték Budapestre, ahol senkit sem ismert s ahol újra kellett volna a magyar nyelvet tanulnia. Ajánló levelet küldtem vele Laczkó Gézához és vastagtalpú cipőjébe két novellát szegeztettem be a budapesti Nyugat számára. Riedl egyszer felkereste Laczkó Gézát, azután többé nem jelentkezett, pedig megigérte, hogy küldeményemet ki fogja bontani cipőjéből. Barátom hetek múlva érdeklődött a tömeglakáson, ahol az egykori maître d'hotel szállást kapott. Ott azt mondták, hogy hazaérkezése után három napra meghalt. Abban a ruhában temették el, amelyet magán hordott s a cipő is a föld alá került, amelynek talpában írásaim voltak elrejtve ... Riedl esete is igazolta, ha valakit a fogságból,

mint beteget, haza küldtek, annak az otthonból osztályrészül már csak a temető jutott.

Pedig ezen a negyedik télen különösen a súlyos idegbetegek száma nagyon elszaporodott. Két németen kitört a dühöngő őrültség. Őket valamelyik francia elmegyógyintézetbe vitték, ahol hamarosan meg is haltak. A többi idegbetegek is már csak roncsok voltak, de úgy látszik, pislákolt bennük annyi élet, hogy a hazaszállításra még nem értek meg.

Tutschek már túl volt minden ideges félelmen és nyugtalanságon. Többé semmit sem tudott magáról. Ha nevét hallotta, azt mondta, ismert egy ilyen nevű embert, de nagyon régen ... Kezével olyan messzire utaló mozdulatot tett, amelyet már a képzelet sem járhatott be. Feleségétől néha érkeztek gyászkeretes levelek. Nem bontotta fel őket, gyűjtötte rakásra. Azt mondta, egyszer majd átadja a címzettnek, mert biztosan tudja, hogy valamikor még találkozik vele ... Még mindig csak térdepelt és imádkozott. A járástól már annyira elszokott, hogy ha nehány lépést akart tenni, térdei berogytak. Ezért egész télen ki sem mozdult az 56-osból.

Ilyen csendes őrült lett egy Heipel nevű, öregebb osztrák szobafestő is. Ő az 54-esben lakott. Minden rongyot, szemetet fekvőhelyére, utazóládájába gyűjtött. A fogságba még feketére festett hajjal és bajusszal került, de most megnőtt, kúszált hajáról és bajuszáról lekopott a festék és szőrözete ijesztően zöld színűvé változott. Egész nap a citadellát festette. Képeit pár sou-ért eladta a katonáknak, fogolytársainak. Mikor azután vevőiből s a papirból kifogyott, a kísértő börtönképet ráfestette rongydarabokra, a kazamata padjaira, a falra, a kövezetre, mindenűvé s úgy látszott, hogy semmi tér sem elég számára, hogy zord vizióját életre hívja ... Az öreg, zöldhajú festő soha sem mosakodott, fehérneműit hónapokon át magán hagyta úgy, hogy a férgek ellepték s kibírhatatlan bűzt árasztott. Ehhez járult még a fekvőhelyén, polcán és utazóládájában összegyűjtött büdös rongydaraboknak és rothadó tárgyaknak rettenetes szaga, amely körülötte egy-két méter körzetben kibírhatatlanná tette a levegőt. Minthogy társai nem tudták rávenni

a tisztálkodásra és bűzlő holmiaitól semmiképen sem akart megválni, végre is feljelentették az adminisztrációnál. Szegény kapálózó, gyermekesen nyávogó öreg embert erőszakkal fürösztötték meg, a Vöröskereszt adományából új inget és alsónadrágot adtak rá, azután gyűjtött rongydarabjait és utazóládáját kidobták a citadella udvarára azzal, hogy válassza ki belőle, ami még használható. Heipel sírva álldogált földúlt kincstára előtt. Egy-egy darabot órákig a kezében tartott. Nehéz, szinte lehetetlen volt a választás. Nem tudott megválni semmitől, ezek a haszontalan, visszataszító szemét dolgok úgy hozzá voltak nőve életéhez, mint máséhoz a palota, az autó, a fényűző lakásberendezés ... Csak nagy nehezen tudtuk rábeszélni, hogy legalább ideiglenesen szakadjon el tőlük. Azt mondtuk, hogy mindent leltárba veszünk, gondosan becsomagoljuk s az egészet az adminisztrációnál letétbe tesszük kiszabadulása napjáig.

Heipelen kívül menthetetlennek látszott és szintén sok baja okozott a vörös Rosenberg is, akin oly erős mértékben tört ki az üldözési rögeszme, hogy többé már a mindig magánál hordott pléhbödönből sem akart enni. Legtöbbször erőszakkal kellett etetni vagy a legravaszabb módokat kitalálni, hogy az ételhez nyúljon.

Furcsa mánia tört ki Katzon, ezen a mindig komor, szótlan öreg szűcsön, aki egyszerre csak elkezdett a patkányokra vadászni s nagyon boldog volt, ha egyet-egyet lenyúzhatott. Egész nap a konyha körül ólálkodott s ha a kutya szájában patkányt látott, rácsapott, mint a héja és elkapta tőle. A konyhában dolgozók nevének sajátságosan kínálkozó rokonhangzása miatt K a t z e-nak csúfolták. Sokszor volt nagy lárma, futkosás az udvaron Katz különös szenvedélye miatt. Az öreg szűcs elcsente a patkányt a kutyától és elkezdett szaladni. A kutya ugatva utána iramodott. Erre a konyha emberei elkezdtek kiáltozni és csakhamar az egész udvar visszhangozta: „Katze! Katze! ...“ Az öreg szűcs a patkányt kezében szorongatva eltűnt valamelyik földalatti folyosón s azután, mikor rejtett zúgjában magára maradt, nekilátott bicskájával az állatnak ... Volt már egy csomó kikészített patkánybőre, amire nagyon

ügyelt s olyan helyekre dugdosta, ahol lakótársai nem találhattak rá.

De még meglepőbben jelentkezett a tébolyodottság egy nagyszakállú, nagyon tisztes megjelenésű németen, akit Klopfernek hívtak. Ez az úr négy éven át fogolytársai között a legnagyobb tiszteletnek örvendett. Nevét soha sem ejtették ki a Herr nélkül. Herr Klopfer lehetett volna kommisszió tag is, tekintélyes külseje szinte kijelölte erre, de nem fogadott el semmiféle ilyen hitvány megkülönböztetést. Úgy élt köztünk, mint száműzött fejedelem. Hátra tett kezekkel, előkelően kimért lépésekkel és mindig egyedül járt. Gesztenyebarna, göndör szakálla, amelyet Wachsmann különös szeretettel sütögetett, mint sajátságos szőr-szalvéta terült el gondosan kikefélt felöltője felett, kemény kalapot hordott, aranyláncon lógó szemüveget ... Voltaképpen senkisem tudta róla, hogy kicsoda, de mindenki nagyon tisztelte. 1917 utolsó hónapjaiban azután egyszerre megváltozott a magaviselete. A szakállas tekintély kezdte megszólításával kitűntetni fogolytársait. Fontoskodva, előkelő kézmozdulattal félrehívta az embert, s négyszemközt valami furcsa, aljas dolgot kínált megvételre, egészen egyszerű vásári árut, amelyet a hüvelyk és mutató ujj közé kellett illeszteni s abból obszcén mutatvány került elő. Eleinte mindenki elképedéssel fogadta az ajánlatot, de azután lassanként megszoktuk, hogy mit jelent az, ha az embert Herr Klopfer félre hívja. Az előkelő, szakállas úrnak voltak nagy számban ocsmány fényképfelvételei is. Ezeket is eladta. Nagy utazótáskája nem fogyott ki az erotikus leleményű árucikkekből ... A végén már arra is gondoltunk, hogy Herr Klopfer nem amatőr kedvelője az ilyen dolgoknak, hanem békében ezek elárusításából élt. Egyesek, mintha emlékeztek is volna rá a Boulevard des Italiens éjjeli forgalmából. Talán úgy kezdte, mint erotikus kalauz, mint cilinderes ucca-sarki élőreklám, aki szoborszerű karral egy mellék-ucca gyanus lokáljára mutat. Azután úrrá vergődött, Herr Klopferré s talán a fogságban új életet, új arcot akart magára ölteni? A végén is a hosszú elzártság, pénze megfogyatkozása visszadobta egészen alulra, ahol az életet kezdte? Ki tudta volna ezt? ...

Herr Klopfer is a lélekben megrendűltek közé tartozott, mint amilyenek nagyjában már mindnyájan voltunk. A maga valóságában én is csak akkor vettem észre ezt, amikor ideges félelmeim először jelentkeztek. Akkor rájöttem, hogy mindegyikünk lelke ki van már kezdve. Először Schneiderrel, a halványarcú pozsonyi pékkel beszéltem erről. Elmondta, hogy az őrülettől való félelem első ízben trombitálás közben jelentkezett nála. Hirtelen elfelejtette a jelt, amit már, ki tudja, hányszázadszor fújt. A trombita hangja értelmetlen, furcsa recsegésbe fulladt. Akik hallották, nevettek rajta, csak a pozsonyi pék sápadt bele még inkább ... Tőle azután megtudtam, hogy Kilár, akivel a „kávéházukat" együtt csinálják, éppen olyan szenvedélyes hidegvízkúrás, mint Neubert, vagy Neuhaus ... Az emlékezet ijesztő kihagyásairól beszéltem egyízben Nagellel és Däumlinggel is s kiderült, hogy a két német tanár már egy év óta rendszeres memoria-gyakorlatot folytat ...

Óvtak az alkoholtól, amely pillanatnyi bénulást okoz csak, de azután a megviselt idegrendszer még könnyebb zsákmánya lesz az észvesztő kísértéseknek. Ijesztő példa volt erre Vavey, az egykori bordeauxi tanár, akitől már délelőtt sem lehetett angol nyelvleckét venni, mert zavaros dolgokat mondott, agya egészen eltompult s minduntalan elfelejtette, hogy miről van szó. Délutánra azután egészen részeg lett. Megcsappant jövedelméből csak rumra telt, attól percek alatt berugott. Mindennap alkonyatfelé valamelyik bástyafeljárat előtt lehetett látni, a földön ült, kidülledt vörös szemmel, nyitva maradt szájjal, amelyből a nyál csurgott. Néha kis medaillont vett kezébe, a lánya fényképével. Ránézett s minden ok nélkül, hátborzongató állatiassággal röhögni kezdett ... A bortól származó verekedések, összetűzések napirenden voltak. Az őrség már nem is törődött a kantinból dülöngézve kijövő foglyokkal. Csak ha valamelyik részeg egy katonára dőlt, akkor belerugtak. Megesett, hogy némelyik véres arccal, hason elterülve órákig feküdt a bejáró kapú előtt.

Mi is, ha ittunk, sokszor olyan dolgokat követtünk el, amelyért másnap nem vállaltuk volna a felelősséget. Egyszer, mikor hármunkat az őrség az éjszakai sétánkból be-

kergetett, összetűztünk vele s puszta kézzel rázogattuk szuronyaikat. Nyugodtan belénk szúrhattak volna, de látták, hogy „nem vagyunk beszámítható" állapotban s nem bántottak. A bortól éppúgy óvakodnunk kellett, mint az olvasástól, a gondolkozástól, tépelődéstől. Azon az estén, amikor az őrséggel szembeszálltunk, a kantinosné hívott be egy pohár borra. Ezúttal férje is jókedvűnek látszott. Az alkohol már rég el volt tiltva tőle, de azért titokban mégis ivott. Most is nehéz aperitiv illatát éreztem rajta. Késő estig maradtunk a kantinban, azután mámorosan távoztunk. Az őrséggel támadt éjszakai jelenet kissé kijózanított, de nem egészen, mert az alkohol hatását még másnap is éreztem, mikor reggel arra ébredtem fel, hogy az 51-esben izgatottan arról tárgyalnak, hogy a kantinos az éjszaka hirtelen meghalt. Álmában, felesége mellett érte őt a vég. Csak felhördült s azután a könnyű álomból visszasüppedt a végnélküli álomba ... Féléberen hallottam a dologról s pillanatokig azt hittem, rólam van szó. Mintha én haltam volna meg s lakótársaim ezt tárgyalnák ...

Azóta még ritkábban nyúltam borhoz, amelyet különben sem bírtam már. Barátaink között az ital mellett leghívebben Dudás tartott ki. Ő sem volt alkoholista, de már mámorában határozott s mindig ugyanazok a rögeszméi támadtak, amelyek végül is veszedelmesek lehettek volna, ha nem küzd minden erejével a csábító mámor ellen. Egyik állandó ittas képzete volt, hogy fiatal német barátai ellopták repülőgép tervét. Ha ivott, utána órákon át tudott erről beszélni s nem lehetett meggyőzni arról, hogy csak rémeket lát. Voltak egyéb történetei is dr. Herzről és másokról, amelyeket többnyire csak az alkohol sugallatából merített. Esténként mindenkinek hosszasan elbeszélte ezeket, másnap azután egész délelőtt azokkal tárgyalt, akikkel becsípve összekerült és visszavont, jóvátett mindent. Megható volt ennek a kedves, jóérzésű fiúnak küzdelme kísértő rémeivel. A harcot míg mindig győzte, bár ebben az időben sok baj érte már. A pénze elfogyott, otthonról csak rossz híreket kapott, egyesegyedül abból tartotta fent magát, hogy a nagy utazóládában hozott dolgait eladogatta. Majdnem mindent az adminisztrátor vett meg tőle, aki gyors

ütemben gazdagodott s végül Dudásnak már nagy, üres ládáját is megvásárolta, aemlyről annak idején a perigueux állomás katonái azt jegyezték meg, hogy koporsóját hozza benne ... Ebben a „koporsó"-ban, amelyet egy reggel Bierenbach és Von der Hohe a csonkaképű, kékvörösarcú adminisztrátorhoz szállítottak, valóban so kminden volt temetve: Dudás egykori jóléte, fényűzése, gondtalansága s minden bizonnyal fiatalsága is örökre ...

A folyton növekvő, általános nyugtalanság és ideges lehangoltság az udvar képét is teljesen átváltoztatta. Azelőtt esős időben senkit sem lehetett kint látni. Most az udvaron éppen úgy, mint a remparton, mindig találkozott az ember rohanó, magukba zárkozó sétálókkal, akik zsebbe mélyesztett kézzel, feltűrt gallérral esőben, sárban egyforma kitartással rótták az útat. Maguk körül nem vettek észre senkit és semmit. A rém, amelyre ijedt tekintetüket rögzítették, nem kívül kolompolt, hanem feldúlt lelkükből meredt elébük ...

Nagy népszerűségre tett szert ebben az időben a „schőner Karl". Régen nevettek rajta, csúfolták, mikor a gyökérből való táplálkozást hirdette s félmeztelenül körfutást rendezett az udvaron. Most azonban nagyon sokan hívei közé szegődtek. A körbefutók száma, akiknek élén mezitláb mindig a göndörhajú őrült Apollo loholt, napról-napra nőtt. Egyik nap csak tizen-húszan szaladtak, másnap már negyvenre szaporodtak. A folyton mozgó, kifáradhatatlan körbe mindig újak is beálltak. E nélkül az őrült körforgás nélkül már el sem lehetett képzelni az udvart. Szaladtak reggel, szaladtak délben és szaladtak sokszor délutántól kezdve a késő éjszakai órákig. Két borzalmas gyűrű körözött ilyenkor a citadellában: a baglyoké kint az árokban, s a foglyoké bent az udvaron ... Ebben a szűntelen, szédítő körforgásban el lehetett felejteni mindent. A gondok, a rettegett képzelődések, a gyötrő démonok a körönkívül rekedtek s mikor áldozatuk után akartak szaladni, ha kirogyott a körből, már csak holtra fáradt embert találtak, akin többé győzedelmeskedni nem tudtak.

Az éjszakai körfutásokat a végén mindig az őrség szűntette meg. Ennek is meg volt a zárórája. Az adminisz-

trátor és az őrmesterek tizenkettő felé tértek vissza az erődítménybe s a facipők egyhangú, borzalmas kopogása zavarta álmukat. Ilyenkor a földalatti folyosókba huzódtunk. A hosszú, nedves, sötét fal mentén néha nyolcvanan-százan is álldogáltunk. Beszélgetni nem lehetett, de nem is igen akartunk. A sötétben csak cigarettánk tüze parázslott s abból derengett néha fel a fény falhoz támaszkodó társaink arcára. De ismertük enélkül is mindegyiket. A járásukról, köhögésükről, körvonalaikról megismertük valamennyit. Rendesen mi régi noirmoutieriak álltunk együtt: az öreg Müller bácsi, Jakab, Bistran, Valéry, Ványi, Szőke, Reichsfeld, Ziffer, Dudás, Soltész, Német, Bajusz, Ambrus, Schneider, Kilár, Stein Móric, Reisner, Poss, Edouard, Ullrich, Hampel, Heger, Remling, Schrummer, Crombeck, Remling, néhány osztrák pincér, a Stockerek, a tiroli cigányok ... Mind szürke alakok már, a Vöröskereszt pléhgombos, durvaszövésű egyenkabátjában, fejükön sipkával. Leegyszerűsített, színtelen, szótalan árnyak, amelyek oly könnyen tudnak a folyosó sötétségében eggyé olvadni ... Néha megszólalt egyikünk. Nem mondott el hosszú dolgokat, csak egy-egy szót ejtett ki száján, mint hosszú, tudatalatti képsornak töredékét: parasztlány ... szamóca ... malom ... tej ... ucca ... Ezen azután mi hosszú ideig elgondolkoztunk. Nem rendes gondolkodás volt ez, arra nagyon fáradtak voltunk. A szó csak kibontotta mindazokat a fényes képeket, azokat a kedves hangokat, színeket, illatokat, amik velük társultak. Rengeteg sok minden volt egy ilyen szóban! Néha a képek tömegétől úgy elgyengültünk, hogy leroskadtunk s ott a folyosón elaludtunk. Társaink nem zavarták álmunkat és csak akkor vittek helyünkre, amikor már az utolsók is készültek elhagyni a földalatti folyosót ... Egyszer a konyha felől szénfüst illata szállt felénk. Valaki azt mondta: vonat ... Erre mindjárt hallottuk mozdonyok füstokádó puffogását, vasúti kocsik csörrenő egymásba ütődését. Emberek szaladtak kezükben kis bőrtáskával, pléddel. Fátyolos, gummikabátos asszonyok ... A mozdony szuszogott, fütyült ... Indul a vonat! Indul a vonat! ...

Nem tudom, mi volt jó abban, ha így együtt álltunk,

hallgattunk, vagy nagy ritkán egy-egy szót mondottunk. De ilyenkor nem éreztük semminek sem a hiányát. El tudtunk volna lenni így sokáig, talán évekig, talán örökre. Mintha jótékony szellem összekapcsolta volna véreinket, idegeinket, lelkeinket: minden elszabadúlt belőlünk, ami bennünk félelmesen, ijesztően keringett s a nagy, közös hullámzásban elhalkúlt, elaprozódott, megnyugtatóvá lett, mint a sűrűn pergő esőcseppek, amelyeknek egyhangú zenéje az udvarról földalatti rejtekhelyünkig hallatszott. Igy múlt el a negyedik tél. A napok megint hosszúaknak tűntek föl, megint óráról-órára éltünk, mint a fogság elején. Csak most nem vártunk semmiféle nagy változást, szinte féltünk tőle, mert azt hittük, hogy már nem bírnánk ki. Ha valami, bármilyen kis dolog is történt velünk, már csodának láttuk, amelynek fénye napokig betöltötte lelkünket s a szürke napok hosszú folyására ragyogó hídat vert, mint folyó vízére a lenyugvó nap ...

Hazulról hónapokig nem kaptam hírt, de már ezen nem is csodálkoztam. Régi barátaim, ismerőseim, családom emlékezésének távlatán már egészen kicsi pontnak képzeltem magam, amely ha eltűnik, nem is okozhatja az elvesztés fájdalmát. És mégis egyszer levelet kaptam egy ismerős asszonytól, aki már évek óta nem írt s ebben a levélben érzései olyan elevenen szólaltak meg, mintha tegnap szakadtam volna ki karjaiból. Forró szavainak tükrözésében csodálkozva néztem magamra s a szürke napoknak fátyla egyszerre lebomlott rólam, mint sírjából feltámadott halottról a lepel ... Nevetni, dalolni lett volna kedvem. Már úgy mentem fel sétálni a rempartra, mint régen a háború előtt, mikor sétára túláradó, nagy élmények kényszerítettek. Fent gőzölögve szállt fel a köd az erdő nedves fáiról, a tavalyi száradt fű felemelte fejét s én remegve tartottam kezemben a levelet, mint illatos rózsát. Sáppadozva, beleszédűlve szívtam, csókoltam, s azt hittem, elájulok, mint az ájtatos szűz, aki Krisztus lábát szokta megcsókolni s akihez egyszer a Megváltó lehajlik a keresztről, hogy homlokára lehelje malasztos csókját ...

Ilyen önkívületes öröm ért akkor is, amikor a Svájcban élő magyar lánytól, aki a fogság elején levelezésemet

közvetítette, váratlanul karácsonyi csomagot kaptam. Két év óta nem írt már. Úgy hallottam, férjhez is ment. Azt hittem, rég elfelejtette nevemet is ... És egy hideg, decembervégi estén, amikor, ki tudja már, hányadik körömet írtam le az udvaron, az adminisztrációs épület előtt megszólított a magas őrmester, hogy jöjjek be az irodába, mert csomagom érkezett. Valóban a nevemet pillantottam meg a barna csomagoló papiron, amelyből az őrmester nagy, fehér dobozt hámozott ki. Belül a csomagot ezüst papir fedte, rajta kis fenyőgaly s pársoros névjegy az aláírással: M. Jutka ...

— Levél van a csomagban. Szabály szerint nekem ezt el kell koboznom! ...

Azt hiszem nem is válaszoltam semmit, hanem felnyögtem, mint a halálra kínzott állat ... Mindössze két sor volt ráírva: boldog karácsonyi ünnepet kíván a csomag küldője ... Milyen szörnyű törvény rendeli el, hogy ezért a csomagot el kell kobozni?

Az őrmester olvassa a franciául írt sorokat, azután most már inkább kutatva, szánakozva néz rám ... A-ra már nincs ereje, hogy a halálosan szomjuzótól elvegye a pohár vizet. Kezével int: „Vigye! A levéllel együtt! ...“

Ölbeveszem a csomagot. Mikor az egymás mellé rakott színes, illatos cukrokra, csokoládékra nézek, azt hiszem, álmodom. Magamhoz szorítva viszem végig az udvaron s az útat többé nem keresem, mintha a karjaim között tartott ajándék fénysávot vetne elém a sötétségbe ...

A karácsonyi napok egyébként ebben az évben a kis svájci magyar lány csodálatos ajándékán kívül más meglepetést nem hoztak. Az emlékektől félve, sötét sejtelmektől gyötörve éltük át. Karácsony második napján megérkezett volt budapesti növendékeimnek gyűjtése. Ezúttal a kantinban szilveszteresti vacsorát rendeztünk belőle. A kantin helysége rideg volt, most gyászruhában Madame Bontineau ült közelünkben s mellette kislánya, Marie ... Minden egészen máskép folyt le, mint azelőtt Noirmotierban.

Vacsora után az ebédlőben nagy kabaré-előadást rendeztünk. A színpadot Eckert és Taube, a színház kellékesei fenyőgallyal díszítették körül. Willersdorfer új dísz-

leteket festett. A zenekar új darabokat tanult be. A színpad felett a leleményes Edouard színes üveggömbökből kirakta az 1918-ik évszámot. A négy szám a német, osztrák, magyar és török nemzeti színekből gyúlt ki ... Engelsdorfer Rudi mégegyszer, utóljára kitett magáért. Az ebédlő első helységében büffét rendezett be, terített kis asztalokat állított fel, amelyeknél féltve őrzött szmokingjaikban és frakkjaikban az osztrák pincérek szolgáltak fel. A programmon szerepelt dr. Herz két, felejthetetlenül szép alakítással. Heger bohócmutatványokkal szórakoztatta a közönséget. Bismarck egy cow-boy jelenetet adott elő. Kis operettben fölléptek a citadella valamennyi „női" nevezetességei: Vavey szőke órássegédje, George, a kis német pincér, dr. Herz, mint primadonna és a nőimitátor Grünfeld, aki saját gitárkísérete mellett szoprán áriákat énekelt ...

Mindent olyan jól rendeztek, hogy az már túlságosan sok is volt. Előadás után a büffében táncoltak s ezúttal Grünfeld kivételével a női szereplők mindvégig megőrizték kosztűmjüket, hosszú hajukat s a festéket arcukon. Voltak pillanatok, amikor bálteremben érezte magát az ember. Gr. B ... frakkban, fehér mellényesen táncolt dr. Herz-cel. A szőke báró a kis német pincérrel társalgott, akinek leeresztett, fekete hajfonatait kék szalag díszítette ... A szőke, illatos Georgesnak egész udvara volt. Az órássegéd mindenkinek a vállára omlott, mert féltékeny barátja, az egykori bordeauxi tanár valamelyik földalatti folyosó előtt fetrengett holtrészegen. A pincérek frissítőt, tésztát szolgáltak körbe. A tánc mindakét teremben folyt ... Néha ugyan az a szorongató érzés fogott el, mint mikor azon a válságos éjszakán a felhőtömbök kergetőzését láttam. A változásnak itt is egy képtelen alakzata játszódott le előttem. Mi lenne, ha mindaz, amit az őrületnek szele itt összekavart, mostantól fogva véglegesen így maradna. Nők lennének ezek a színes rongyokba öltözött, ijesztő kísértetek, igazi bálterem a penészes, boltíves pince és igazi, soha meg nem változó élet az a szörnyű káprázat, amely szemem előtt kavargott? ...

Éjfélkor Schneider a két pince közti átjáró nyíláshoz állt s belefújt kürtjébe. A tánc abba maradt, mindenki po-

hárért szaladt s abban a pillanatban, amikor felálltunk, hogy köszöntsük az újévet, a nagy tolongásban megingott a színfal, előredűlt s a feléje illesztett üvegdíszítmény, amelyen színes fényekben ragyogott az 1918-as év, porrá zúzódott.

OSZK

XXI.

PÁRIÁK LÁZADÁSA

I.

A tavasz most már nem hozott semmit. Sötéten néztünk vissza a vídám napsütésre, a megelevenedő fűre, rügyező fákra. A világ képe megváltozott. Mintha a természet gyönyörű díszletfala végig meghasadt volna, nem lehetett tudni, mikor tűnik el, mikor mered irtózatos rémkép ránk a megrepedt vászon lebegő szárnyai mögül?

Gépiesen, megszokásból vetettünk magokat, felástuk, rendbe hoztuk a téli hónapok alatt elvadult bástyaudvart. A német atléta felállította ismét kis cigánysátorát, én éppen akkora kunyhót építettem magamnak, amelybe könyveim és magam belefértem. Azt hittem, gyötrő levertségemen segít a magány és amikor teljesen készen voltam, akkor vettem észre, hogy nem bírok már olvasni, dolgozni, gondolkozni s magányomat rémesebb zajok, kiáltások verik fel, mintha a leglármásabb kazamatában tartózkodnék. Kunyhómban berendezkedtem arra is, hogy az álmatlan éjszakákon kiszökhessek oda és gyertyalángnál olvashassak. Egy éjszaka meg is próbáltam. Fától-fáig csúsztam a rempart alján, megbújva a fű alatt, hogy az őrök észre ne vegyenek. Végigbotorkáltam a végnélküli sötét folyosón, kimásztam a falba tört lyukon ... Fent kifújtam magam és körülnéztem. Az égen ragyogtak a csillagok, túl a falon kékes ízással emelkedtek a fenyőtörzsek, hallgatott minden, de a csend titokzatos és ellenséges volt, mintha abban a pillanatban állt volna be, amikor kiléptem a bástyaudvarra. Kunyhóm tetején bagoly virrasztott. Körvonalai élesen rajzolódtak ki a fénylő ég hátterén. Meg sem rebbent. Ült és világító szemé-

vel rámmeredt, mint aki nem újonnan épült kunyhó, hanem egy egész világ romja felett foglalta el őrhelyét. Tudtam már, hogy hiába támadnék akár doronggal rá, soha el nem repül onnan. Ez a hely az övé volt s nekem döbbent fájdalommal kellett visszahúzódnom a feljárat keretéből, hogy visszalépjek a végnélküli, sötét folyosóra ...

Rendbehoztuk Tutschek virágos rejtekhelyét is, de a szegény őrültet nem lehetett többé kimozdítani a kazamatából. Járni nem akart s ha ölbe fogták, el kezdett rettenetesen üvölteni.

Helyette újlakónak egy márciusvégi estén „Bismarck" jelentkezett. Térdnadrágja már nem volt, kék munkásnadrágot hordott, arca egészséges pírjából is csak éppen kis foltocska maradt kiugró arcacsontjain. De fehér, egészséges fogai még mindig villogtak, ha nevetett s ezekben a hónapokban megint sokat nevetett fölényes gúnnyal és reménykedő bizakodással.

Bismarcknak azért kellett a Tutschek kunyhója, hogy a nyolcszáz kilométer hosszu francia frontról készített óriási térképét itt szabadon kifüggeszthesse. Egész nap ezelőtt a térkép előtt ült s a március 21-ikén megindult pikardiai nagy, német offenzivától kezdve végig az utolsó, kétségbeesett chalonsi támadásig minden egyes mozdulatot híven feljegyzett rá. Tutschek ájtatos szavaktól zümmögő békés világát most a szörnyű gyilkolásnak ijesztő jelekkel teleírt térképe foglalta el.

Bismarck mindent tudott, a naponkénti jelentések legeldugottabb utalásai sem kerülték ki figyelmét. Néha hangos, őrült fanatizmusig élesedő nevetés hallatszott ki kunyhójából. Ilyenkor írta be a francia napijelentéseket térképébe s bizonyára észrevette, hogy a németek valamely ponton olyan előrehaladást tettek, amely most már bizonyossá teszi a francia és angol hadsereg szétszakadását és az angol szárny bekerítését.

Sokszor, nagy titokzatossággal bevitt magával térképe elé s az Északi-tengertől le egészen Svájcig tekerődző végtelen halálvölgy két oldalán megmutatta a német és francia hadtestek elhelyezését. A kanyargó szakadékot, ahol néha naponként százezrek pusztultak el a háborúnak már csak

önmagukért élő, tébolyodott jelszavai miatt, vörös tintával festette ki. A vastag, fekete hernyók a hadtesteket jelképezték. Kisvárosok, hegyek, folyók mellett óriás nyílak cikkáztak át. Bismarcknál ezek a német offenzivák irányait és eredményeit jelezték. Az én szememben borzalmas fergetegek útját írták le, amelyen a pusztulás megbomlott démona száguld végig, felhasítja az eget, föltúrja a földet, megöl maga körül minden életet és pokoli bömböléssel elsüketíti a világot.

Ez a kis, lesoványodott, megbillent elméjű porosz ügynök olyan hideg számítással, az ördögi „cselekvés"-be felejtkező annyi lelketlen elméleti gőggel rajzolta ki millió élő, szenvedő, remélni és szeretni akaró ember tömegmozdulatait, mint valami hadvezér. Ő sem látta az embert, csak a teóriát. Milliók élete az ő kezében is csak ecset volt, amelylyel térképet készített. Mintahogy Foch mondta: „a vezér kezében a hadsereg az, ami a katona kezében a kard!" Ezzel az ecset-karddal hadonászott, dolgozott egész nap hónapokon át Bismarck, tólta a fekete oszlopokat, kibővítette a piros halálvölgyet egyszer Montdidierig, másszor Ypres-ig, majd Château-Thierryig ...

Közben ruhába, élelmiszerbe, szivarba dugva kapott otthonról titkos leveleket, amelyek mind a négyhónapos utolsó, nagy német erőmegfeszítésnek részleteit, otthoni visszhangjait írták le. Lelkesen olvasta fel egyszer egy ilyen levélből császárjának dermesztő szóvirágait: „érckeztyünkkel és villogó kardunkkal döngetünk azoknak kapuján, akik elzárkóznak a békétől." Majd a trónörökös biztatása következett, aki úgy látszik eltanulta apja szokását, hogy a világ irtózatos válságáról olcsó retorikai szólamokat fogalmazzon: „a húsvéti harangok már a békére kondulnak meg ..."

Húsvét már rég elmult, mikor ez az üzenet eljutott Bismarckig, de ő is és a velünk együtt bezárt németek nagy része vak hittel fogadta a szózatot s minden pillanatban várta a németek végső, felszabadító győzelmét.

Valami volt is a levegőben. Kimagyarázhatatlan, sorsdöntő feszültséget éreznünk kellett mindnyájunknak. Megint a háború első hónapjainak izgalma lett úrrá mindenütt s még hozzánk, az eldugott kis szigeti börtön elzártságába is

közvetlen jelei érkeztek el a vajúdó nagy eseményeknek. Madame Boutineau közölte velünk, hogy sok párisi menekült érkezett a szigetre, akik a német repülőknek s a titokzatos ágyúszörnynek bombázásait nem bírták idegekkel. De ezekért a bombázásokért, amelyek közül az egyiknek egyízben százon felüli halott áldozata volt, a francia sajtóban most nem tajtékzott fel annyira a német-gyűlölet, mint várni lehetett volna. Ez az aránylagos némaság mindezeknél jobban éreztette, hogy most olyan jelentős dolgok vannak folyamatban, amelyek mellett száz ártatlan élet elpusztulása számba sem jöhet. Néha az volt az ösztönszerű érzésünk, hogy talán negyvennyolc óra alatt döntő fordulathoz érkezik a világ sorsa. A pikardiai márciusi offenzivánál, az áprilisi lysi csata idején, a májusi Chemin-des Dames-i és a januári sikertelen francia támadás után, amikor sokszor napok alatt százezrek fúltak a vértengerbe, nem egyszer gondoltuk, hogy most még csak egy új erőmegfeszítés kell, talán egyetlen egy irányító gondolat, vagy vakmerő elszánás s akkor vége lesz a borzalmas kavarodásnak.

Eljött a nyár és semmi döntőfordulat sem történt. A németek megint Marne-nál voltak, mint a háború elején Von Kluck. „Bismarck" térképét befedték már az óriás fekete nyilak, amelyek Calaisra, Amiensre, Párisra, Reimsre mutattak. Már maga Bismarck sem mondott határozott célpontot, hanem ahhoz az általánossághoz menekült, hogy a német offenzivának célja, hogy az antant hadsereget megsemmisítse. A franciák, úgylátszik, kibírták a német emberhullámok ostromát. Clemenceau maniákus hangja túlharsogott minden nyugtalanságot: „la guerre, rien, que la guerre!" És egy napon hírek jöttek a kis ile d'yeui kikötőből, hogy most már a kis szigetet is, valamint az egész francia tengerpartot angol és amerikai katonák szállták meg.

Az amerikai páncélos hadihajók, torpedózúzók, cirkálók, toronyhajók fekete körvonalai majdnem mindennap feltűntek a messzi tenger távlatán ... Mintha a németek utolsó szava elhangzott volna. Valami készült s mi szorongó félelemmel vettük észre, hogy megint új korszakhoz jutottunk, amelynek vége beláthatatlan. Hitünk szerint

ahhoz nagyon hosszú időre volt még szükség, hogy a németek haderejét megtörjék. Azalatt csak szaporodnak az áldozatok s a kiengesztelhetetlenség és gyűlölség úgy megnő, hogy már nem lehet békét elképzelni, amely az életek és vagyonok őrült pusztításáért megfizetni tudna. Talán egyszer elhallgatnak az ágyúk, de ki lesz az, aki a felelősségek, bűnök, áldozatok és mártiriumok mérlegét felállítja, aki olyan jövőt és célt mutat, amely a szörnyű öldökléseket, ha nem is kárpótolja, de legalább feledtetni tudja? ... Eddig úgy lebegett szemünk előtt a kiszabadulás, mint megérkezés napfényben fürdő, gyönyörűséges vidékre. Most ez a látomás eltűnt előlünk, a bizonytalan sötétségbe foszlott. Ha vége is lesz egyszer minden megpróbáltatásnak, k i s z a b a d u l n i már többé nem tudunk ...

Nyár elején svájci és francia magasrangú orvostisztekből összeállított bizottság érkezett a szigetre. Egész fogságunk alatt először fordult elő, hogy orvosi bizottság szálljon ki nálunk. Idáig csak egy-két társunkat küldték el a fogolytáborba belátogató helyi orvosok rendszerint a lyoni állandó bizottság elé, de a legtöbb esetben már csak akkor, amikor úgy is késő volt. Csupán Bárczynak és a pesti bankárfiúnak sikerült megmenekűlni, akik már Svájcban voltak s onnan írtak levelet hozzánk, amelyben irigylésreméltó helyzetüket részletesen leírták. Mintha a vérbefulladt Európából minden emberségesség és testvéries érzés ennek a kis országnak hegyei közé menekült volna! ...

Máskor ilyen jelentős, életünk-halálunk felett rendelkező bizottságnak érkezése óriási izgalmat keltett volna. Most apátikusan néztük az orvosok bevonulását. Fölmentek az adminisztráció felső szobáiba vezető meredek kőlépcsőn, mi pedig eloszoltunk az udvaron, bástyákon, remparton, mintha ránknézve ennek a látogatásnak egész jelentősége ezzel be is fejeződött volna. A citadella orvosa és Kohler úr mindössze három társunkat jelölték ki, mint akik az orvosi bizottság színe elé kerülhetnek. A bizottság mind a hármat egyenesen Németországba küldte. Munkájukkal pár perc alatt meg voltak, azután vártak, vajjon nem jön-e még valaki? A citadella orvosa kijelentette, hogy több beteg nincs. A tébolyodottak, félőrültek, tüdőbajosok, súlyos

neuraszténiások, reumások, gyomorbajosok várhattak. Különben is hol lehet ezekben a betegségekben a határvonalat meghúzni? Ha akarom mindenki bennük szenvedett s ha akarom, egy sincs köztük olyan, aki a háború végéig kibírná ... A citadella orvosa és Kohler úr azzal büszkélkedtek, hogy nekik nincs betegük ...

Végül is a bizottság svájci elnöke azt a kívánságát fejezte ki, hogy eresszenek elébük mindenkit, aki jelentkezni akar. Ki kellett hirdetni, hogy mindenki a bizottság elé járulhat, aki csak betegnek érzi magát. Mi ezt az intézkedést sem fogadtuk nagy izgalommal. Talán megeshetik, hogy Svájcba internálnak, de mi lesz azután? Kiszabadulásunk szemünkben többé már nem a magunk kérdése volt, hanem az egész háborús kataklizmáé, amelynek nagy felszabadulást jelentő vége úgy sem lehet már.

Körülbelül nyolcvanan vonultunk el a bizottság előtt s ebből a számból negyven olyan beteget találtak, akik közül tizenegyet nem is Svájcba, hanem egyenesen haza küldtek, a többieket pedig a svájci beteg-táborokba küldték. Én is ott voltam a jelentkezők között. Félmeztelenül, dideregve álltam a magas, szépfejű bizottsági elnök előtt, akinek meleg, barna tekintete egy kis ideig kutatva pihent meg rajtam. Csak ebben a pillanatban éreztem izgatottságot. A szívem hevesen dobogni kezdett s a főorvosnak rajtam nyugvó tekintetét olyannak éreztem, mintha a sorsom nézne vissza rám. A szem tükre egy ideig bizonytalanul, de nem ellenségesen világított rám ... Azután benne, mintha meleg források buggyantak volna fel. Régi tekintetek gyűltek oda, az anyámé, az apámé, mindazoké, akik valaha szerettek s a sok tekintet símogató, biztató sugárzássá olvadt össze úgy, hogy én már tudtam, mielőtt a rövid párbeszéd franciául lefolyt volna köztünk, hogy ez a szememben szinte természetfölöttinek látszó idegen ember szeretettel dönt majd életem felett.

— Mi a baja? — kérdezte.

— Ideges vagyok.

— Nyújtsa ki a két kezét, de ne mereven.

A két kezem leeső, remegő ujjakkal elébe járult, mint sótlan könyörgés.

A svájci ezredorvos alig észrevehetően, jóságosan elmosolyodott.

— Mi a foglalkozása?

— Tanár.

— Pour la Suisse! . . . — mondta egészen halkan úgy, hogy csak én érthettem.

Azután a jegyzőkönyv vezetőjéhez fordult s oda is bediktálta: „Svájcba! . . .“ De ezt már nem hallhattam, csak sejtettem, mert a döntést nem hozták tudomásunkra.

Mikor az adminisztrációs irodából, a hosszú kőlépcsőn lejöttem, egy percig sem gondoltam arra, hogy végre Svájcba kerülök, ami félszabadulást jelentett. Egész lényemet kimondhatatlan, könnyes boldogsággal töltötte el a nagy élmény, hogy végre négy év után sorsom olyan intézőjével kerültem szembe, aki emberséges szeretettel nézett rám.

2.

A nyári hónapok alatt nem mertem gondolni sokszor Svájcra. Pedig társaim, Németh, Soltész és Schuler sokszor emlegették s azzal akartak erősíteni, hogy milyen jó dolgom lesz majd ott. Képzeletem azonban az igéretteljes országnak csak a határáig szállt el. Bemenni soha sem mertem. Féltem ezt a bűvös nevet képekre bontani, magam elé idézni Genfet, Lausaunet, Montreuxt, a havas hegyeket, a kék felvakat, hogy képzeletem túlságosan hozzájuk ne tapadjon s majd végzetes legyen, ha még sem kerülök Svájcba, amitől minden józan meggondolás ellenére is, mindig tartottam. Elég volt, ha csak néha magam elé suttogtam: Svájc! Svájc! . . . S akkor valami felvillant előttem, mint fénysugár s mindjárt könnyebben viseltem a fogsági élet bajait.

Ezek a bajok, ahogy az ősz felé közeledtünk, napról-napra nőttek. A séták, megszokott szórakozások már vígaszt nem nyújtottak. Egy ízben kivittek megint a romban lévő, tengerparti rablóvárhoz s mikor a tetőre másztam, akkor vettem észre először, hogy a magasságban elvesztem lélekzetemet s a sziklák, a tenger és ég összefut előttem. Csak társaim segítségével tudtam a romokról lejönni s ezentúl már mindig irtózat fogott el a mélységektől. De nem tudtam többé a tengerben sem fürödni. Pedig ezen a nyáron

többször megengedték, hogy felügyelet mellett a tengerben fürödjünk. Első alkalommal, jóllehet a mély vizbe nem is volt szabad úsznunk, a víz tükre összekavarodott körülöttem s mikor a partra akartam kimenni, a napfényes víz mind nőtt előttem, szédülő szemem elől elfutott a part s majdnem belefuladtam a vízbe, amely pedig derekamig sem ért.

Bentmaradtam ezentúl mindig a citadellában, még csomagokért, kenyérért sem mentem ki. Most már nyáron is kellett az erőszakos séta, a futás, a hidegvizes leöntés, megnyugodni nem tudtam kunyhóm felfutó, illatos kapucinusvirágai alatt sem ... De a bajok beszivárogtak a citadellába is. A sziget élelemmel való ellátása mind nehezebb lett. Néha napokig nem jött a hajó, akkor nem kaptunk kenyeret. A közös étkezés kibírhatatlanná vált. Mindennap délben és este kevés burgonyával vegyített marha-répa. Így ment ez már hónapok óta. Dohány nem volt. A bagóleves rongydarabok szopogatására, a szegény kapucinus-virág száradt leveleiből készített cigarettára most már majdnem mindenki rászorult.

Hazulról levél, csomag, pénz nem érkezett. Néha azok segítettek rajtunk, akik a fogságban szerzett pénzt félretették. Vantur Jakab valóságos bankár lett, aki kisebb összegeket helyezett ki Dudásnál, Rubinnál, nálam. Hálával fogadtuk, ha Kilár vagy Schneider meghívott kávéra. Egyszer a derék Bajusz és Ambrus a páros számú kazamaták bástyáján épült kis kunyhójukban ebédre láttak szívesen. Ott volt Valéry, Ványi, Sztancsik is. Pörköltet ettünk, utána magyar portorikóval kínáltak meg. Még hetek mulva is úgy emlékeztem erre az ebédre, mint álomra.

Egyik szeptemberi napon értesítést kaptunk, hogy a budapesti Vöröskereszttől névre szóló csomagok érkeztek az internált magyarok számára. Arra a listára érkezett ez válaszként, amelyet egy évvel ezelőtt állítottam össze.

Nagy reménykedéssel vártuk a kis faládákat. Az őrségnek fel kellett vonulnia, mikor Kaiserék behozták a csomagokat, mert nemcsak a magyar, hanem a többi internált társak is tömegesen állták el az útat Kohler úr szobájához. Mindenre, ruhára, magyar könyvre, élelemre, dohányra nagy szükségünk volt. Amellett a kis faládák üzenetet hoz-

tak Budapestről. Mégsem mehet ott olyan rosszul, ha mindenkinek tudnak szeretetadományt küldeni.

De mindjárt az első csomagok felbontásánál rettenetes csalódás ért bennünket. A ládákban rongyos, szakadt inget, néha pár cipőnek elhasznált felét, piszkos, borfoltos frakkmellényt s ehhez hasonló, használhatatlan dolgokat találtak azok, akik reménykedve feléje hajoltak.

A felzúdulás általános volt. Sokan, amint kiléptek az ajtón, elhajították az udvaron a csomagokat ... Valami ördögi dolog történt. Mintha kegyetlen kezek kicserélték volna az otthon feladott kedves ajándékot valamely kiöntött szemetesláda tartalmával! ... És lopásról, megcsonkításról szó sem lehetett. A csomagok ép állapotban, lezárva érkeztek meg.

Magyar társaim szitkozódtak, a többiek fejüket csóválták, a francia katonák pedig gúnyosan mosolyogtak ... Nekem a hideg futott át hátamon. A szép, napfényes, nyári időn át kísérteties kép rémlett elém. Sötét, dermesztő pusztulás képe, egy szörnynek árnyékot vető alakja, aki még csak elmosódó, borzalmas káprázat, kegyetlen tréfákat űző fantom, de egyszer majd valósággá válik s minden életet, minden reménységet megfojt ...

A francia katonák gúnyos mosolyára internált társaim is tűrtöztették magukat. Lehet, hogy a kísérteties sejtelem rajtuk is átborzongott. Most már mindenki szótlanul, hóna alá szorítva hozta ki a faládát s azok is, akik eldobták, felszedték a földről s magukkal vitték. A németek, osztrákok lassanként elpárologtak mellőlünk, a francia katonák is elmentek s az utolsók, akik a nevükre címzett csomagot kihozták, már olyan komor ünnepélyességgel léptek ki Kohler szobájából, mintha gyászházból jöttek volna.

*

Az élelmezés körül felmerült elégedetlenséget különösen az a körülmény szította, hogy a csonkakezű adminisztrátor a kenyéradagot fokozatosan csökkentette. Fokozatosan megfigyelhettük, hogy ez a gőgös, hirtelen haragú emberke miként tollasodik a mi nyomorunkból. Az internáltak értékesebb dolgait potom áron vette meg. Igy került hozzá Dudás karkötő órája, írógépe, ezüst cigarettatárcája

s végül nagy utazóládája. Akkor már az adminisztrátornak volt mivel megtömnie. Nagy Zsigával hat rend ruhát csináltatott magának, más internáltakkal fényűző fehérneműkészletet varratott ... Amíg mi mindjobban pusztultunk, ő az élettel nagy nászra készült.

A kenyérügyben már hetek óta harcban voltunk vele. A komisszió panaszait szórakozottan hallgatta, azután elbocsátotta anélkül, hogy határozott igéretet tett volna. Naponként százhetvenöt gramm kenyér járt mindenkinek. Ez most roppant fontos volt, mert hónapok óta úgyszólván egyesegyedül a kenyérből éltünk. Öt gramm hiányt is nagyon megéreztük. Gondosan lemérve azonban a kiosztott adagokat, rájöttünk, hogy az adminisztráció minden alkalommal legalább húsz-harminc grammot oroz el minden adagból. Ilyenformán az egész napra egyszerre kiosztott kenyéradag kivétel nélkül mindenkinél elfogyott a kiosztást követő első órában, hogy egész nap éhen kophatott az állunk.

A kenyeret Kohler felügyelete alatt a chef de chambréck délután öt órakor kapták kézhez. Alig volt nagyobb, mint amekkorát jóétvágyú ember egyszeri étkezésre elfogyaszt. Kicsinysége miatt talán nem emeltünk volna panaszt, ha a táplálkozás egyébként tűrhető lett volna. De a mindennapi sótalan, ízetlen marharépa nem elégítette ki éhségünket. Ezzel a szörnyű táplálékkal szemben a kenyér a színt, az iny élvezetének ritka árnyalatait, az evés örömeinek kimondhatatlanul gazdag skáláját jelentette. Benne volt a hús ízes, rágnivaló tömörsége, a sütemények és gyümölcsök előkelő aromája. Csak az volt a baj, hogy a marharépának végtelen lápjával megfertőzött gyomor ezt a kis darab emberi táplálékot pillanatok alatt elnyelte s azután huszonnégy órán át megint úrrá lett rajta az étel után való szakadatlan vágy és gyötrő sóvárgás.

Egy szeptembervégi napon a kenyéradagokból negyven gramm hiányzott! Ez már ijesztő perspektivát nyitott. Ha így megy tovább, a biztos halál vár ránk.

Este az 51-esben, Schneiderék kávémérése előtt izgatottan kavarogtak a foglyok. Szalmazsákomról csak a folyton mozgó lábszárakat láttam s a zsibongó beszédből a dühös kifakadásokat hallottam. Egyesek a komissziót emle-

gették, hogy az ismét fentjárt az adminisztrátornál s erélyesen tiltakozott a kenyér megdézsmálása miatt.

— Ihr seid ja Schweinkerle! — hallatszott egy rekedtes hang. A versenykuglizó Márkusé volt, aki mióta két testvére meghalt a pikardiai offenzivában, mindenre el volt szánva. — Schlag tot das Swein!

A merész forradalmi hangra kissé elcsitult a lárma. Egyesek az ajtó felé fordultak, nem jön-e az őrség? A kísérteties sápadtságú Kilár csendet kért. Előkerült a szobafőnök is s felkérte a kávézókat, hogy távozzanak, mert elérkezett a lefekvés ideje.

Fojtottabb hangon, de az izgalmas megbeszélés tovább tartott. Nem lehetett hallani, hogy mit határoztak, de mikor a lefekvést jelző kürtszó elhangzott, nagy tömegben úgy vonultak ki a szobából, mint akik valamilyen megállapodásra jutottak ...

Másnap reggel, gyötrelmes felrettenésekkel megszakított álom után, korán ébredtem. Fogolytársaim kenyérharca egészen kiment a fejemből. Kint az udvaron könnyű köd foszladozott: az ősz első lehelete. Körbejártam az udvart. Még csak kevesen tartózkodtak kint. Egyik alagútbejárat előtt szétterpesztett karokkal, hason a részeg Varvey feküdt. Nyitott szája előtt a por nagy tócsát szívott be. A kazamatákból nagy pléhvödörrel kezükben, a konyha felé igyekeztek a napi korvésok a reggeli kávéért. Három rongyos ingű, szőke német matróz a vízhordó szekér felfelé meredő rúdját igyekezett lekapni. Az udvar-mélyedésben Vantur Jakab öntözte kuglipályáját. A hallgatag, nyitott ajtójú szürke kazamaták előtt mellhez szorított ökölle, mérsékelt ütemben a „schöner Karl" és az üvegfúvó Edouard szaladtak. Egészen különös látvány volt ez a két régi ellenség kibékülten, egymásután loholva: a szép, félmeztelen görög isten s a rongyos, fogatlan, torzképű gnóm ...

Az adminisztráció piros, bádogtetejű épülete büszkén emelkedett az élénk kék ég hátterében. Két oldalán meredek kőlépcső vezetett az irodába, ahol a hatalmas adminisztrátor trónolt. Az iroda ablakai nyitva voltak. A főnök még nem tartózkodott hivatalos helyiségében. A kapubolt alatt csak egy-két álmos őr lézengett.

Már vissza akartam térni a kazamatába, amikor szemben az adminisztrációs épülettel szokatlan állvány vonta magára figyelmemet. Négy hosszú asztalka volt egymás mellé felállítva s arra méteres vörös betűkkel a következő szavak voltak felfestve:

„Nous reclamons le pain du." Követeljük a jogos kenyéradagot!

A forradalmi figyelmeztetés az adminisztrátornak szólt. Úgy látszik a tegnapi elégedetlenkedők az éjszaka folyamán készítették el a feliratot s nem mindennapi ötletességgel az irodával szemben helyezték el úgy, hogy az ablakon kinéző adminisztrátor első tekintete rá essék.

A katonák látták az óriási táblát, de nem nyúltak hozzá. Nem az ő dolguk volt s különben is, ők sem helyeselték, hogy az adminisztrátor a foglyok kenyéradagján szaporítsa pénzét.

Már előre borsózott a hátam, hogy milyen nagy nyomozás, faggatás és milyen általános büntetések fognak majd járni a legtermészetesebb jogunkat követelő felírás nyomában.

Ott akartam hagyni a „büntett" szinhelyét, amikor hátam mögött valaki megmozdult. Meglepetve néztem vissza. A kiterített ingek alatt az őrült Heipel gubbasztott s ölébe helyezett barna kartonlapon festegetett.

— Hát maga Heipel úr, mit csinál itt ilyen kora reggel?

Heipel nagyon szerényen és alázatosan viselkedett. Felállt, megigazította nadrágját, amely olyan foltos és piszkos volt, mint ecset-törlő rongy és vékony, sírós hangon válaszolt:

— A citadellát festem ezzel a táblával.

Az erőditmény ezzel a forradalmi táblával számára új festői témának kínálkozott.

Megkérdeztem, tudja-e mi van a táblára írva, amelynek árnyékában olyan békésen fest? A zöldhajú, ijedt öreg azt válaszolta, hogy nem tud franciául. Megmagyaráztam neki a titokzatos felírás értelmét. Heipel nagyon elsápadt.

— Nézze öregem, jó lesz, ha elpakol innen. Még magát fogják a betűk fölmázolásával meggyanúsítani.

Heipel ijedten kapott fejéhez. Pillanat alatt összeszedte cók-mókját és komikus igyekezettel szaladt kazamatája felé. Még sokáig s mind távolabbról hallottam jajongó nyöszörgését: „O, mein Gott, o, mein Gott!"

Kilenc óra felé válságosra fordult a helyzet a citadellában. Úgy nevezett népgyűlés verődött össze az ebédlőben, amely a német és osztrák-magyar komissziót maga elé idézte s izgatottan követelte tőlünk, hogy járuljunk az adminisztrátor elé és határozott választ kérjünk tőle, hajlandó-e vagy nem, mától kezdve a hatóságoktól elrendelt kenyéradagot adni?

Pár perc mulva haton az adminisztrációs épület felé igyekeztünk. A forradalmi tábla már eltűnt helyéről. A három német a jobboldali, mi a baloldali lépcsőn mentünk fel. Az irodában összetalálkoztunk.

Az adminisztrátor zubbonyába csúsztatva csonka kezét, napoleoni pózban fogadott. Dús, homlokába nőtt haja ki volt göndörítve és szaglott a kenőcstől. Arca a szokottnál is kékes-pirosabb volt, ajkán fitymáló mosoly játszott, de bajuszát idegesen harapdálta és apró, mélyen fekvő szeme nyugtalanul villogott.

Éppen szólni akart, amikor az udvarról egyszerre csak felharsant az appel général kürtjele.

Mindnyájan elsápadtunk. Egész fogság alatt talán másodszor hallottam ezt a vészjelt. Természetesen csak a hatóságoknak volt joga megfuvatni. Most azt jelentette, hogy vége a szuronyokkal biztosított fegyelemnek.

Az adminisztrátor igyekezett hangjába biztonságot erőltetni:

— Lázadás? — kérdezte éles hangon.

A zárt ablakon át is hallani lehetett a facipők kopogását, a futólépések dobbanását, amint a foglyok mind az adminisztrációs épület elé rohantak.

Az adminisztrátor az ablakhoz ment. Pár pillanatig ott időzött, azután megkeményített arcvonásokkal jött vissza:

— Mit jelent ez?

Az öreg, tekintélyes külsejű Kutzner, a német komiszszió elnöke, közölte vele megbizatásunkat s kérte, hogy

tekintettel az általános izgalomra, tegyen határozott igéretet. Az adminisztrátor kilátásba helyezte jóindulatát, de anélkül bocsátott el, hogy határozott választ adott volna.

Rossz sejtelmekkel eltelve, lehorgasztott fővel jöttünk le a lépcsőn. Egy hang a tömegből felkiáltott:

— Van eredmény?...

Csak a kezünkkel intettünk lemondóan.

Erre általános, irtózatos ordítással a két lépcsőn feltódult az egész tömeg és magával sodorva bennünket is, beiontott az iroda helyiségeibe.

Az adminisztrátor falfehéren állt asztala mögött. Remegő kezében pisztolyt szorongatott.

Szerencsére a józanabbak közéje és a dühöngő tömeg közé furakodtak, amely vadul tört, zúzott mindent, ami csak kezeügyébe került. Dühös szitkok, nyers szidalmazások hallatszottak mindenféle nyelven. Az első sorokban állt a kis Edouard, a magas „schöner Karl", késsel kezében Markusz, a patkányűző, fakóbajuszú Katz, a szőke Max, a hátborzongatóan vigyorgó Salz, az atléta Sedlár, a kecskeszakállas Buchholz, a mindig részeg Schutzman. Ott tolongott köztük bosszúra kiéhezve a szelid Váczy Gyula, akire most nem lehetett ráismerni, Valéry, Ványi, a törökök ... Végsőkig megfeszített, lázongó, őrült férfierő, amelyet csak alig bírtak a komisszió tagjai, Däumlingék, Müller, Bohnen, a nagyerejű Bajusz s a többi higgadtabb emberek visszatartani.

Az adminisztrátor mozdulatlanul állt helyén a falhoz szorítva és kiszáradt torokkal folyton csak ezt ismételte:

— De uraim ... de uraim ...

És ekkor megkezdődött a számonkérés. Egymásután álltak elő a tömegből a lerongyolódott, kiéhezett alakok s franciául, németül vagy amilyen nyelven jött, megkérdezték tőle, mit tett az eltulajdonított kenyérrel? A számonkérők között ott volt Klopfer, akin régi fényűzéséből már csak szakálla maradt meg, az egykori zöldkalapos Fuchs úr, ma már csont és bőr; felemelt kézzel előlépett Bistran is s grádjaival fenyegette nemcsak az adminisztrátort, hanem egész Franciaországot ...

A lesoványodott, éhségtől szédelgő páriáknak rekedt, elfuló számonkérése borzalmas volt.

Az adminisztrátor ijedt, gyermekes engedelmességgel válaszolt mindenkinek s közben pislogva nézett fel, mintha óriási kődarab lebegne feje felett, amely minden pillanatban ráeshetik.

Egyszer csak védekezésül felemlítette Leitnernek, az élelmezés fogoly alkalmazottjának nevét. A tömeg fölzúdulva visszhangozta a gyűlölt nevet. Az adminisztrátor észrevette a hatást s most már mindent a frankofil németlengyelre kent.

Azok, akik a végzetes körülményekkel járó összetűzést a tömeg és az adminisztrátor között el akarták hárítani, kiadták a jelszót: „Leitner a bűnös! Keressük meg Leitnert! Halál az árulóra!"

A tömeg erre épen olyan gyorsan hagyta el az irodát, mintahogy ellepte. A vérszomjas szenvedély irányt változtatott. Lerohantak a lépcsőn s üvöltve szelték át az udvart, hogy Leitnert felkeressék. Az adminisztrátor pedig, mihelyt a tömeg kivonult, telefonált a kikötőparancsnoksághoz egy század tengerészért s az ablakon át fegyverbe parancsolta az egész őrséget.

Természetesen Leitnert seholsem lehetett találni. Valahol elbújt, vagy lehet, hogy kint volt a kikötőben bevásárolni. Mire a tömeg belefáradva a keresésbe, visszatért az udvarra, a futólépésben érkező matrózok, szuronyos fegyverrel kezükben, már felálltak az adminisztrációs épület előtt.

És most felharsant a második, az igazi appel général. Az egész fogolytábornak félköralakban fel kellett állani a matróz-század előtt, amely ránk szegezte fegyverét.

Közöttünk és a matrózok között állt az adminisztrátor a kikötő parancsnokával, hátuk mögött két őrmester. Pár szót váltottak halkan, azután az adminisztrátor a két őrmester társaságában felénk közeledett.

A helyzet világossá vált. Az adminisztrátor ki akarta választani a foglyok soraiból azokat, akik szerinte a lázadást vezették.

Jobboldalt mindjárt az elsők között állt Kutzner, a német komisszió elnöke. Ősz-szakállú, izmos vállú, jóságos arcú férfi. Mindenki nagyon szerette a fogolytáborban.

Az adminisztrátor egyenesen felé ment és megállt vele szemben. Ekkor következett a legrettenetesebb pillanat: ha hozzáérnek, a foglyok a katonákra vetik magukat ...

Úgy éreztem, hogy az egész élet megtorpan körülöttünk. Mintha a felhők megállnának s a madarak függve maradnának a levegőben. Nagy űr nyílt meg előttem s tudtam, hogy kis taszítás kell és belehullunk életet, kínt levetve a végtelen, megpihentető semmibe.

De ekkor a tömegből éles, nyöszörgő gyermekhang jajdult fel: „Mein Kind, was wirst du tun?" Az őrült Heipel sírt fel. A foglyok mozdulatlan tömege megrebbent. A halál gondolata, amelyet az előbb mindenki oly természetesen és kizárólagosan fogadott el, egyszerre elszállt belőlünk. Most már nemcsak mi álltunk ott, hanem körénk gyűltek mindazok, akik bennünket szerettek, akik várnak ránk, aggódva-félve figyelik lelkükben sorsunk minden mozzanatát.

Az adminisztrátor még mindig farkasszemet nézett a német komisszió elnökével. Azután, mintha meggondolta volna, elfordult tőle s egyenként: a „schöner Karl"-ra, Edouard-ra, Bucholzra, Salzra, Maxra, Markusra, Klopferre és a szegény Remlingre mutatott rá, aki mindnyájunk között a legártatlanabb volt, soha senkihez és semmihez nem nyúlt, mert az lett a mániája, hogy cukorból vannak tagjai s eltörnek, ha valakihez ér ...

Akire az adminisztrátor rámutatott, az őrök megragadták és elhurcolták. Egy darabig még ott álltak a matrózok mögött, szemben velünk, szótlanul néztük s ők vissza néztek ránk, majd a matrózok úgy, ahogy voltak, kalap, kabát, felöltő nélkül magukkal hurcolták ...

Délután még folytatása volt a lázadó jelenetnek. Az adminisztrátor megkérte Kutznert s még két németet, hogy vigyék el letartóztatott társaink holmiját a kikötő börtönébe. Mikor ezek a börtönirodába léptek, az adminisztrátor rájuk csapta az ajtót és kulccsal bezárta ... Másik nyolc

társunkkal együtt a fegyverszünet után kerültek francia polgári bíróság elé, amely mindannyiukat felmentette. A felmentő ítéletben benne volt az adminisztrátor elmarasztalása is, őt azonban továbbra is meghagyták helyén, hogy a foglyok nyomorúságából vagyont gyűjtsön magának.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

XXII.

AZ ÖSSZEOMLÁS

1.

A franciaországi német front felbomlásának és a fegyverszünetnek híre váratlanul csapott be a citadellába, mint a bomba. Amerikai katonáktól tudták meg a szigetlakók s a hír így tört be hozzánk november 10-ikén este vagy 11-ikén délelőtt. A dátumra pontosan nem emlékszem, csak annyit tudok, hogy egy nappal előbb történt, mint mikor a híres Clemenceau-i beszéd elhangzott a parlamentben s amikor hivatalosan is megengedték a franciáknak, hogy a több, mint négyéves vérontás végét ünnepelhessék. A francia tengerparti városokban az amerikaiak és angolok első híradása alapján már kivilágítottak s felzászlóztak. De a hatóságok leintették az ünneplést s mindent egy nappal későbbre kellett halasztani, amikor Clemenceau a képviselőház szószékéről drámai hangsúllyal hirdette ki: „az ágyúk többé nem dörögnek ...“

A véget nem gondoltuk még mi osztrák-magyarok sem olyan közelinek, pedig már Foch júliusi és augusztusi offenzivái után nem nagyon hittünk abban, hogy a német haderő valaha is olyan erőre kap, amellyel döntő eredményt kényszerít ki a nyugati fronton. Német internált társaink viszont egyáltalában nem vették túlságosan komolyan Fochnak a németek harcvonalát tépdeső támadásait. Maga a francia sajtó sem színezte ki jobban a tardenois-i, santerre-i, ailette-i és ancre-i győzelmeket, amelyekkel a franciák a németek tavaszi előnyomulásait eredeti medrükbe tolták vissza, mint annak idején az 1917-iki francia és angol jelentéktelen harci sikereket. A Hindenburg-vonalra

való szeptemberi visszavonulás, majd a híres védelmi állásnak megingása némi nyugtalanságot és levertséget okozott ugyan, de mindezt végzetes csapásnak nem lehetett tekinteni.

Még nagy, döntő csatának körvonalai sehol sem bontakoztak ki. A német hadsereg, ha megtépázottan is, de még állt. Visszavonulásait rendben hajtotta végre. A nagy különbséget a német és az antant-hadsereg között mi alig tudtuk volna felmérni. Nem gondoltunk arra, hogy Foch marechal vezetése alatt egészen friss és érintetlen harcvággyal eltelt amerikai, angol és színesbőrű hadtestek nyomúlnak a németek ellen, fölényes légi haderővel s a támadásnak még soha sem alkalmazott gyilkoló gépével: a t a n k k a l. A németek kifáradtak, veszteségeiket sem emberben, sem hadiszerben pótolni nem tudták, erkölcsi erejük megcsökkent, míg az antant-hadseregben az amerikai és angol segítség valójában csak most éreztette hatását s roppant méreteivel felvillanyozta még a négyéves háborúban holtra fáradt francia haderőket is.

A nagy, végső győzelmet az antant bizonyára fegyverrel is ki tudta volna vívni, de már erre szüksége sem volt: a bomlás, a levertség, a vérontás irtózata s a Wilson-féle békében való kétségbeesett, végső reménykedés megadásra bírta ellenségeiket, mielőtt még fegyvereikkel hozzáértek volna. Olyan holtak között vonúltak a végső diadalra, akiket nem is az ő fegyvereik terítettek a földre ...

Október végén zavaros, ellenőrízhetetlen újsághírekből értesültünk róla, hogy a bulgár kapituláció után Törökország is fegyverszünetet kért, hogy Ausztriában és Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, a csehek és jugoszlávok önálló állammá alakultak s a Piavénál az osztrák-magyar hadsereg teljesen fölbomlott ... Most nemcsak a németek, hanem mi is arra számítottunk, hogy németek és franciák között elérkezett a végső leszámolás pillanata. Azt képzeltük, hogy Vilmos hadseregei élére áll s végső, nagy csatában vagy tisztességes békét kényszerít ki vagy seregei élén belepusztul maga is a véráradatba, amelynek felidézésében oly nagy része volt.

A feszült várakozásnak ebben az izgalmában csapott

le ránk a hír, hogy a német front összeomlott. A fegyverszünet megkötése előtt talán két-három nappal, egy este kaptuk meg a La France számát, amely most már kétségbevonhatatlan bizonyossággal írta le a német hadsereg általános visszavonulását s jelezte azt is, hogy a németek november 6-ikán fegyverszünetet kértek s olyan helyzetben vannak, hogy az ellenségeskedések megszüntetését bármily feltétel mellett is el kell fogadniok.

Az ujság közleményeinek borzalmas hatása volt német fogolytársainkra. Idáig azt hitték, hogy a bomlás tünetei, amelyek Bulgáriát, Törökországot és Ausztria-Magyarországot érték, az ő hazájukban soha sem fognak mutatkozni. Most látták, hogy a vég ott is bekövetkezett. Ésszel felérni, megérteni, indokolni nem tudhatták, de ahogy eddig vakon bíztak, most egyszerre a bizalom és hit magasságából minden átmenet nélkül a kétségbeesés legsötétebb szakadékába zuhantak.

Mindnyájan nagy csoportba verődtek, mintha rettenetes ítéletidő szorította volna őket egymáshoz. Ott hagyták a korvét, a konyhát, kazamatáikat, kis zúgaikat, ahol eddig dolgoztak, tanultak vagy szórakoztak. Lejöttek a rempartról, a bástyaudvarokról s egymásmellé bújtak, mintha mindenütt másutt földrengés vagy villámok fenyegetnének. Ez a kísérteties tömeg azután megindult kazamatáról-kazamatára. Mi hátborzongva néztük őket s nem értettük, mi történik velük, milyen kábulat taszítja őket, mit akarnak, miért jönnek? Talán ők maguk sem tudták. Olyanok voltak, mint önkívületbe esett, álombajáró tömeg, amelynek minden mozgását, hangját, megnyilatkozását közös őrület irányítja.

Először az 51-esbe tolúltak. Ráléptek a szalmazsákokra, feldöntötték a padokat, magukkal sodorták, aki útjukba került. Zsibongva ellepték a szobát. Ott voltak mind. A göndörhajú, jól öltözködő gróf, a lenszőke báró, az atléták, Däumling, Nagel és tanítványaik, a szakálas Müller, aki a német sors változhatatlanságában annyira hitt, a kedves Bohnen, a régi noirmoutieri társak: a kövér, zsiros Bürger, a levelekkel elhalmozott Däumler, a kampós orrú, frakkzsakettes Hacke, a csinos Tienemann, Georges, Von Bergen;

a tenniszező Kaufmann, a mi kedves Schuler barátunk, Lévy, az 51-es bagoly-lakója, aki egész nap rágcsálva olvasott vackában és csak éjjel sétált; az 53-as és 55-ös hangos, veszekedő matrózai és napszámosai, a két ügynök: Biesenbach és Von der Hohe, Klein és a kantin ravasz pincére, a szőke órássegéd, a mindig részeg Varvey, a vízhordók, Leitner emberei, a sok ügynök, iparos, akiket máskor alig láttunk. Most egy tömegbe olvadva, sápadt arccal zsúfolódtak egymáshoz. Mindenki mondott valamit, mintha magában beszélne. Néha, akinél a La France példánya meg volt, hangosan, vontatottan, mint a halott búcsúztató pap, felolvasott pár sort a lapból. Hadvezérek, helységek nevei hallatszottak: Foch, Debeney, Rawlinson, Douglas Haig, majd plateau de Bohain, Beaumont, Woevre, Lorraine... Utána nő a zsibongás, mintha németül ismételnék, magyaráznák egymásnak a hallottakat.

Alig maradnak negyedórát nálunk. Bennünket nem is látnak, észre sem vesznek. Talán azt sem tudják, hol vannak? ... Úgy, ahogy jöttek, egy tömegben kinyomulnak az ajtón s mennek az 53-asba, az 55-ösbe, az 52-esbe, az 54-esbe ... Mindenütt megállnak, kiabálnak, zúgnak, egy-egy mondatfoszlányt feldobnak, mint fekete zászlót, azután összekavarodnak, tolonganak, felnyögnek s újra megindulnak, mintha valami nagy, fejvesztetten menekülő, messzi tömegnek idevetődő szánalmas torz tükörképei volnának ...

A németeknek ez a vak, tébolyúlt izgalma napokig tartott. November tizenegyedikén este felé azután megérkezett a hivatalos értesítés, hogy a fegyverszünetet megkötötték ... Lehetett ünnepelni! A citadella legmagasabb pontjára hatalmas francia zászlót húztak fel. Az udvaron pedig szakadó esőben vagy húsz-harminc internált elindúlt zeneszóval, viharlámpákkal felszerelve, hogy a háború végét megünnepelje. Árnyékuk a lámpafényben óriásivá nőtt, hegedűjük, mandolinjuk a nyirkos ködben, esőben, gúnyos cincogással szólt ... Egy kört írtak le. Azt hitték, hogy majd mindenki hozzájuk csatlakozik s nemsokára örömújjongás tölti meg az udvart. De senki sem szegődött a hi-

székenyek és hízelgők csoportjához. Még a francia katonák is néma megvetéssel néztek rájuk a kapú alól ... Erre a fölvonulók megálltak, körülnéztek, talán arra gondoltak, hogy eltévedtek, nem jó helyen járnak s lehorgasztott fővel vissza sompolyogtak a föld alá.

*

Novemberben és decemberben valahogy kitisztult előttünk a helyzet. Világosabban láttuk, mi történt és mi készül. A francia győzelmek Németország szövetségeseinél megrendítették mindenütt a hitet a német hadverő leverhetetlenségében. Mindenki belefáradt már amúgy is a háborúba, de amíg a német győzelem reménye tartotta a hitet, addig bírni, követelni lehetett a szörnyű önfeláldozást. Mikor azonban ez a remény elhalványúlt, már maguk a vezetők sem merték vállalni a felelősséget népeik előtt s a levertség és reményvesztettség pszihózisa a néptől rájuk is átragadt ... Azért következtek be a csata nélküli nagy levertetések Bulgáriában, Törökországban, Ausztria-Magyarországon s végül Németországban is, ahová a lelkek összeroppanásának szintén el kellett érkeznie.

A lelki összeomlást és forradalmakat siettették Wilson békeigéretei. Lehet, hogy az Egyesült Államok feje mindazt komolyan hitte, amit az államok akaratát felváltó közös nép-akaratról, a nemzetek testvéries ligájáról, a gazdasági, hadiszerződések és a titkos diplomácia eltörléséről még szeptember 27-iki szózatában is hirdetett, de az ő fenkölt igéretei az eseményeknek bekövetkező hullámzásában egyszerűen csalogatásnak, szédítésnek bizonyúltak s nem voltak egyebek, mint a győzelmesen elővonuló antant-hadseregnek a levertség országaiban előreküldött szellemi tankjai, amelyek a lelkek és erkölcsi erők területén sokkal előbb és sokkal biztosabban pusztítottak, mint az antant igazi tankjai a harctéren.

Úgyszólván hetek alatt meglett, amit Wilson akart: többé nem a felelős uralkodók, hanem a felelősségre nem vonható, mindenütt mártir-sorsot élő népek kértek tőle méltányos békét. A német államok egymásután űzték el uralkodóikat. Scheidemann november 9-ikén proklamálta a német köztársaságot, a szociálista Ebert lett a kancellár,

aki le tudta törni a spartakisták bolsevista törekvéseit épp úgy, mint a bajor szeparatista forradalmat. Az utolsó Habsburg, aki lemondó nyilatkozatában joggal mondhatta, hogy „trónra lépése első pillanatától fogva szüntelenül a borzalmas háború megszüntetésén fáradozott", elhagyta országait ...

Milyen jó lett volna hinni, hogy most, amikor a császárságok és imperializmusok megdőltek, végre annyi szenvedés és rettenetes áldozat után, elkövetkezik Európa felszabadult népeinek békéje! Csakhogy erre mi az ile d'yeui kazamatákban egy pillanatra sem gondoltunk. Hozzánk a francia sajtóból csak a bosszú és a megtorlás követelésének hangjai szivárogtak be. Clemenceau kiadta a jelszót, hogy a „bűn és a jog" között semmiféle kapcsolatot sem lehet felvenni. A bűn volt Németország, még császárjától megszabadultan is s a jog volt Franciaország azokkal a vezérekkel együtt, akik, amíg Wilson a megértő békét hirdette, maguk egyébre nem gondoltak, minthogy a francia győzelem gyümölcseit kimélet nélkül szakasszák le, a francia imperializmust minden oldalról megszilárdítsák s annak az üzennek, amely minden országban egyforma kegyetlenséggel és felelőtlenséggel csinálta meg a világ legborzalmasabb háborúját, legalább francia részről behajtsa nyereségeit s a pótolhatatlan áldozatokkal szemben felállítsa a várható hadisarcok, területi megszállások, pénz- és nyersanyagbeli kárpótlások ellenértékeit ... Wilson békeszelleme erőtlenül küzdött a bosszú és győzelem szellemével. Wilson azt hitte, hogy új világ következik s a versaillesi konferenciának egyéb gondja sem volt, minthogy uralmát a régi világ felett megerősítse.

A mi sorsunkról intézkedett már a fegyverszünet 18-ik pontja: „a francia civilinternáltaknak és túszoknak hazaszállítása kölcsönösség nélkül." Végre volt egy pont, ahol a „kölcsönösség"-et nem alkalmazták ránk! ... Börtönünk vaskapúját még résnyire sem nyitották meg, ellenkezőleg, még jobban ránk csapták. Pedig milyen könnyű lett volna azt mondani, hogy most, mikor az ellenségeskedések megszűntek, menjünk ki egy kissé a sziget lakatlan részeire, a vigasztaló tengerpartra őrök nélkül, hogy kissé megízleljük

az életet, amelyet a szuronyos katona árnyéka többé már nem takar. Nem enyhítettek semmit sem sorsunkon. Levelünk, csomagunk, pénzünk már úgy sem érkezett, de ha valami mégis hozzánk tévedt, az ellenőrzés vele szemben épen olyan szigorú volt, mintha kint tovább folyna a háború. A kapu alatt továbbra is fegyveres katonák álltak, nélkülük túl a citadellán egy lépést sem tehettünk. Sőt bezáratásunk annyival súlyosbodott, hogy a győzedelmes ország hatóságai most már azokat a jogainkat sem vették tekintetbe, amelyeket foglyok számára a kölcsönösség alapján az amúgy is nagyon halványan működő emberséges szempontok rendeltek el ...

November vége felé rendelkezés érkezett, hogy a svájci-francia orvosi bizottság által beteglistára felvett internáltakat indítsák útnak. Nem tudom, kísérték-e ezt a rendelkezést bizalmas utasítások? Annyi tény, hogy negyvenhármunkat a fogolytábor francia katonaorvosa és Kohler úr előtt felsorakoztattak s ez a két ember — a fogolytábor jelentéktelen katonaorvosa és a frankofil német volt szanatóriumi igazgató — a nemzetközi orvosi bizottság döntésével nem törődve, köztünk csupán tizet jelölt ki a beteg transzportba. „Ez megy, ez nem megy" — pillanatok alatt folyt le életünk felett a döntés. Az orvos ujjának egy intése visszalökött még félévre a fegyverszünet után a folyton fokozódó szenvedésekbe olyanokat, akiket háború alatt a legfelsőbb orvosi fórum beteglistára tett. A visszautasítottak között volt Tutschek, Katz, a két szegény őrült s többen olyanok, akik nehány hét mulva meghaltak a fogságban vagy akik későbbi szabadulásuk után már csak egy-két hónapot éltek övéik között ...

De ki törődött velünk? Pusztulásunkért ki vonta volna felelősségre a győző Franciaországot? Nem voltunk hadvezérek, tisztek, előkelőségek. Még katonák sem voltunk. Egyszerű árnyékalakok a földalatti börtön penészes falai között. A halál elfújhatott, mint pelyhet. Nem tudott volna róla senki ... Messzi volt még az idő, amikor az ártatlanul szenvedők árnyékalakjai megvilágosodnak, utolsó sóhajuk életre kel s vádol a szenvedés, amelynek okozását semmi sem mentheti! ...

Minden különösebb lelki rázkódtatás nélkül vettem tudomásul én is, hogy nem visznek Svájcba. Erőm már nem volt nekem sem, a többieknek sem, hogy fellázadjak vagy védekezzek az utolsó fogsági tél ellen, amely úgy köszöntött ránk, hogy sem ruhánk, sem élelmünk, sem dohányunk nem volt, pénzt, híreket nem kaptunk hazulról s amit francia lapokban Magyarországról olvastunk, az is olyan fájdalmas, rémálomszerű képet nyújtott róla, amihez képzeletünk nem mert közeledni ...

Magyar társaimnak kísérteties soványságú, sápadt arca, mint megválaszolhatatlan kérdőjel meredt rám: mi lesz velünk? Mi lesz Magyarországgal? ... Majdnem mindig Valéryvel, Ványival, Berticcsel, Bajusszal és Szőkével voltam. Ezekben az egyszerű emberekben mégis több megnyugtató volt. Minden nem vált bennük tépelődéssé, gyötrelemmé. Még tudtak dolgozni, gyalúlni, fűrészelni. És jó volt nézni a földreomló, fehér forgácsot, érezni az enyv szagát, látni, hogy valami, ha csak szerény fadoboz is, készül, lesz, alakot ölt ... Ide, a párosszámú oldal bástyaudvarán épült kunyhóba jött Grünfeld is, aki fejébe vette, hogy felöltőmből, amely olyan volt már, mint a törlő rongy, még ép ruhadarabot fog csinálni. Hetekig dolgozott rajta s én csodálkozással függtem fürge kezén. Mintha életemet tartotta volna ujjai között. Lehet-e ebből még valamit csinálni? Visszaadni régi alakját, selymességét, ruganyosságát, rendeltetését? ... Benézett Nagy Zsiga, Bombesz, Stáncsik is. Sokszor húszan-harmincan voltunk a fülledt levegőjű lyukban, de legalább a hideget nem éreztük.

Ha a korai sötétség leszállott, benyitott Jankovits s megmutatta új képét, amelyen dolgozott. Csak forradalmi témákat festett. Gúnyképet az összeomló német, osztrák-magyar birodalomról. Torzalakokat Clemenceauról, Poincaréról ... A téli hidegben is nyitott nyakú fehér inget és kék vászon nadrágot hordott. Ez volt minden ruha rajta. De arca piros volt, a szeme betegesen lángolt ... Ő már levonta mindennek végső következtetését. Irtózatos gyűlölettel beszélt a polgári társadalomról, amely az egyenjogúságot csak abban tudta keresztül vinni, hogy hazug eszményeiért tíz millió embert egyforma kegyetlenséggel küldött a

halálba ... Ez a fiatal festő már nem tépelődött, nem gyötrődött olyan fogalmakon, mint haza, nemzet. Elvetett magától mindent, ami a régi világra emlékeztette. Európát olyan gyárnak tekintette, amely amint azelőtt a cipőt, ruhát, árucikkeket ontotta magából csak azért, hogy nyerjen, most több, mint négy éven át bombát, fegyvert, szenvedést és halált gyártott, hogy nyereségét biztosítsa. Szemében nem volt különbség nemzetek, győzők és legyőzöttek között. Egy egész új világban élt. Ami most volt, arra már visszanézett; nem habozott, nem vitatkozott, nem töprengett, mint mi. Könyörtelenül és hidegen csak ítélkezni tudott ...

Jankovitshoz hasonló szellemek mutatkoztak a németek és osztrákok között is. Fogalmunk sem volt róla, hogyan alakultak ki. Bizonyára az orosz események hatása alatt, amelyekről pedig oly keveset olvastunk vagy talán a kérlelhetetlen francia gyűlölködés lázította fel őket? ... Egy reggel az 52-ös kazamata felett, a rempart-oldal száradt füve között vörös lobogó lengett. Nem tudta senki, ki tette oda. Az adminisztrátor nem kutatta, egyszerűen ott a helyszínen mindjárt elégette ...

De a magyar asztalosok és pincérek kunyhóját a vitatkozások, erős indulatok szavai csak ritkán verték fel. Legtöbbször csak csendes, töprengő hangulatban igyekeztünk magunk elé festeni azt, ami Magyarországon történik. Úgy szerettük volna mi is magunkévá tenni az illuziót, amivel ott a forradalmat csinálták. Azt hitték, ha kikiáltják a forradalmat, megölik Tiszát, ha hangoztatják, hogy most már olyan kormányrendszer van, amely a mult bűneiért nem felelős, akkor elhárítják Magyarország felől a háború következményeit ... Nem tudták, mi készül a versaillesi tanácskozásokon. Mi sem tudtuk, de annyit saját sorsunkon nyilvánvalóan éreztünk, hogy a győző francia imperializmustól, amelynek képviselői a béke előkészítésében az irányítást magukhoz ragadták, kiméletet nem lehet remélni.

2.

December 10-ikén elvitték a németeket. Nem tudta senki, hogy hová szállítják. Némelyek szerint már arról

volt szó, hogy valamelyik régebbi, még a fegyverszünet előtt lefolytatott kicserélési egyezmény értelmében, német internált társainkat haza küldik. Állítólag a franciák és a németek megegyeztek volna már a transzportok küldésére nézve, sőt a németek már Franciaországba is szállították az első francia civil-internált csoportot, mikor a fegyverszüneti tárgyalások mindennek egész más irányt adtak. Most a franciák is teljesíteni akarták volna az egyezményben vállalt kötelezettséget. Mások viszont azt állították, hogy egyszerű átcsoportosításról van szó, a németeket nagyobb civil-fogolytáborba viszik, ahonnan majd egyszer könnyebben szállíthatják ötszázas csoportokban haza. Hetek mulva megtudtuk, hogy a németeket valóban országuk határáig küldték. Az ő csoportjuk került először haza, azután félévig szünetelt a civil-internáltak hazaszállítása.

A németek után nagy űr maradt a citadellában. Az egyes kazamatákban alig lézengett tíz-tizenöt osztrák-magyar fogoly. Az adminisztráció erre becsukatta a páratlan számú kazamatákat s a lakókat a másik három kazamatába terelte át, hogy a zsúfoltság valahogy meg ne szűnjön. Visszamaradtak a frankofilek, akiket megélhetésük Franciaországhoz kötött. Elsősorban Kohler úr, azután Leitner, a konyhafőnök, a kantin Michelje s még vagy húszan. A három török és a bolgár szintén velünk rekedt.

Sokáig éreztük német barátaink hiányát. Most az elválás fájdalma nem volt olyan éles, csak még jobban belesüppesztett elhagyatottságunk mindentfeladó reménytelenségébe. A németek végre elérkező szabadulásuk hírét nem fogadták újjongó örömmel. Kapkodva, sajátságosan szomorú lázzal csomagoltak, mint akiknek messzi útat kell megtenniök, hogy az elhúnyt kedves hozzátartozó temetésére siessenek.

Minden fogsági élethez szükséges holmijukat ránk hagyományozták. Megkaptuk könyvtárukat, hangszereiket, szórakoztató játékaikat. Däumling, Nagel, három férfivá serdült tanítványuk nevükkel és németországi címükkel ajándékkönyvet adtak. Schuler minden pillanatban bejött hozzánk. Semmit sem tudott elcsomagolni. Úgy érezte, hogy nekünk még mindenre szükségünk lehet. Sírva ölelt meg

mindnyájunkat. A búcsúzás fájdalma valósággal szédültté tette. A végén az utazótáskáját is nekünk adta, mert már úgy sem volt, mit magával vinnie. Kabát nélkül, egyszerű drapp munkásruhájában ment el ez a kedves, jó fiú a hosszú útra ... Tienemann hívott Hamburgba, ha majd megszabadulunk. A szakállas Müller meghatva rázta mindkét kezével kezemet. Szemének nyugodt, tiszta tükre azóta, amióta együtt dolgoztunk és vitatkoztunk, bizony nagyon megzavarodott. A szőke, szelidszemű Bohnen az egész német Ibsent nekem adta s megmutatta drezdai családi villájukat, amelynek fényképét legutóbb kapta meg. „Ebben a szobában fogsz lakni, ha majd meglátogatsz" — mondta s felfutó rózsákkal befutott ablakra mutatott.

Mi mindezeket a gyöngédségeket különös bódultsággal fogadtuk. Mint súlyos, halálra ítélt betegek, akiknek vígasztaló szót mondanak ... Von Bergentől is melegen búcsúztunk. Ő sem vitt magával semmit. Kifaragta az utolsó orosz-nő-portrét — éppen a százötvenediket a fogság alatt — s azt a remparton ünnepélyesen elföldelte ... Többé nem kellettek a fából faragott szobrok, mert az élő model Németországban várakozott rá a fegyverszünet óta.

Kivonultak mind a megszokott árnyalakok a hajnali szürkületben a citadella kapuján. Velünk csak az árvaság maradt s a nagy csend, amely szinte kongva verte vissza szavunkat. A németekkel együtt ment el Peschek, akiért amerikai nagybátyja járt közbe. Valószínűleg szabadlábra helyezték: vele együtt távozott Wolfner is, 51-esbeli szomszédom, aki több mint négy éve egyik kérést a másik után írta, hogy őt, mint tartalékos hadnagyot, tisztitáborba tegyék. Most végre eleget tettek kérésének, mikor a háborúnak vége volt ...

A német frankofilekkel együtt körülbelül százhúszan maradtunk a citadellában. A két jó szobát a kiváltságos németek foglalták el, mi nehányan, mikor a páratlan kazamatákat becsukták, az 51-esből a kisebb 36-osba költöztünk, ahol a németek távozása után csak Horváth cigány maradt.

Egyébként folyt a megszokott élet azzal a különbséggel, hogy dolgozni, beszélgetni, időttöltő szórakozásokba elmerülni nem volt kedvünk. Az idegeinket fenyegető

rémektől sem védekeztünk már. Tompultan, fáradtan, sokszor napokig tartó mozdulatlanságban vártuk, hogy átsuranjanak rajtunk a napok, amelyek sokszor csak úgy érintették öntudatunkat, mintha ködös, esős ablaküveg mögött valakinek árnyalakja elvonul.

December második felében egyik délután váratlanul megelevenedett a citadella udvara. A szigeten állomásozó amerikai katonák közül nyolcan belátogattak hozzánk. Nyolc cserkész-kalapos, sportszerű egyenruhába öltözött, vídámkedvű fiatalember. Hangos „hallo"-zásuk, egészséges nevetésük egyszerre felkavarta fásult életünket, mintha csak mozdulatlan lápba esőtől megduzzadt, friss patak ömlene. Mindnyájan körülvettük, bámultuk őket. Talán évekig sinylődő hajótöröttek nézhetnek így megmentőikre... Az amerikai katonák nagyon szívesek és közlékenyek voltak velünk szemben.

Az egyik mindjárt nevetve jegyezte meg:

— Félév óta az egész Franciaországban nem találtunk annyi angolul beszélő embert, mint itt ebben a börtönben.

Kabátjukra varrott nagy sportzsebeikből csokoládét, dohányt húztak elő s mindent nekünk adtak. Megmutattuk nekik a kazamatákat, az ebédlőt, a konyhát ... Fel voltak háborodva azon, amit láttak. A legidősebb jegyzőkönyvet vett elő:

— Mondják meg, mire van szükségük! ... Ezentúl ezekben a nedves, hideg pincékben fűteni kell. Embertelenség magukat ilyen kriptákban éhezve-fázva hagyni! ... Tehát: szén, kávé, cukor, tea, kakaó, húskonzerv ... Lássuk csak hányan vannak, mennyire volna szükségük?

Megmondtunk minden adatot. Az amerikai katonák nem azon vitatkoztak, hogy talán valamelyik kevesebbet akart adni. Inkább túllicitálták egymást ... Úgy néztük őket, mint égből leszállt isteneket, akik versengve osztják ki köztünk a földi jókat, amelyeknek már nevüket is elfelejtettük.

Végül is a legidősebb amerikai, aki tiszt lehetett, megígérte, hogy másnap már szállítanak nekünk szenet, cukrot, kávét és teát ...

— Csak a franciáknak ne adjanak belőle semmit! Ez

az egy kikötésünk van! — fűzte hozzá majdnem dühösen. Akkor már az amerikai katonák közt kezdett elterjedni a keserűség a franciákkal szemben. Ők végre is a méltányos európai békéért s nem a francia imperializmus győzelméért jöttek Európába.

Az amerikai katonák bent maradtak estig a citadellában. Bevittük őket egyik kazamatába, ahol Horváth és Labes Fritz kis zenekara eljátszotta az amerikai himnuszt s más angol és amerikai dalokat. Nagyon jól érezték magukat. Csak a dohány hiányzott nekik. Minduntalan zsebükhöz kapkodtak. Csak akkor jutott eszükbe, hogy mindent nekünk adtak. Mi hiába kínáltuk őket vissza. Hallani sem akartak róla, hogy tőlünk valamit is vissza fogadjanak dohányukból. Erre megkínáltuk a mi különlegességünkből: a bagólébe áztatott kapucinus-levélből készült cigarettával. Ezeket krákogva, fuldokolva, de hősiesen elszívták. Megmutattuk esti levesünket is, amely hónapok óta mindig ugyanaz volt: kevés burgonyával kevert marharépa ... Undorodva fordultak el tőle: „Borzasztó, borzasztó!" — ez volt minden második szavuk.

Hangosan méltatlankodtak akkor is, amikor a citadella kapuja előtt kezüket búcsúra nyújtották. Őreink mogorván néztek rájuk. Az amerikai katonák nem is üdvözölték őket, csak mikor a kapu megnyílt előttük, akkor fordultak hátra még egyszer mifelénk s együtt diákos kedvességgel kiáltották a búcsúszót.

Másnap s a következő napokon azután hiába vártuk az amerikai katonák küldeményét. Eltelt egy hét is, sem ők maguk nem jöttek, pedig biztosra igérték látogatásukat, sem ajándékaik. Sejtettük, hogy valamely ellenséges erő lépett közbe. Az amerikai katonákról pillanatig sem hittük, hogy szavukat nem tartják meg. Később azután ki is derült, hogy az adminisztráció és a francia helyi hatóságok léptek közbe s az amerikai katonák feletteseiknél hevesen tiltakoztak az ellen, hogy az amerikai katonák a citadellába jöjjenek vagy nekünk segítséget küldjenek.

XXIII.

HALÁLTÁNC ILE D'YEU-N

Hiába szüntették meg az ellenségeskedést a nagyhatalmak, a halál és a gyűlölködés azért még sem kötött fegyverszünetet. Decembertől fogva elzáratásunk szigorúsága még jobban fokozódott, élelmiszerekben a hiány nőtt s mintha a természet is összeesküdött volna ellenünk: a tengeren állandóan viharok pusztítottak, a szigetre áthatolhatatlan köd ereszkedett. Délután öt órától fogva reggelig hallatszott a vészduda, amely az eltévedt hajóknak irányt jelzett. Ez a hátborzongató, meg nem szűnő vészjel mintha csak minden pillanatban minket figyelmeztetett volna a teljes elhagyatottságban való jeltelen pusztulásra.

A kilátástalan tengődés e sötét távlatán ijesztően jelentkezett a spanyol nátha veszedelme. Kint a sziget lakói között már november óta dühöngött a ragály. Tudtuk, hogy nincs kint elég orvos és a gyógyszerek majdnem teljesen hiányoznak. Aszpirin is alig volt, kininről pedig szó sem lehetett. Ennek nem a viharos időben rendszertelenné váló hajóközlekedés volt az oka, hanem az általános franciaországi gyógyszerhiány, amely éppen a fegyverszünetet követő hónapokban a spanyoljárvány miatt tetőpontra hágott.

Ha kint ilyenek voltak a viszonyok, mit várhattunk mi bent? Számolnunk kellett azzal, hogy kész prédái vagyunk a gyilkoló betegségnek. Ott feküdtünk, mint mocskos, földalatti kanálisokban az árvíz elől egymáshoz szorult patkányok. A pusztító kór azt tehette velünk, amit akart...

Karácsony hetében kiadtuk a jelszót, hogy ha kell, mesterséges lelkesítéssel is, de mindenképpen igyekezzünk emlékezetes ünnepet rendezni. Ha valaha, úgy igazán most volt szükség arra, hogy a szeretet fiának emlékét idézzük.

December folyamán mindössze öt megbetegedés fordúlt elő közöttünk. Kis lázzal jártak, két-három napig tartottak. Akkor azt hittük, hogy ezek nem is spanyol esetek. Később abból, hogy éppen ez az öt ember nem kapta meg a ragályt, megállapíthattuk, hogy ők voltak a betegség előhírnökei. Hárman közülük: Kaiser, Crombek, Neuberth a kenyérért és a postacsomagokért állandóan kijártak a kikötőbe, a másik kettő is, Wildner, az osztrák borbély és Schlotter, magyar szűcs abban az időben bevásárlásokat végeztek a faluban. Mi lett volna velünk, ha ők öten nem lettek volna fertőzés-mentesek és az általános megbetegedés idején nem végzik el az ápolás munkáját?

Azzal áltattuk fogolytársainkat, hogy nagy elzártságunkban talán a betegség ki is kerül bennünket. A fontos az volt, hogy ne gondoljunk a közeledő veszedelemre. Inkább igyekezzünk lehetőleg mindenkit belevonni a karácsonyi ünnepek előkészületeibe.

Zifferrel, Jantschekkel, a két osztrák komisszió taggal, elhatároztuk, hogy karácsony estére közös vacsorát rendezünk, amelyet kabaréelőadás előz meg.

A kiürített 51-es kazamatát választottuk ki a karácsonyi ünnepség színhelyéül. A zenekar hetek óta készült darabjaira. Egy-két monológ német nyelven, kis egyfelvonásos s Herznek mutatványai töltötték ki a műsort. Jankovits kérésemre karácsonyi plakátot készített, amely töpörödött nénikét ábrázolt, aki kis gyermekét kézenfogva, a havas uccán álldogál és az ablakon keresztül nézi a gazdag ember csillogó karácsonyfáját. Igazi proletárfestő műve volt. A boldogság és szeretet karácsonyfáját követelte lobogó tűzzel mindenki számára... Gondolt-e Jankovits arra, mikor fiatalos álmát festette, hogy két hét mulva ott fog holtan feküdni a falra akasztott plakátja alatt az 51-esben, amelyet kényszerűségből halottas kamarának avattak fel? ...

Az ünnepi lázból mindenkinek kijutott. A konyhában napokig folyt az előkészület. A lengyel-német Leitner helyett most a mi Leitnerünk került oda, aki Noirmoutierban füstölt húst készített. Az ő uralma alatt megszűntek a lopások ... Feldíszítettük galyakkal, papirvirágkoszorúkkal az

JANKOVITS KARÁCSONYI PLAKÁTJA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

51-est s eredeti fenyőágakból nagy karácsonyfát szerkesztettünk. Mindenki ösztönszerű érzéssel sietett és szinte szerettük volna a karácsonyestét is előretólni.

Az ünnepeste előtti napon a 36-osban, ahol én is laktam, Dudás és a kis Stein Móric súlyosan megbetegedett. Más szobákban is jelentkezett a ragály.

Érezni lehetett, hogy a betegség hulláma elérkezett a citadellába is.

Karácsonyeste napján már minden szobában volt beteg. A kis osztrák komisszió-tag eljött hozzám megbeszélni, hogy mit csináljanak? Megtartsuk-e a közös vacsorát és előadást s ezzel kockáztassuk, hogy a tömeges együttlétben a betegség elharapózzék, vagy mondjunk le az ünnepi estről? Amellett voltunk, hogy menjen minden a maga útján. E kiéhezett, legyengült emberek között, akik a kazamaták lakóinak átcsoportosítása óta megint arasznyi távolságban feküdtek egymás mellett, a betegség terjedésének úgy sem lehet gátat emelni.

Az ünnepségen való részvételről azonban már én is lemondottam, mert minden tagomban álmos fáradtságot éreztem. Úgy látszik, lázam volt.

*

A 36-osban kilencen laktunk: az egyik oldalon Dudás, Horváth cigány, mellette Jankovits, a polgári társadalomból kiábrándult festő-forradalmár s végül egy mezei munkáról nem régiben visszatért erdélyi román fiú, akit Demeter Juonnak hívtak. A másik oldalon az árokra nyíló ablaktól számítva az ajtó faláig: Soltész, Németh, Stein Móric és Rubin. Én Stein és Rubin között feküdtem. Ebbe a kipadlózott kis kazamatába a németek távozása után azért húzódtunk, mert sokkal csendesebb volt, mint a nagy kazamaták.

Azzal nem számítottunk azonban, hogy amíg nyugalmat kapunk, viszont a levegőt és napot teljesen elveszítjük. Egyetlen, félholdalakú ablakrésünk az árokra nyílt s ajtónk a földalatti folyosóra, amelyen csak jó ötpercnyi botorkálás után lehetett az udvarra jutni. Már pedig a fénynek és levegőnek egyetlen tartalékhelye az udvar volt.

Talán ennek a kedvezőtlen fekvésnek lehetett tulajdonítani, hogy karácsonyestére a 36-osban mind a kilencen

megbecsegedtük. Horváth cigányt ugyan azzal gyanúsítottuk, hogy csak azért dőlt szalmazsákjára, hogy az áldozatokra leső betegségnek fel ne tűnjék. Tény azonban, hogy ő is felvette valamennyi melegebb ruhadarabját és magára csavarta pokrócát. Szóval „levetkőzött...“ Benne a zenekar lelkét veszítette el.

Nyolc órakor behozták a vacsorát. A Vöröskereszt-bizottság egész tartalékalapjából készült a nagyszerű, ünnepi lakoma, amelynek hónapok óta tartó éhezésünkért egyszerre kellett volna kárpótolnia. Noha betegek voltunk, mindnyájan neki láttunk a bifszteknek és a lekváros kásának. De senki sem tudott vele végezni. Az annyira sóvárogva várt falatok, amelyeknek íze, illata valósággal elbűvölt bennünket, ott maradtak a tányéron. A konyhalegények fejcsóválva vitték ki a maradékot. Ekkor keresztelték el az osztrákok a 36-ost Totenkammer-nek s amint később megtudtam, futótűzként harapózott el az 51-esbe gyűlt ünneplők között a rémhír, hogy a 36-osban mindenki halálosan beteg.

Ránkborult a sötétség, amely ellen az asztalra rakott szál gyertya hiába küzdött. Csak a szobán végighúzott drótokról lelógó, bepólyált, szabadulási ruhák árnyékait növelte meg a falon.

Az esti órákban a betegség ijesztő körvonalai jobban kiélesedtek. Dudás rettenetesen köhögött. Stein Móric vért köpött, amely végigfröccsent takarómon. Rubin arca ízzó fehérséggel világított, mintha magára öltött volna minden fényt, mint sírkövek az éjjeli temetőben. Arról panaszkodott, hogy gyomrára ment a betegség.

A többiek aránylag csendben voltak, csak a lázas testekbe vett nehéz ételek miatt sokat hánykolódtak.

Nagyon messziről muzsika foszlányai vetődtek erre. Mintha a kőfal résein át belopóztak volna a zene finom ezüstszálai. Különös tisztasággal kivehető hangok voltak ezek az árokban köröző baglyok huhogása és a vésztjelző duda állandó bőgése ellenére is.

Dudás felült fekvőhelyén.

— Hallod? — kérdezte a rekedtségnek halkított sipolásával.

Csak ketten voltunk ébren. A többiek vagy aludtak, vagy a láz fantomjaival küzdöttek.

— Jó volna egy pillanatra benézni az 51-esbe, — fejezte ki az én gondolatomat is az aviátikus.

Felvettük facipőnket, nyakunk köré sált csavartunk, fejünkbe kötött sapkát húztunk és a hosszú, vaksötét folyosón át kézenfogva indultunk el az 51-es felé.

Felismerhetetlen, tündöklő fényben ragyogott az 51-es. Ilyen átmenetnélküli, hirtelen csoda életemben talán soha sem ért.

A dohányfüstös levegőben lámpionok úsztak. A falakon köröskörül zöldgalyakból és papirvirágokból készült girlandok futottak. Egyik sarokban hatalmas karácsonyfa csillogott. Kisebb-nagyobb asztaloknál ünneplőruhás, kedélyes vendégek ültek. Előttük grogg gőzölgött.

Ámulva álltunk meg az ajtónál.

Kik ezek az emberek? Nem ismerünk rá senkire, semmire sem.

De amint a kedélyesen szórakozó fogolytársak megpillantottak bennünket, különös, ijedt morgás surrant végig köztük. Egészen más volt, mint az előbbi, kedélyes zsibongás. Mintha az ajtón, amelyet kinyitottunk, fagyasztó, nedves szél szakadt volna be, elfonnyasztva az öröm virágait és elhomályosítva az ünneplő kedv lámpásait.

Ránéztem Dudásra és mindent megértettem. Arcának ijesztő sápadtsága és zöldes beesettsége engem is megdöbbentett. Olyan volt, mintha sírból kelt volna ki. Még a föld nedvessége és sara is rajta volt. És a szeme olyan vonagló, meg-megszűnő fénnyel villogott, mintha arcának lárváján át nem is ő, hanem valaki más tekintene a vigadókra ... Talán maga a leselkedő halál.

Bizonyára én is ilyen lehettem. Bolyongó kísértet a „Totenkammer"-ből.

A teremben egyszerre kínos csend támadt. A kis színpadon éppen Heger szerepelt. A beálló csendre figyelmessé téve kezéből ernyőt emelt a szeme fölé és úgy nézett ránk.

Előbb még vigyorgó arca elkomorúlt ...

Karonfogtam barátomat és ki akartam vonszolni. De Dudás csak nagyon nehezen jött, mert láztól kitágúlt, me-

redt szemekkel bámult a kivilágított teremre s pupillái nem győzték magukba szívni a színes lámpák és tündöklő karácsonyfa hívogató ragyogását ...

*

Borzalmas karácsonyéjszaka volt. A két legsúlyosabb beteg: Dudás és Stein Móric egy percre sem hunyták le szemüket. Az aviatikus szüntelenül köhögött. Azt kellett hinnem, hogy tüdeje megszakad. Hangja már nem volt, elgyötört tüdejéből és légzőcsövéből csak fulladásszerű, rekedtes hörgések törtek elő, mintha a betegség csontkeze mind szűkebbre és szűkebbre szorította volna össze torkát.

A kis Stein Móric minduntalan felugrott fekvőhelyéről, ledobta magáról a takarót és ziháló mellét kitárva, láztól perzselt, merev szemekkel bámult maga elé. Suttogó hangon kérleltem, hogy nyugodjék meg. Csak a fejét rázta. Akkor fel kellett kelnem s erősen, minden oldalról körül szorítva betakartam. De alig maradt fekve negyedórát. Az ünnepi vacsora teljesen felkavarta gyomrát. Hányt, majd újra vért köpött ...

Legrettenetesebb volt teljes magunkra-hagyatottságunk érzése. A ködös, nedves hidegben a sötét folyosón át legalább tíz percig kellett volna menni, amíg vizet vagy valami edényt talál az ember, amivel a betegek tisztátlanságát el lehetett volna tüntetni. És nem volt senki, akit küldeni lehetett volna. Mindenkinek láza volt, mindenki köhögött, nyögött és nyugtalanul hánykolódott recsegő szalmazsákján ...

Nem tudtam, hány óra. Az éjszaka örökre megállt felettünk.

Most ujból vágyam támadt, hogy képzeletben elszakadjak környezetemtől. A valóság körülöttem olyan borzalmas volt, hogy most már akár öntudatom örök elvesztése árán is szívesen menekültem volna tőle. Szerettem volna arra gondolni, hogy a szent estén mi történik kint a nagy világban? Ebben az órában Párisban, Budapesten és Kolozsváron? De képzeletem tükrében, ha valami meg is jelent, csak kínzó, baljosló rémkép volt ...

Fekvőhelyem mellett hevert a földön nehány könyv. Köztük Szent Ferenc Fiorettijének francia kiadása, ame-

lyet még Zádorytól kaptam, mikor büntető dépôtba vitték. A szent apró írásai között volt különösen egy, amelyet nagyon szerettem. Arról van benne szó, hogy Szent Ferenc Leon testvérrel Perrugiából Assisibe megy. Csunya, hideg idő van. Az eső csapkodja, a vihar tépázza őket. Leon testvér nagy léptekkel előre megy s pár lépésnyi távolságban futva követi Szent Ferenc. Leon testvérnek egyébre sincs gondja, minthogy valahol hajlékot találjanak. A szent azonban egészen máson járatja eszét és egyszer csak ezzel a különös kérdéssel fordul Leonhoz: „Frère Leon, brebis du bon Dieu, sais-tu quelle est, pour les frères mineurs, la joie parfaite?" Azután elmondja maga, hogy a legnagyobb öröm az volna, ha őket most sehová sem fogadnák be, minden házból kidobnák, ütlegelnék, vernék, szidalmaznák s ők ezt zokszó nélkül elviselnék a szeretett Jézus szenvedéseire gondolva ...

Ezt a történetet nagyon szerette szobrász barátom. Emlékeztem rá, hogy Noirmoutierban akkor is elmondta, mikor rajongó felköszöntőjét tartotta az igazi én-re. Most engem is különös nyugalom öntött el, ahogy végigolvastam. És elolvastam, nem is tudom, hányszor! Már a könyvet behajtottam s kezemben tartottam, mint imakönyvet s úgy mondtam lassan magamban Szent Ferenc vígasztaló meghatározását a legnagyobb boldogságról ...

A francia szöveg hangjai olyanok voltak, mint rég nem hallott, kedves zene hangjai. Régi, kedves képeket, hangulatokat hoztak s most már képzeletem könnyen merült el bennük.

Közben fel kellett háromszor-négyszer kelnem, hogy Stein Móricon a takarót megigazítsam. Egyszer a történet elmondásában éppen ott tartottam, hogy Szent Ferenc „brebis du bon Dieu"-nek szólítja Leont. És a kis Stein Móric előtt megismételtem, amikor hozzá léptem: J ó i s t e n b á r á n y k á j a. Azután nem láttam magam előtt semmi szennyet, semmi betegséget, csak csodálatosan fehér, kicsi báránykát ...

Dudásnak adtam pohár vizet. Megnéztem két tanárkollégámat. Ők aludtak. Jankovitsnak arca nagyon piros volt. Szemét szótlanul a penésszel átfutott nyerskő-bolto-

zatra függesztette. Demeter Juonon is meg kellett igazítani a takarót, mert folyton hánykolódott. Rubin lezárt szemmel csendesen feküdt, de látszott rajta, hogy nem alszik.

Visszafeküdtem én is, lehúnytam szememet s éppen elkezdtem elölről elmondani, hogyan mentek Szent Ferenc és Leon testvér a perrugiai országúton, amikor a külső folyosóról visszhangot felverő és egyre közeledő köhögés zaja hallatszott.

Vajjon ki lehet? Ki tévedt késő éjszaka a folyosónak arra a részére, amely csakis hozzánk vezet?

Pár perc mulva kaparászás hallatszott ajtónkon és a megnyilt résen át őszbecsavarodott fejét, kúsza szakállal benőtt ragyás arcát bedugta Bistran Demeter.

Demeter testvér! Milyen rég nem láttam az öreget. Hónapok óta, amióta a teljes nyomor ránkszakadt és az öreg alkoholt még mutatóba sem látott, egészen kijózanodott, sőt mintha bolondságából is kigyógyúlt volna. Egész nap harisnyákat, rongyos ingeket foltozott.

— Rosszul vagytok, fiúk? — kérdé Demeter s beljebb került a szobába.

Egyik kezében Jakab viharlámpáját tartotta, a másikban üveg bort szorongatott. Minthogy senki sem válaszolt, a lámpát feje fölé emelte és körüljártatta a fekvőhelyeken.

Intettem neki, mert szólni nem tudtam, annyira meghatott ennek a bolondnak ragaszkodása és bátorsága, aki a fogolytáborban elterjedt rémhírek ellenére ide mert jönni közénk.

Demeter egészen közel lépett hozzám, fejével kérdőleg intett s bajuszának egyik szára kissé felhúzódott, mintha helyet akarna adni az ajkán átfutó jóságos mosolynak.

— Nem félsz, Demeter? — szóltam hozzá.

Demeter kihúzta magát és keményen két lábára állt, mint akit nem lehet helyéből egykönnyen kimozdítani.

— Telik a grádokból, hogy olyan kis legénnyel megbírkózzak, mint a Halál — mondta fitymáló kézlegyintéssel. — De hagyjuk ezt! Tudtam, hogy nagyon magánosan vattok. Bejöttem megnézni, kell-é valami? ...

Bizony, ha csak arról volt szó, akadt itt elég segíteni való. Bistran az asztalra tette viharlámpáját, mellé he-

lyezte borosüvegét, azután munkához látott. Nem undorodott semmitől sem és gyöngéd tudott lenni a betegekkel, mint tanult ápolónő. Egyszerre mindenki felébredt, mindenkinek volt valami kívánsága. Egyikről letörölte a verejtéket, a másiknak hideg borogatást készített. Majdnem mindegyik fekvőhelyen talált igazítani valót. Csak akkor rázta tétován fejét, mikor a lázban beszélő Stein Móric azt kérte tőle, hogy hozza ide nővérét ...

Azt már alig tudta megtenni, akárhány „grád"-ja volt, mert Stein Móric nővére Pesten lakott.

Kétszer-háromszor kiment a konyhába, meg a vízhordóhoz, azután megint visszajött. Lassanként mindent rendbehozott. Mikor készen volt, leült a padra az asztal mellé, nagyot húzott borosüvegéből, megtörölte bajuszát és elégedetten nézett körül.

Lázam emelkedett. Demeter piszkos, szőrrel benőtt arca szememben torz látomássá nőtt. Néha egészen elfelejtettem, hogy ki ő és hogyan került ide. De nem féltem tőle, mert nagy megnyugtató jóság áradt ki belőle.

Tudom, hogy valami történetet mesélt el szebeni huszárkodása idejéből. Első éve volt berukkolva s mindenki gúnyolta, ütötte, verte. „Ragyás vakarcs"-nak hívták.

Egyszer azután az uccára került. Már nem tudom, hogyan. Valószínüleg megszökött. Elbeszéléséből csak egy téli kép ragadta meg figyelmemet. Valahol a város végén kóborolt kutyahidegben éhezve, holtfáradtan.

Azután megint egy kép vált ki előttem, amelyet felejthetetlen élességgel láttam. Asztal körül cifraruhás lányok ülnek. A bordó takaró felett kis karácsonyfa. Demeter ott van a festett arcú lányok között. Mindenki úgy dédelgeti, mintha fiútestvére volna. Etetik, jó, forró rumos teával itatják. Demeter azután karácsonyi énekeket dalol nekik. A lányok sírnak.

Egyszerre csak nagy dörömbölés a kapun. Őrjárat ront be. Elől jön a kifent bajuszú, haragos őrmester, aki mindig a legkeményebben ripakodott rá a „ragyás vakarcs"-ra. Most is szídja:

— Te piszok, hát ilyen helyen töltöd a szent estét? ...

Heves szóváltás következik. Demetert szidják, de ő

nem hagyja magát. Bár két katona megragadta, mégis bátran visszafelelt. Szemükre hányja, hogy miként csúfolták, kínozták, verték.

— Egész életemben kutyasorsom volt, mert árva voltam, de soha nem kínoztak úgy, mint a kaszárnyában ...

Az őrmester erre nem válaszolt, csak bajuszát húzogatta, azután féloldalról nézve rá Demeterre, már egészen emberséges hangon kérdezte:

— Hát te is árva vótál?

Nem tudom, mi volt a történet vége. Demeter tovább beszélt, de én már csak azt hallottam: „árva, árva!" s ez a szó, mint két nagy, meleg szárny, beborított és álomba ringatott.

*

A következő napokon a betegség egy csapásra úrrá lett mindenkin a citadellában. Nem tudom pontosan, hogy mi történhetett kint. Naponként csak egyszer-kétszer surrantam ki kabátosan, bebugyolálva az udvar végén álló vasbódékba. Ilyenkor találkoztam magamhoz hasonló árnyakkal. De egyikünk sem szólt a másikhoz. Mindenki sietett vissza dögletes levegőjű vackába.

A szigetre kirendelt katonaorvos valószínűleg benézhetett a citadellába. Őt fogolytársunkat, akik már átestek a betegségen, kitaníthatta az ápolásra. Bizonyára Kohler is segítségére volt, mint az infirmerie vezetője.

Két orvosságot alkalmaztak. A torkot és a mellet jóddal beecsetelték és égő vattával levegőtlenített poharakat raktak a mellre és hátra, hogy a vérkeringést a megtámadott helyeken felfrissítsék.

Az ápolóknál volt hőmérő is. A súlyosabb betegeknek mindennap megmérték lázát. Hozzánk Kaiser és Crombeck minden délután bejött. Egyszer Kohler is velük volt. A betegek arcába cigarettafüstöt fújt, úgylátszik a dohánnyal védekezett a ragálytól.

Így kaptunk néha híreket a többiekről. Karácsony másodnapján meghalt Zaruba, a gondos, szelid könyvelő, aki mindig könyökvédővel dolgozott az 54-esben. Ő volt az első halott. Utána Neuhaus következett. A hidegvizes kúra, a folytonos futás az udvaron semmit sem használt.

A halál az elsők között támadta meg őt, aki már fogsága kezdetétől fogva úgy vigyázott egészségére... Az 51-est átalakították halottas kamrává. A karácsonyi díszek és plakátok mind a falon maradtak. E kihült és elsötétült karácsonyi pompa keretében terítették ki a halottakat.

A betegség a legkülönbözőbb fajaiban jelentkezett. Voltak, akik egy-két napos lázzal és könnyű torokgyuladással megúszták. Soltész és Németh közéjük tartoztak. Soltész a betegség első napjaitól kezdve ápolással, vígasztalással sokat segített beteg társain... Soknál tüdőgyuladásba ment át a kór. Mások gyomrukra panaszkodtak. Volt, aki őrjöngött úgy, hogy fekvőhelyére kellett kötözni.

Az udvar néptelenné vált. Állandó köd és havas eső szitált. Az őrök is sorjában betegek lettek.

A 36-osban legsúlyosabb esete Stein Móricnak volt. Fokozta betegségét, hogy nem tudott nyugton maradni. Karácsony harmadnapján is felöltözködött és egész nap Jakabnak a bástyán épült kunyhójában ült. Állandóan 39—40 fokos láza volt, mégis ezen a napon is főtt babot evett Jakab rábeszélésére, aki az evést tartotta legjobb gyógyszernek.

Délután az ápolók keresték, hogy vigyék az 53-asba, ahol a súlyos betegek voltak. Stein Móric azonban csak este tántorgott vissza szobánkba.

Napokon át deliriumban járt-kelt. Karácsonyeste óta nem húnyta be szemét. Kérleltük, hogy bújjon takarója alá és próbáljon aludni.

Aznap az ápolók révén a kikötő patikájából behozattam egy üveg sziropféle köhögéscsillapítót.

Elalvás előtt minden betegnek adtam az egyetlen gyógyszerből, amivel rendelkeztem.

Jankovits a legszótlanabb volt köztünk. A földre dobott szalmazsákon ruhástól, a takarót magán körülcsavarva feküdt. Lázas vizióiból felrettent, mikor az orvosságos üveggel mellé álltam. Mikor megértette, miről van szó, elmosolyodott és megjegyezte:

— Úgy látszik, komoly bajom van, hogy orvosságot kapok.

Egész betegsége alatt csak ennyit hallottam tőle s ez a kanál szirop volt az egyetlen gyógyítószer, amit kapott.

Szegény Demeter Juon valósággal élvezte, mint a gyermek, hogy ő is édes orvosságot kap. El is csitult erre az éjszakára és reggelig jól aludt.

Különben mindnyájunkon valamely feszült várakozás vett erőt. Éreztük, hogy a halál jár köztünk és nem tudtuk, hogy áldozatul kit szemel ki.

Kilenc órakor el kellett oltani a lámpát. Meggyújtottuk a gyertyát és a szobának kialakult a szokásos éjszakai félhomálya, amelyben a felakasztott ruhák rémes árnyékot vetettek a falon és a padlón éles zajt verve a lehullott kenyérmorzsákért csatáztak az egerek.

Múltak az órák s már azt hittem, hogy nyugodt éjszakánk lesz, mikor éjféltájban Stein Móric felemelkedett ágyáról és szótlan komolysággal kezdte leoldani a drótra felakasztott, rongyokba és újságpapirosba bepólyált ünneplő ruháját. Szép, sötétkék ruha volt, amelyet arra tartogatott, hogy majd a kiszabaduláskor magára veszi.

Hiába kértem, hogy hagyja abba az öltözködést és feküdjék vissza. Csak a fejét rázta.

— A nővérem vár kint — mondta rekedtségtől sípoló, elfakult hangon és remegő kezével az ajtóra mutatott.

Fölébredtek a többiek is. Könyörögtünk, hogy ne akarjon kimenni most a sötét éjszakába. Hitegettük, hogy nővére majd eljön érte holnap délben.

Nem lehetett vele beszélni. Horváthot, aki le akarta fogni, mint pihét, rázta le magáról. Ebben a sovány, fiatal fiúban óriási erővel támadt fel a szabadulás ösztöne.

Teljesen felöltözött, még a télikabátját és sapkáját is magára vette. Azután megindult lassú léptekkel. Az ajtónál mégegyszer megállt, visszanézett, mintha búcsúzni akarna.

Majd kinyitotta az ajtót és csendesen betette maga után.

Elfehéredve néztünk egymásra. Mit fog csinálni a sötét folyosón, hová megy?

Az a pár perc, amíg kint volt, hosszú éveknek tetszett... És talán valóban hosszú évek is teltek el. Mikor Stein Móric visszajött, nem lehetett ráismerni. Arca össze-

zsugorodott, homlokán mély ráncok támadtak, szemfénye kihalt. Egészen öreg lett.

Pár lépést tett előre. Ujját felemelte, sokáig arca előtt ingatta és ijesztő hangtalan hangján csak ennyit mondott:

— Nincs itt senki... Nem jött el senki...

Mi mehetett benne végbe, nem tudom... Megint levetkőzött, ruháját visszatette helyére és lefeküdt.

Horváthot megkértem, hogy hívja be az ápolókat. Nemsokára hordággyal ketten érte jöttek. Nem ellenkezett, szót sem szólt. Ráfeküdt a hordágyra és engedte, hogy vigyék.

Félóra múlva visszajött az egyik ápoló és Soltészt kérte, hogy menjen vele az 53-asba, mert Stein Móric hagyakozni akar.

Világosan, értelmesen mondta el utolsó akaratát. Barátomat megkérte, hogy kék ruháját vigye el Pestre nővéréhez...

Még az éjszaka meghalt.

A részeges Schutzmann jött jelenteni, aki a halottakat mosta és öltöztette.

Utolsó szava volt:

— Most megyek Budapestre...

Schutzmann egy rend fehérnemüt összekeresett szegény kis Stein Móric holmijai közt. Azután mindent a hóna alá gyúrt és kiment a szobából.

A mellettem levő hely üresen maradt. És én egész éjjel félig álomban, félig lázas látomásokban magam előtt láttam Stein Móricot, amint nagy csizmájában, kék trikójában, fején kis kerek sapkájával szeli a tengert, vágja át az útakat, hegyeket és mentől előbbre ér, annál több áthághatatlan akadály tornyosul elé...

Vagy talán mégis hazaért szegény?

*

A citadellában felszaporodó halálesetek s köztük Stein Móric halála eredményezte, úgy látszik, hogy az elhatalmasodó betegség ötödik napján végre a 36-osban is megpillanthattuk az orvost.

Délelőtt jött. Kohler és két ápoló kitárta előtte az ajtót. Pirospozsgás arcú, gondosan fésült öregedő úr volt.

Egyenruhája vadonatúj. Annyi életkedvet, illatot és ragyogást hozott magával, hogy alakját tekintetünk nem győzte felszívni. A 36-os állandó félhomályában valósággal világított, mint a nap.

Megállt a szoba közepén és megparancsolta, hogy sorjában nyújtsuk ki nyelvünket.

— Oui, c'est la grippe... c'est la grippe... — ismételte fejbólintással mindegyiknél.

Dudáshoz külön odament s fülét hátához illesztette. Pillanatig hallgatta, majd kiegyenesedett és bíztató nevetéssel jegyezte meg:

— Ennek erős a tüdeje, mint a rák páncélja.

Már ki akart menni, mikor Kohler útján kértük, hogy Jankovitsot is nézze meg.

Az ő hátához is odanyomta fülét. De vele már nem volt megelégedve. Kezével legyintett és csak annyit mondott:

— Tant pis!

Ezzel a két hideg szóval mondta ki Jankovits halálos ítéletét s nem törődött azzal, hogy a beteg is meghallja.

Ezután az orvos és kísérete elhagyta a szobát. Katonásan jött és úgy is távooztt.

Egy óra múlva Jankovitsért jöttek az ápolók és az 53-asba vitték. Tudtuk, hogy mi a sorsa. Biztosan ő is tudta. De azért egy szót sem szólt. Soha még ilyen beteget nem láttam. Karácsonyeste óta ruhástól, karjait feje alá kulcsolva, hangtalanul feküdt és egész nap csak a mennyezetet nézte. Panaszt, félelmet nem ismert. Talán a pénészfoltos boltozatra bámuló szeme előtt csodálatos képek rajzolódtak ki? Szépek, amelyeket ennek a szép, tisztalelkű fiunak istenadta tehetségével meg kellett volna festenie. De mit csináltak vele az emberek? Párisban ösztöndíját társai kicsalták tőle. Azután koplalva, nélkülözve, három évig dolgozott és tanult. A fogság alatt egyik fogolytáborból a másikba dobták. Mire hozzánk ért, magábazárkózó ember lett belőle. A világ rendjének megváltozását várta. Makacsul hitt abban, hogy egyszer a sze-

gényeknek, elnyomottaknak és gyengéknek napja is felvirrad...

Este hat órakor az ápolók jelentették, hogy ő is kiszenvedett. Keresték holmiját, hogy utolsó útjára felöltöztessék. Nem volt semmije. A halálba is úgy kellett mennie, ahogyan élt: csukott ajakkal és a földi jólét minden dísze nélkül.

Aznap este hallgatagon, apatikus nemtörődömséggel feküdtünk a 36-osban. Ki következett most? Jankovits halála megdöbbentő volt. Szegény Stein Móricnál mindnyájan számítottunk rá, hogy tragikusan végzi. Lázát, fájdalmait, betegségének tüneteit ott hordta napokig köztünk. De Jankovits maga volt az egészség, erő és fiatalság. Alig köhögött, soha nem panaszkodott. Csak arcának pirossága és merev, mozdulatlan tekintete keltett aggodalmat. Ezért is kértük az orvost, hogy vizsgálja meg. De ki hitte volna, hogy pár óra múlva meghal?...

Mindnyájan megadtuk magunkat a sorsnak. A halál ellen csak Demeter Juon lázadozott. Látta, hogy itt nincs orvosság, nincs segítség és az orvos is csak arra jó, hogy ha kivételesen bejön, azt állapítsa meg, hogy „annál rosszabb"...

Ennél már ő többet tudott. Este hét felé elhatározta, hogy éjjelre alaposan kiizzasztja magát. Kabátot vett, felment a rempartra, hol ködben és esőben futva, lihegve két óra hosszat sétált. Kilenc óra felé tért vissza, két kiló krumplival és egy kis fogolytűzhellyel felszerelve.

A krumplit zsírban megsütötte és utolsó falásig megette. Azután felvett magára minden képzelhető ruhadarabot, állig magára csavarta takaróját és lefeküdt.

Izzadni akart.

Ha csak az kellett szegény Juonnak, izzadt is egész éjszaka. Éjféltájban egymás után dobta le magáról a takarókat és ruhadarabokat.

Figyelmeztettem, hogy ezt nem jó tenni. A szobában olyan hideg volt, hogy a lehellet látszott. Ha így izzadva kitakarózik, veszélyesen meghülhet. Juon hallgatott a szép szóra. Újra magára húzta a takarót. Foga vacogva koccant össze, homlokáról csurgott a verejték.

Azt hittem, szép csendesen elalszik. De csak rövid ideig maradt nyugton. Egyik oldalról a másikra csapta magát. Nem bírta a belső forróságot. Néha olyan erősen csapta fel testét, hogy szinte a levegőben volt. Mintha erős marok szorította volna s ő nem engedte, hogy leteperje.

Egyszerre csak felugrott fekvőhelyén. Ingben és hosszú alsónadrágban volt. Orrából bőven folyt a vér, amelyet a vastag háziszőttes fel sem tudott inni, annyira át volt itatva a test verejtékével. Hiába szóltam, nem hallgatott rám. Csak állt és összehúzott szemöldökkel, zordan nézett maga elé. Mintha valakivel szembe nézett volna.

Kabátot vettem magamra s oda mentem hozzá, hogy lefektessem. Ilyen vizesen nem engedhettem vissza az ágyba. Megkérdeztem tőle, hogy van-e tiszta fehérneműje?

Csak hosszú idő múltán fordította felém tekintetét. Akkor is idegenül nézett rám, mintha nem tudná, ki vagyok és hogyan kerültem oda.

Megfogtam kezét és suttogva kértem, hogy hallgasson rám. Látja, a többiek alszanak. Ő is jól fog aludni, csak vegyen tiszta fehérnemüt.

A kéz érintésére megrázkódott és szemébe visszabuggyant az élet forrása. Letérdepelt, mint a gyerek, kezét mellén öszekulcsolta és halk, fájdalmas hangon kérdezte:

— Csak nem halok meg én is?...

Vígasztaltam mindenképpen. Azt mondtam, hogy az orrvérzés jó jel. Az ápolóktól tudom. Csak most vegyen más fehérnemüt és feküdjék vissza.

Juon megmutatta, hol a fehérneműje. Amíg öltözködött, kinyitottam kis zöld útiládáját, melyből oly kedves, otthoni illat áradt ki. A láda fedelének belső felére színes képek voltak ragasztva és a középen szarkalábbetük, lányírásos levelezőlap rajzszegekkel odaerősítve. A képeslapon alul ez állt: Gyulafehérvár látképe.

Nagyon rendes fiú volt Juon. A ládát minden oldalon olyan rózsaszínű, kicikkcakkozott papir szegélyezte, mint amilyennel nálunk a konyhapolcokat díszítik. A gonddal

elrakott holmik között megtaláltam a fehérnemüt. Mindene még otthoni szőttes volt.

Engedelmesen, hálás kedvességgel váltotta át fehérnemüjét és újra a takaró alá bújt.

— Olyan könnyű vagyok, mint a madár.

Aztán szép csendesen elaludt.

... Másnap reggel már ő is halott volt.

*

Szilveszternap délutánján felkeresett Jantschek, az osztrák komisszió egyik tagja. Bátor fiú volt. Be mert lépni a félelmetes Totenkammerba.

Jantscheknek panasza volt az öreg Vantur Jakabra. Tudta, hogy a lengyel szűcs hallgat rám, azért jött hozzám, hogy egy borzalmas dologban lépjek fel erélyesen Jakab ellen. Az öregre ugyanis a citadellai halálтánc olyan hatással volt, hogy benne a fukarságot és kapzsiságot megszázszorozta. Kileste a haldoklók önkívületes pillanatait s akkor olcsó pénzen mindent megvásárolt tőlük. A kis Stein Móricтól is pár frankért elcsalta kék ruháját. Ezzel szemben Stein Móric kék ruhájáról úgy hagyakozott, hogy azt Soltész Budapestre vigye. Jakab nem akart jussából engedni.

Megígértem Jantscheknek, hogy ha felépülök, ellátom majd az öreg szűcs baját.

A karácsonyi napok után a spanyol Vöröskereszttől mindnyájunk számára kis ajándék-csomagok érkeztek. Volt bennük mézeskalács, füge, datolya. Mind olyan kívánatos dolgok, amelyekhez a betegség alatt nem volt szabad nyúlnunk.

Az ízléses gyöngédséggel becsomagolt ajándékok mindnyájunknak feje fölött, a polcon álltak, mint az egészségnek, a jobb jövőnek csábító ígéretei. Milyen jó lesz, ha majd egyszer hozzá nyúlhatunk.

Vantur ezeket a csomagokat potom áron összevásárolta azoktól a betegektől, akiknek meggyógyulásában bízni nem lehetett. Kitünő szimatja volt ezen a téren. Akivel egyszer ő a karácsonyi csomagokra alkuba bocsátkozott, keresztet vethetett életére.

Jantschek fel volt háborodva a haldoklók kúfárja el-

len. Igyekeztem csillapítani őt. Végre, ez is az általános betegségnek egyik következménye volt. Jakabnak kapzsiságát szállták meg a bacillusok.

Jantschek kissé megnyugodva hagyta el a 36-ost. Beszélgetéseinkbe lakótársaim nem szóltak bele. Mindenki néma megadással feküdt szalmazsákján. Az elmúlás varázsának oly mély és biztos érzése fogott el mindnyájunkat, amely már félhalálszámba ment.

Az árokra nyíló félholdablakon át beszivárgott a hetedik, rettenetes éjszaka sötétsége. Még mindig köd volt kint. A vészduda szüntelenül szólt. A baglyok megkezdték örök körbe való repülésüket és hátborzongató huhogásuk méltó kísérete volt azoknak a rémlátomásoknak, amelyek szemünk előtt az éjszaka ellenségesen fekete szövetén gomolyogtak.

Nem jött már hozzánk senki. Még Demeter testvér is kimaradt. Karácsonyesti látogatása óta erősebben köhögött s ez megdöbbentette. Azóta az éjjeli órákban kétszer vagy háromszor be akart nézni hozzánk. De csak az ajtóig jött el. Megismertem köhögését, amint befordult a földalatti folyosóra. Facipőjének kedves, ismerős kopogása mind közelebbről hangzott. Egyszerre azután csend lett. Demeter testvérben bizonyosan nagy tusa játszódott le. De „grád"-jait úgy látszik, maga sem találta már csalhatatlan erejüeknek. Minden alkalommal visszafordult és később már a kísérletezésekről is lemondott.

Egyetlen vendégem a halottmosó Schutzmann volt. A liter rum csábította, amelyet polcomon a gyenge világítás ellenére felfedezett. Mindig az éjjeli órákban jött, ágyam szélére ült, néhányszor kortyolt a rumos üvegből, azután elmondta, kiket mosott meg és terített ki az este.

Eleinte borzadtam tőle, de később megszoktam.

Mintahogy megszoktam a halál gondolatát is.

Szilveszter éjszakáján már el sem mondtam magamban Szent Ferenc peruggiai útját Leon testvérrel. Éreztem, hogy hasztalan minden bújdokolás a halál gondolatától. Legjobb nyíltan szembenézni vele.

Azt hittem, hogy már évek óta fekszem a kriptában. Mellemen összekulcsolt kezem olyan súlyos volt, mint ko-

porsó fedele. Elszállt belőlem minden reménykedés, képzeletem a jövőmre színeket rakni már nem tudott.

Elmerülni, elmélyülni csak a halálban tudtam. Sorra vettem azokat, akik kedvesek voltak nekem és akik meghaltak. Miért lenne rossz, ha most én is hozzájuk megyek? Talán többen is vannak, talán jobban is szeretnek, mint az élők... De nem úgy gondoltam rájuk, ahogy éltek, hanem igyekeztem halotti lényüket magam elé képzelni. Rajtuk keresztül akartam a halál titokzatosságát megfejteni.

Szemeim előtt a szobában lassanként mindennek elmosódott körvonala. A zöldesszürke, nyirkos kőboltozat inogni, lengeni kezdett s az egerek, amelyek a falon egyik lyuktól a másikig surrantak, olyanok voltak, mint szürke kis pamutgomolyagok, amelyeket nagy csontos sárga kéz húzogat fel. Eltünt a dolgok súlya és mozdulatlansága.

Nem volt rossz érzés így zuhanni. Szinte megkönnyebbültem arra a gondolatra, hogy a sárga kéz lassanként felszedi körülöttem az élet minden kulisszáját. Ha nem lesz kőbolt, nem lesznek egerek, nem lesznek falak, akkor élet sem lesz. Akkor én sem leszek.

Fásult nyugalommal, zsibbadt mozdulatlanságban feküdtem s arra sem rebbentem fel, amikor valaki csendesen kinyitotta az ajtót.

Valaki közelgett, akinek egyelőre csak árnyékát láttam a falon. Tetőigérő, furcsa, ijesztő árnyékalak. Háta meggörbült, melle beesett és vékony lábszárai öblös, mérföldjáró csizmában tüntek el. Előrenyújtott nyakán feje kémlelve forgolódott ide-oda.

Az árnyék azután felszökött a mennyezetre és előttem állt Vantur Jakab, a haldoklók kúfárja.

Arcából kiállt pofacsontja, mélyen árkolt szemgödréből zöldes sziporkázással villogott ki tekintete. Lehetett rajta négy-öt mellény, legalább két kabát és két nadrág, mégis nyilván láttam, hogy az egész ember csupa csontváz...

Mi lett belőle! Már meg sem ismert. Csak a polcomon nézett fürkészve végig. Mindegyikünk holmiján seregszemlét tartott...

Vajon hol, kinél fog megállni ez a szörnyű ember, aki előre megérzi a másokat fenyegető halált és uzsoráért kínál múlandó bőrükért?...

Azt hittem, hogy maga a Halál és csak azért öltötte magára a sok ruhát, hogy undok csontvázát fel ne ismerjük.

Verejtékes, szivetfelverő félelem fogott el, míg Vantur Jakab a szobában járt-kelt. Mégsem volt oly könnyű meghalni! Lázadozva ébredt fel bennem az életösztön és sírni, könyörögni szerettem volna a zöldszemű, csizmás embernek, hogy ne alkudozzék csomagjaimra,, amelybe bele volt szorítva minden jövőm, minden reménységem. Egész életem!

Vantur Jakab lassú léptekkel az ajtó felé ment. Kezét rátette a kilincsre és még egyszer visszanézett... Még egy rettenetes pillanat, azután kiment a szobából.

Amint betevődött mögötte az ajtó, sajátságos dolog történt velem. Úgy éreztem, hogy üdítő, friss légáram surran át a szobán. Valósággal érintette kezemet és megsímogatta arcomat. Honnan jött ez az izenet, nem tudom. De abban a pillanatban világosan tudtam, hogy nem halok meg és boldog életöröm pezsdült fel bennem.

Éppen éjfél lehetett.

Új év kezdődött.

XXIV.

KOPORSÓK VÉRE

1919 egész januárjában tartott a halállal való kétségbeesett küzdelem az ile d'yeui citadellában. Eleinte minden kazamata kórterem volt, azután a nem súlyos betegek lassanként felemelték fejüket a bacillusködből, amely az erődítményre szállt. Megszólaltak újra az étkezésre hivó kürtjelzések, Kohler kinyította hivatalos szobája ablakát s naponként kiosztott két-három levelet, amelyek mind franciaországi hozzátartozóktól jöttek a citadellában visszamaradt németeknek, mert otthonunkkal az érintkezés teljesen el volt vágva. Az udvaron megint lehetett internáltakat látni, akik az ebédlőbe, a konyhába igyekeztek... A citadella dermedt némaságába kezdett visszatérni az élet.

Nekem még voltak kis lázaim, de már én is kijártam néha. Dudás is megpróbálta a felkelést. A szenvedés útjáról olyan soványan és gyöngén tért vissza, hogy nem lehetett ráismerni. Rubin is túllépett a válságon. Soltész egész nap kint volt s az ápolókhoz szegődött, akiknek nehéz munkájában emberséges szive egész melegével vett részt, Németh újra kézbe vette a könyvet és Horváth cigány a hegedüt... A ragály most már teljesen az 53-asra volt visszaszorítva, hol a súlyos betegek feküdtek. Néha elmentem a csukott ajtó előtt, amely mögül állandóan rémes kiabálás és zaj hallatszott ki. Mintha a fogolyélet régi lármáját csak ez az egy kazamata őrizte volna meg. De mennyire más volt ez a borzalmas zürzavar, amelybe a halállal vívódók hörgései, a láztól gyötörtek nyújtott, önkívületes kiáltásai és a szenvedők nyögései vegyültek el! És mellette tárt ajtóival annál némább volt az 51-es, ahol

a halottakat kiterítették. Néha gyertya lobogott a sötét boltívek alatt. Valaki a kedves barátnak, a rokonnak gyújtotta arra a pár órára, amit még a börtönben töltött az örök felszabadulásra hívott emberi test. Legutóbb Gasser, Reiner és Stoff feküdtek itt, mindahárman olyan osztrákok, akik kezdettől fogva a németekkel voltak bezárva az ile d'yeui citadellában. Azután következett a középső Stocker, aki mindig állatszobrokat faragott s akire most hiába vár a kis tiroli ház a nővérekkel és sógornőkkel...

Attól kellett félni, hogy a betegség áldozatai között nem ő lesz az utolsó. Az 53-asban még sokan feküdtek, akiknek állapota napról-napra súlyosabb lett. A súlyos betegek között volt dr. Herz is. Január vége felé egyik napon értem jött az egyik ápoló, hogy az osztrák tanár szeretne beszélni velem. Kérdeztem Ausertől, hogy dr. Herz felgyógyulásában lehet-e reménykedni? A kis, feketehajú, sovány osztrák pincér kezével lemondóan intett.

Mikor az 53-as küszöbén átléptem, első pillanatra nem tudtam tájékozódni. A kazamata homályában elvesztek a betegek. Nyöszörgő hangok, önkívületes szavak hallatszottak olyan messziről is, ahol azt hittem, több beteg nem fekhetik. Mintha a szörnyű alagútnak, ahol magukra hagyott emberek a halállal vívódnak, nem lenne vége, a fájdalom sötét torka elnyúlnék végtelen, beláthatatlan messzeségbe!...

Lassanként azután tájékozódtam. A betegek valamivel nagyobb távolságban feküdtek egymástól, mint a többi kazamatában. Az asztalon üvegedények, jódos üvegek, vattadarabok, vizesrongyok és mosdótálak hevertek. A szoba levegője kibírhatatlanul fojtó volt. Amint beléptem, a betegek félelemtől gyötört, könyörgő tekintettel néztek rám, mintha a gyógyulást, életüket én hoztam volna magammal.

A szoba árnyékából Schneider, Bajusz, Váczy Gyula, Reichsfeld és a kis osztrák borbélynak, Klitschernek fehér arcai világítottak elém. Schneider már nem panaszkodott, azt mondták neki, hogy a válságon túl van. Bajusz nehéz lázzal küzdött. Gyorsan, összefüggés nélkül beszélt maga elé s két lesoványodott karjával mintha mindig

űzött volna valamit magától: a legyeket, láza rémeit vagy a settenkedő halált?... Mellette feküdt Váczy, akinek csak féltüdejét támadta meg a betegség. A kedves, fiatal pincér hálásan mosolygott rám, mikor megsímogattam. Reichsfeld nem akart tudomást venni rólam. Félig felkönyökölve, zordan, lázas merevséggel nézett maga elé. Nem akart semmit sem enni vagy inni. Még a pohár teát is erőszakkal kellett torkán leönteni. Állandó viziója volt, hogy megmérgezik.

Dr. Herz, Tutsek és az ezüstszakálú, kis összeaszott öreg Wolkenberg között feküdt. Tutsek, amióta a betegség a citadellában jelentkezett, elhagyta fekvőhelyét s éjjel-nappal a súlyos betegek vagy halottak lábánál imádkozott. A végén azután ő is ágynak esett. Most már teljesen önkívületben volt. A látogatásom utáni napon halt meg. A halálnak igazán csak rá kellett lehelnie. Nem küzdött ellene egy mozdulattal sem. Mellén összekulcsolt kézzel érte az elmúlás, amint később megtudtuk, ugyanazon a napon, amikor felesége Ausztriában meghalt. A két ájtatos lélek a gyűlöletnek közéjük emelt akadályai ellenére is, úgy látszik, meg tudott egyezni abban, hogy még az azurvilágba vezető úton összetalálkoznak.

Reménytelen volt az állapota dr. Herznek és Wolkenbergnek is.

Dr. Herznek több megbízatása volt számomra. Átadott leveleket osztrák hozzátartozóinak, az intézet igazgatójának, ahol tanított. Átvettem tőle kis, vékony aranyláncát is, amelyet egyik nővérének küldött. Intézkedett, hogy hová küldjem a leveleket, pénzt, amelyek akkor jönnek, amikor már ő nem lesz. A halállal leszámolt már. Örült, hogy eddig nem voltak nagy szenvedései s reménykedett, hogy az Isten továbbra is megkíméli őt. Igyekeztem vígasztalni. Rettenetes volt az a bíztonság, amivel a halált várta. Mondtam, hogy a reményt soha sem szabad feladni. Élet és halál két teljesen különböző dolog. Amíg szikrányi élet van bennünk, mindig bízhatunk s kötelességünk magunkban megerősíteni az életben való hitet... Lám, ő is, milyen nyugodtan tud gondolkozni, intézkedni. Mindez legkevésbbé sem igazolja sötét aggodalmait.

Dr. Herz furcsán elmosolyodott. Ez a halovány, fáradt mosoly hirtelen rávilágított mindarra, ami e mögött a szegény ember mögött volt. Most vettem csak rajta észre a betegség pusztítását, kiütköző csontjait, szürkévé fakult arcbőrét. Arcát teljesen befedte a vörös szakál, megritkult haja alól fehéren izzott elő koponyája. Nyaka köré, a vizes rongyok felett, kék selyem női sálat csavart. Csak ez az egy színfolt maradt rajta, ami a csodálatos változásra emlékeztetett, amelyen ez a különös ember a fogságban átment.

Dr. Herz mintha követte volna tekintetemet, amely annyi élettel teli, ragyogó alakon át eljutott az előttem fekvő emberroncsig, közelebb intett magához, azután nem fájdalmas, hanem valami zavartalan, emberfeletti megindultsággal mondta:

— Érzem már, hogy megint közeledik a láz. De most még mindent világosan látok. Tiszta fejjel teszek vallomást neked. Nyugodtan halok meg, mert rám az életben már csak rossz várhat. Ami boldogság érhetett, azt itt a fogságban kaptam meg... Annyi börtön van a világon, amiről az emberek nem tudnak, talán még azok sem, akik magukban hordozzák. Én a börtönömből ott szabadultam ki, ahol rátok a legkeservesebb rabsorsot mérték. Hazudnék s most nem akarok hazudni, ha nem mondanám meg neked, bármilyen szörnyűnek is tartod: soha oly boldog nem voltam, mint a fogságban...

Hátborzongva hallgattam dr. Herzet. Szerettem volna mondani neki valamit, amivel kirántom a sötét önmegadásból. Szerettem volna az élet ígéretét megmutatni neki, amely mindennek ellenére, mégis csak tele van szépséggel és sokszor akkor kínálja leggyönyörűbb vígasztalásait, amikor már mindenről lemondtunk... De a szakálas, hallotthalvány arc kimerülten hanyatlott vissza s tágult szemében már jelentkeztek az ólmos láz viziói...

Megrendülve, szédelegve már éppen távozni akartam, amikor kezével az öreg Wolkenberg intett felém. Hangját már alig hallhattam, olyan suttogó volt már az, amelyben a szavak körvonalai teljesen elmosódtak.

AZ ILE D'YEU-I TEMETŐ
(Balra elől Jankovits sirja)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

— A mártirium betelt — hallatszott az öreg asztrológus ajkáról. — És éppen itt telt be!...

Az öreg úr felemelte két könnyű, anyagtalan karját és kiterjesztette, mintha áldást osztana.

Azután még tovább suttogott, amiből alig értettem valamit. Krizantémokról beszélt, amelyekből tavaly még alig volt egy-kettő a citadellában, az idén már elborították a bástyakerteket, a rempart-t s a jövőben az egész világ tele lesz velük...

Közelebb hajoltam hozzá s láttam, hogy már csak az ajkai mozognak, a hang teljesen visszahúzódott róluk talán egy egészen más világba. Szemei még nyitva voltak, de látszott, hogy nem vesznek rólam tudomást...

Dideregve hagytam el a haldoklók kamaráját. Kint megcsapott a friss levegő és csak akkor vettem észre, hogy mennyire elgyengültem, amikor örökkévaló időnek tünt fel előttem, amíg a 36-osig tudtam botorkálni.

*

Pár nap múlva egy délelőtt kisütött a nap. A betegség óta ekkor mentem elsőízben sétálni az udvarra. De alig tudtam egy kört leírni. Szemem előtt zöld karikák vibráltak, elöntötték az egész udvart s állandó hullámzásba hozták körülöttem a levegőt. Visszafelé indultam a 36-osba. A konyha és az 51-es előtt nagyobb csoportosulás támadt. A konyhából éppen most hozták ki nagy pléhvödrökben a levest. Ugyanakkor az 51-esből két-két internált társunk két gyalulatlan koporsót szállított ki. Az elsőben vitték dr. Herzet, a másodikban Wolkenberget. A levesthozók és a koporsótszállítók menete egy pillanatra összetorkollott. A pléhvödörből csepegett a leves s Wolkenberg hirtelen összetákolt koporsójából csepegett a vér... A jelenet írtózatos volt. Az internáltak szétfutottak s én támolyogva fordultam be a 36-os folyosójára... A konyhaablak előtt francia újsággal kezében állt Valéry. Mikor meglátott, e szavakkal nyújtotta felém az újságot: „Most már bíztos, hogy Erdély is elveszett. A románok nemcsak Kolozsvárra vonultak be, hanem felette elfoglalták az egész Arad—Nagyvárad és szatmári vonalat is!"

Soha sem felejtem el ezt a pillanatot. Az újságot ke-

zembe vettem s nem tudtam, mi az, miért van a kezemben, azt sem tudtam, mit mondott Valéry? Csak vércseppeket láttam mindenütt éppen úgy, mint előbb a zöld karikákat. Az udvarról már rég kivitték Wolkenberg koporsóját s én még mindig a vércseppeket láttam, mintha óriási koporsóból mindig újra és újra előszivárognának...

Visszamentem a 36-osba s onnan egy hónapig többé nem jöttem ki. Ültem a szobában a lócán, végigfeküdtem a szalmazsákon vagy néha fel és alá jártam. Nem kínzott semmi, nem gyötörtek emlékek vagy gondolatok. Teljes sötétség volt bennem. Barátaim megpróbáltak néha kivinni, de helyemből nem tudtak kimoccantani. Soltész néha felolvasott, Horváth hegedült, a hangból nem szivárgott belém semmi. Azt hiszem, ha a szabadsággal kínáltak volna, azt sem fogadom el... De talán jó volt így. Gondolatban, érzésben nem lett volna erőm megélni a rettenetes dolgokat, amik velünk történtek. És a gyásznak még nem volt vége. Egyik nap értesültünk, hogy a tőlünk eltávozó német szállítmányt útközben érte spanyolnátha. Többeket két-három állomással a határ előtt tettek le a sínek mellé. A vonat tovább ment s ők holtan ott maradak. Hallottuk, hogy ez a vég érte Duhlét is, aki akrobata gyakorlataival annyiszor gyönyörködtetett bennünket a bástyaudvaron. Borzalmas hírek érkeztek arról is, hogy a betegség milyen arányokban pusztít Németországban, Ausztriában és nálunk. Rokonaink, ismerőseink közül életben kapunk-e valakit, ha majd egyszer hazamehetünk?... És mennyi szenvedéssel, megpróbáltatással járhat az, amíg Magyarország elszakított részein berendezkednek az új impériumok?! A fegyverszünet után folyik tovább a háború, de most mindenki ellen, az asszonyok, gyermekek és aggastyánok ellen is...

Mindezt öntudatosan átélni nem tudtam volna. Talán az életösztön védekezése volt az az apátia, ami rámszakadt. Valahol mélyen lelkemnek át nem világított részein, bizonyára tusakodtak a rámszakadó csapások és a létfentartó ösztönök, de erről semmit sem tudtam, az arcom fehéren és közömbösen világított felettük, mint a hold az éjszaka sötétsége felett...

Csak álmaimból következtettem arra, hogy valami történik velem. Ezek az álmok egyszerű, de különös megvilágítású képek voltak, amelyek néha átvilágítottak nappaljaimra is s az üres keretet teljesen kitöltötték. Sokszor nem tudtam, hogy valami megtörtént-e valóban velem, vagy csak álmomban éltem meg?... Mihelyt behúnytam szememet, mindjárt Kolozsváron voltam. De rokonokkal, ismerősökkel nem találkoztam. Egyszer régi, gyerekkori kiskertünkben ültem kedves kőasztalunknál. Ülök és várok s egyszerre csak a felettem lévő fáról nagy, sárga levél esik az asztalra. De nem is levél, mert végiggurul az asztalon, talpra szökken és kis csőrét belemártja kéjesen a levegőbe, dalolni kezd. Úgy érzem, hogy ez a madár mindenem.. Szeretném a szivemhez szorítani, kezemmel betakarni, hogy az irigy világ ne lássa. De köt a bűvölet s hátamon mászik már maradozó, settenkedő kaparással a macska. Egy ugrás s a daloló madárka eltünik torkában. A macska már rég eltünt a kerti ösvényen s én még mindig látom a kis sárga madár kerek, fekete szemét... Máskor egy monostoruccai ház földszinti szobájában voltam, ahol soha sem jártam, berendezését csak a nyitott ablakon át figyeltem meg, ha gyerekkoromban arra sétáltam. Lányka állt kis asztalnál és szétszórt virágokból csokrot kötött. A lányt is csak látásból ismertem, egyszer konzervatóriumi koncert után az előszobában összezsúfolódó tömeg között rajtam felejtette tekintetét... Most hosszan, boldogan beszélgettem vele. Egyszer csak a fiatal lány virágot nyújt felém, én boldogan nyúlok érte, de mikor gomblyukamba tűzöm, a virágból hirtelen patkány lesz, amelynek undok teste a gomblyukon át kétfelé hajlik...

Az elbűvölő gyerekkori képekből mindig ilyen borzalmas vég riaszt föl. Vagy valami érthetetlen szorongó félelem kíséri végig az álomképeket, amelytől azután nappal sem tudok megszabadulni... Egy alkalommal a piacon sebesültet látok. Magas, fekete kocsi párnáján fekszik szép halvány arca. Áttetsző homlokára ránehezedik a zöld babérkoszorú, mintha drágakőből volna kifaragva. A kocsi kerekei nem gurultak, hanem csúsztak. Én megállok a

régi, gótikus templom előtt, nagyot szívok a tavaszi levegőből, ami testemet boldog lendületben az ég felé emeli. A kocsi jön, nagyobbodik s én látom, hogy a korzó idegen sétálói nem törődnek vele, hanem vídáman csevegnek, csoportokban állnak. Mikor előttem megy el, felrántom kalapomat a levegőbe és lelkesülten kiáltok. Csak akkor látom a kocsi mögött a gyászfátyolos nőt és a szemem megtelik könnyel. Az asszony megengedi, hogy megérintsem kezét és ez az érintés boldogabbá tett, mint egykor anyám csókja...

Napokig éltem az ilyen álmokból. Képszerűségük mindent kifejezett. Nem kellett hozzá gondolni semmit, nem kellett semmire sem vonatkoztatni, annyira bennük volt jelentésük...

Február húszadikán nagyobb összegű pénz érkezett számomra. Együtt jött meg volt diákjaim karácsonyi gyűjtése és kéthónapi fizetésem, amely pénzünk megromlása ellenére is jelentékeny összeget tett ki. Ez a küldemény felrázott az apátiából. Társaim és magam is a lassú és sokszor reménytelen fölépülés útján voltunk. Jobb élelemre volt szükségünk, hogy kissé megerősödjünk. Most a pénzből mindenre telt. Naponként húslevest ettünk, rendes főzeléket vásároltunk s olyan ételeket, amelyekhez hónapok óta nem juthattunk. Szereztem be kis vaskályhát és fát. Esténként együtt ültünk a közös asztalnál petróleumlámpa világításánál. Horváth cigány a Zalán futását olvasta. Azt mondta, szebb muzsikát életében sem hallott. Rubin és Dudás sakkoztak. Németh olvasott, Soltész levelet írt. Én is nekidültem, hogy volt tanítványaimnak írjak. El akartam mondani nekik, hogy küldeményükkel megmentették életünket. Tanítványok még így soha vissza nem fizettek tanáruknak!... De a papir és gondolataim között nem találtam meg az összekötő útat. Írásom is egészen idegenné, öregessé vált... Három napba telt, míg rövid levelet valahogy összehoztam. Nem tudtam, kiknek írok, nem tudtam már, milyen az az ország, ahol élnek... Sötétségből üzentem a sötétségbe.

*

Március elején kiköltöztettek mindnyájunkat a 36-osból. Erőszakkal kellett elvinni dolgainkat a levegőtlen, sötét kazmatából, amelyhez talán azért ragaszkodtunk annyira, mert itt szenvedtünk együtt társainkkal, akik már nem voltak többé. Az 53-ast kitisztították, dezinficiálták, ide költözködtünk be mintegy húszan. Én az ablak mellett kaptam helyet. Az ablak felső részén beáramlott a friss tavaszi levegő. Hamar mély álomba merültem. Reggel arra ébredtem föl, hogy valami történik velem. Mintha valaki nézett, simogatott volna. Nem volt senki sem körülöttem, csak a fény nézett szembe velem. Mióta Ile d'Yeuben voltam, elsőízben történt meg, hogy a hajnali fény költött fel. Érintését alig éreztem, lénye is megfoghatatlan volt, mégis az volt a benyomásom, hogy nagy áldott lény hajol felém, megfogja kezemet és visszavezet az élethez...

XXV.

A SZABADULÁS HÍRE

1919 április első napjainak egyik reggelén mosdótállal a kezemben az udvaron lévő vashordóhoz igyekeztem. Akkor már a citadella nem volt olyan ellenséges irányunkban. Az adminisztráció és a hatóságok továbbra is szigorúak maradtak, de a kisebb emberek: káplárok, katonák szánalommal néztek ránk. Talán megfordult fejükben, miért tartják továbbra is, négy hónappal a fegyverszünet után, ezeket a haláltól megtízedelt, nyomorult, leromlott árnyékalakokat bezárva a citadellában.

Mi már nem kérdeztük ezt senkitől. Az adminisztrációhoz nem jártunk fel, hogy a minket megillető kenyéradagot követeljük. A svájci követséghez, Croix Rougehoz panasszal nem fordultunk. Nem írtunk a világon senkihez, minthogy mi sem kaptunk leveleket s most, hogy Magyarországon a kommunizmus kitört, még kevesebb reményünk lehetett, hogy valaha is hírt kapjunk hazulról... A katonák és kisemberek, akiket a hatalom és győzelem dölyfe nem szédített el, sajnálkozással s bizonyos lelkiismeretfurdalással néztek ránk, mintha szégyelnék magukat azért, amit a felsőbb hatóságok velünk tettek. Láttam sokszor, hogy szeretnének velünk beszédbe elegyedni. De mi némán mentünk el mellettük, jobban betelt a serleg, semhogy panaszszóval, részvétek elkönyvelésével könnyíthettünk volna magunkon.

Ezen a reggelen is éppen vizet készültem ereszteni a hordóból, amikor kiáltozva, karjait a levegőbe felemelve, a derék, kecskeszakálas Bourasso jött felém s táviratot mutatott: „E h b e n, v o i l à! Végre hazaküldik magukat."

A távíratban a következő szöveg állt: „Az osztrák-magyar internáltakat sürgősen el őkell készíteni hazaszállításra."

„Vajon igaz?" — néztem kétkedve a rendeletet.

Bourasso mindenképpen igyekezett meggyőzni, hogy ezúttal igazán eljött a szabadulás... Hogy csaptam volna le máskor a mosdótálat a földre, hogy rohantam volna a kazamatákba, kikiáltani az örömhírt! De most már nem volt számunkra örömhír. Nyugodtan megtöltöttem vízzel mosdótálamat és csak visszafelé menet szóltam be az 53-asba:

— Halljátok, mi az újság? Rövidesen kiszabadulunk!"

Az 53-asban sem volt újjongás, itt sem akarta hinni senki. Éppen a franciák fognak hazaereszteni, amikor Magyarországon kommunizmus van?

Bourasso nagyot nézett, amikor a távíratot bárhol mutatta, mindenütt kétkedő, hitetlen arcok fogadták. Azt várta, hogy az örömhír felbolygatja egyszerre az egész citadellát. Ehelyett ment mindenki fásultan a maga útjára és semmi sem mutatta, hogy majd ötévi kétségbeesett várakozás után végre a szabadulás fénye felragyogott a citadella felett.

Egy hét múlva részletes útasítások érkeztek. Mindenekelőtt egy Brest melletti nagy civilfogolytáborba kerülünk s az ott lévő osztrák-magyarokkal együtt szállítanak majd haza. Nagyobb csomagjainkat a citadellában kellett hagynunk, azokat majd a békekötés után címünkre feladják. Mindenki csak annyit vihetett, amennyi vállára felfér. Indulásunkat másnap hajnali három órára tűzték ki.

Ekkor már fásultságunkon kezdett halványan átszivárogni az öröm. Megint megjelent az otthon képe, de most nem hívó ragyogással, hanem idegeinket felverő nyugtalansággal. Mi minden történt azóta, amiről nem hallottunk, amit magunk elé sem tudtunk képzelni... A hosszú utazás elgondolása is kimondhatatlan izgalommal töltött el. Átjutunk-e legalább a tengeren? Nem ér-e betegség valahol útközben s nem járunk úgy, mint szegény német társaink közül néhányan, akiket holtan tettek ki a vonatból, mielőtt országuk határához értek volna?... Kép-

telenségnek látszott előttünk, hogy a hosszú útat épségben meg tudjuk tenni.

A meghatározott napon hajnali három órakor felálltunk utoljára az ile d'yeui citadella udvarán. Nem jöttek velünk a visszamaradt németek. Közülünk Vantur Jakab, Müller bácsi és Bistran Demeter kérték, hogy Franciaországban maradhassanak, minthogy öreg fejjel másutt új életet nem tudnak kezdeni. Egyelőre a citadellában tartották, de félév múlva őket is haza küldték.

Mielőtt az adminisztrátor a névsort felolvasta volna, félkörbe álltunk. A régi noirmoutieriak közül mindössze hatvanhárman maradtunk meg. Ahogy végignéztem csoportunkon, eszembe jutott a régi nyolcvanhárom, amelyik három évvel ezelőtt a nyomor légiójának indulója mellett vonult ki a noirmoutieri várból... Most már nem a „nyomor" légiója voltunk. Dac, lázadás nem élt bennünk. Még mindig egyek voltunk, a régi „fekete barát"-nak ugyanaz a tükörképe, de most a felismerhetetlenül lesoványodott arcokon, az anyagtalan testeken különös hivatás fénye világított. Mintha nem is haza vinnének bennünket, mintha többé már soha szét nem választhatnának. Így együtt kell nekünk mennünk mindenüvé a világon, „betelt mártiromságunkkal", mintahogy szegény Wolkenberg mondta s el kell szórnunk a magokat, amelyekből talán már egy év múlva, két év múlva mindenütt a világon gyönyörűséges virágok kelnek ki...

Láttunkra talán ilyesvalamit érzett Bistran is, aki a búcsúztatók között állva, gyöngéd szeretettel nézett ránk, majd egyszerre csak felém intett, kivont a sorból s mint hagyakozó próféta, a következőket mondta:

— Mielőtt elmennétek, bizalmasan közlöm veled szándékomat. A tietek lesz egész Európa és a fél Ázsia!... Meg vagy elégedve?

— De testvér, mit hagyakozol te? — kiáltottam, hogy szegény őrültet a józanság útjára tereljem. — Magyarországot feldarabolták, Ausztria összeomlott, Németország is sok területet veszített s te most így játszod a bőkezűt velünk?

Bistran nem rendült meg cseppet sem:

— Én mondom neked, aki megérzem a jövőt... Mit számítanak a mostani rendelkezések?... Én nem országokról beszélek, hanem rólatok s amit adok, nektek adom!...

Bistran kegyosztó uralkodó kézmozdulatával búcsúzott. Összeölelkeztünk Jakabbal, Müller bácsival is. Azután megindult menetünk és láncok, rúdak csörgése közben végre kitárult a börtön vaskapuja...

*

Fromantinetól Brestig négy napig útaztunk. A francia kontinensnek mindjárt első kis városkájában, Challansban az éjszakát ott kellett töltenünk, mert vonatunk csak másnap reggel indult Vendée székhelye felé.

Nagy érdeklődést keltve vonultunk végig a kis városon. A gyerekek kiabálva szaladtak utánunk, a járókelők, katonák bámulva álltak meg az uccán. De sehol semmiféle ellenséges tüntetés. Ellenkezőleg, az emberek arcán inkább megdöbbenő sajnálkozás tükrözött. Egy feketebóbitás öregasszony fejcsóválva ismételgette: „Ó, szegények! Ó, szegények!"

Különös felvonulás volt ez. Eszünkbe sem jutott, hogy fájdalmunkkal, szenvedéseinkkel kérkedjünk. Inkább nagy szeretettel néztük az embereket. És mégis, mindenki félt tőlünk, elkapta rólunk tekintetét, mintha csodát látna. Azon a helyen is, ahová beszállásoltak, egészen rendkívüli dolog történt velünk.

Nagy táncteremben szórtak a padlóra szalmát, a terem ajtaja és az épület elé őröket állítottak s megparancsolták, hogy feküdjünk le. A szalma között azonban nem hagytak elválasztó útjukat, úgy, hogy a por és törmelék, amint csomagjainkat leraktuk, egyszerre megtöltötte a szobát. Fulladozva nyomultunk ki az udvarra, ahol egyszerre el sem férhettünk volna. Ebben a kavarodásban észrevettem, hogy az udvarról üvegesajtó nyílik kis teremre, amelyben kerek barna asztalok és támlásszékek voltak elhelyezve. Úgylátszik, a táncteremhez tartozó étkező volt.

Az egyik asztalnál öreg francia polgárember ült, aki felém intett, mikor az ajtó üvegén át benéztem. Benyitottam az étterembe. A kis, jellegzetesen francia öreg úr fel-

állt az asztaltól, kezet nyújtott és aztán maga mellett hellyel kínált.

— Egész úton követtem magukat — mondta az öreg úr, mikor megnyugtattam, hogy beszélhet franciául, mert értem nyelvüket. — Ez az elhelyezés itt képtelenség! Gondoltam, benézek ide, hátha segíthetek valamiben.

Megható volt ez a váratlanul felajánlott segítség. Vizsgálgatva néztem az öreg urat, mert először azt hittem, talán valami kótyagos szegény emberféle, akinek ebben a kis városban nagy izgalmat okozhat ilyen fogolytranszport érkezése. De az öreg úr öltözködése, jómodora sehogysem igazolta feltevésemet. Megkérdeztem, hogy kihez van szerencsém?

Kiderült, hogy Challans egyik leggazdagabb polgára ül velem szemben. A piacon a nagybazár, a hatalmas sarokház, amelyben az üzlet van, az övé. Azonkívül szőlője, birtokai vannak.

Az öreg úr mindjárt félliter bort rendelt, azután két könyökére támaszkodva, bizalmasan nézett szemembe:

— Mondja, sokat szenvedtek, nagyon meggyűlöltek bennünket?

Elmondtam, hogy gyűlölni népeket, fajtákat nem tudok. A francia műveltséget, a francia népet továbbra is szeretem. Sokat szenvedett ez az ország, ami sok mindent megmagyaráz... De mindig érthetetlen marad előttem az a szokatlan gyűlölség, amellyel a hivatalos Franciaország az ártatlan magyar néppel szemben viseltetett az egész háború alatt. Elítélem bánásmódját a foglyokkal szemben és kárhoztatom a fegyverszünet utáni bosszúálló, imperialista politikáját, amely Európa sírját ássa meg...

Az öreg úr fellélekzett. Ezzel a nyilatkozattal meg volt elégedve. Maga nem akart véleményt mondani. A továbbiakban csak az érdekelte, hogy mire volna nekem és a többi internáltaknak szükségük?

Visszamentem társaim közé s nemsokára pénzzel s hosszú listával jöttem vissza, amelyre kívánságaink voltak feljegyezve: dohány, cigaretta, szivar, kenyér, hentesáruk... Az öreg úr vállalta a megbízatást s félóra alatt

elhozott mindent, még egy skatulya szivart ráadásul is, mint az ő szerény ajándékát.

Ekkor már beesteledett. Megkérdeztem jóltevőnktől, nem lehetne-e az éjszakát ebben a helyiségben töltenem, mert odaát a port nem bírom ki.

Az öreg úr kicsit gondolkozott, azután a következő ajánlatot tette:

— Este kilenckor eljövünk magáért. Két katonatiszt unokám van itthon s más ismerőseim is akadnak. Az éjszakát majd eltöltjük együtt... El ne aludjon. Kilenckor itt leszünk.

Kissé kalandosnak látszott előttem a terv. De mégis így történt. Kilenckor nagy társaság jött értem, az őrség parancsnokától elkértek s kedves, magyar vidéki urak módjára mulató franciák között töltöttem az éjszakát hajnalig.

*

Ezt a szabad éjszakát azonban még öt heti fogság követte Franciaországban. Másnap hajnalban indultunk Challansból s a harmadik nap délutánján érkeztünk a Brest melletti Ile Longue-ra. Útközben még egy délutánt töltöttünk La Roche sur Jonban, ahol a városvégi nyilvános ház lányai főztek számunkra ennivalót. Lorientban az állomáson összetalálkoztunk amerikai katonákkal, akik elláttak húskonzervvel, csokoládéval és dohánnyal. Nekik is csak az volt kikötésük, mint ile d'yeui látogatóinknak, hogy franciáknak ne adjunk. Brestben rengeteg amerikai katona volt. Két óriáshajó várakozott rájuk a kikötőben, hogy Amerikába vigyék őket. A kikötőre alig ismertem rá. Az amerikaiak teljesen nagyszabásuvá tették... Félórai hajózás után kikötöttünk Ile Longueon.

Ez a hosszukás, jórészt lakatlan sziget nagy fogolytáborrá volt alakítva. Szegesdrótkerítés mögött számtalan barakk négy-ötezer civilinternáltnak adott szállást a világháború alatt. Most is körülbelül négyezren lehettek itt.

Mikor a bejárat kis domboldalán az internáló tábor lapályára ereszkedtünk, az internáltak kis csoportját pillantottuk meg, akik ránk várakoztak. Köztük volt párisi magyar barátom, Pogány is, a Credit Lyonnais hivatal-

noka, akitől a háború első hónapjában Párisban búcsúztam el. Pogánnyal együtt több jólöltözött, kedves magyar fiú állt a csoportban, akik már mind tudtak rólunk s igazán az első percben jóbarátainkká lettek. Köztük Molnár Lajos, Aczél, mindaketten pesti fiúk, akiket tanulmányútjaikon ért a háború kitörése, Beck Pál és Kovács, két Párisban élő festőművész. Úgy vettek körül, mint szives házigazdák, a barakkokban jó helyet kerestek számunkra s bevezettek az életmódba, amely természetesen egy ilyen nagy fogolyüzemben egészen más volt, mint a mi kis ile d'yeui táborunkban.

Ile Longueon a civilinternáltak pénzükért úgy építkezhettek, ahogy akartak. Volt külön színházuk, könyvtáruk. A művészek műtermeket rendezhettek be. A barakkokban mindenkinek elég helye volt s azt kedve szerint alakíthatta át. Pincérek összeálltak s nappal helyükből kis éttermeket, kávéházakat varázsoltak elő. A tábornak volt futballpályája. A rendre maguk az internáltak ügyeltek fel. A közös étkezés itt is rossz volt, de minthogy az internáltak között sok jómódú ember akadt, akiket a franciák a háború első heteiben az Amerikából jövő személyszállító hajókon fogtak el, ezeknél a szegényebb internáltak kereshettek pénzt s éhezniök nekik sem kellett.

Ile d'Yeu után Ile Longue valóságos szanatóriumszámba ment. Egyetlen olyan civilfogolytábor volt Franciaországban a családi dépôtokon kívül, ahol az internáltaknak lehetőségeik nyíltak arra, hogy saját erejükből kedvezőbb életfeltételeket teremtsenek maguknak.

Estére Soltészt, Némethet, Dudást és engem teára hívtak az ile longuei magyarok Kovács műtermébe. Csak itt beszélgethettük ki alaposan magunkat. Pogány, Molnár és Aczél Lauvéveban, az ile d'yeui fogolytáborhoz hasonló helyen szenvedték végig a fogságot. Őket is nemrégiben hozták ide. Velük volt Lehel István, akit még novemberben egyik betegszállítmánnyal hazavittek. A spanyolnátha náluk is rettenetesen dühöngött, ellenben Ile Longueon, ahol az elhelyezés egészséges volt, alig ártott . . .

Öt év után ismét együtt voltunk Pogánnyal. Amit a kis boulevard-saint-micheli szállóban magunk elé festet-

tünk, az most már mind a hátunk mögött volt. Meg kellett állapítanunk, hogy sötétebbnek bizonyult, mint amilyennek elképzeltük... És mi jön most? Mi lesz Magyarországgal?... Ők sem kaptak semmi hírt hazulról.

A társalgás elakadt köztünk. Mindnyájan messzire gondoltunk. Képzeletünkben tágas tér nyílt, amely felett vészjósló felhők gyülekeznek.

Ebben a pillanatban a műterem fala mögül hegedű sírt föl: „Messze a nagyerdőn"... Barátaink meglepetésnek elhozták az ile longuei tábor cigányzenekarát.

A hegedű hangja bús panasszal szállt föl és mi mindnyájan, a magunk bajából, átélt szenvedéseinkből kikelve, egyszerre csak szemtől-szembe néztünk a rettenetes magyar sorssal, amely a messziség távlatán úgy meredt az égnek, mint összetört hajó szomorú, fekete roncsa...

*

Ile Longueon három hétig maradtunk, de a végén, bármennyire hitetlenkedtek ile longuei társaink, ide is rendelkezés jött, hogy az osztrák-magyarokat tegyék útra Svájc felé.

Május tizenötödikén indultunk s nyolc napba telt, amíg a svájci határtól nem messze fekvő kis alpesi városkába érkeztünk. Útközben egyik ile longuei osztrák társunkat annyira elgyötörte a hazaútazás izgalma, hogy borotvával felvágta ütőereit. A sötét vasúti kocsiban csak későn vettük észre, hogy a szerencsétlen mit csinált. Lyonban szállították le a vonatról, ahol mindössze nehány órát élt még.

Annecyban újonnan épült, mintadépôt várt ránk. Ez szolgált a hazaszállítások lebonyolítására. A francia Alpok völgyében épült, majdnem villaszerű barakkok fogadtak itt, ággyal, vízvezetékkel és mindennapi hússal... Két napig tartózkodtunk itt. Talán öt év után mégsem elég hosszú ideig ahhoz, hogy Franciaországból „kellemes emlékkel" távozzunk, mintahogy az alprefektus kívánta, aki lelkes beszédet intézett hozzánk, mikor útra készen sorba álltunk. Mindnyájan papírlapra írt számot kaptunk, amelyet magunkra kellett akasztanunk. Mintha a fogsági évek

mindent letöröltek volna rólunk s nem maradtunk volna egyebek, mint puszta számok...

A határállomáson Evians les Bainsben, még egy egész éjszakát vesztegeltünk. Mikor másnap hajnalban átmentünk végre a svájci határon, egy kedves, idősebb svájci vörös-keresztes nővér a következő szavakkal nyitott be vasúti kocsinkba:

— Tegnap este távírat jött a francia külügyminisztertől, hogy magukat küldjék vissza fogolytáborukba. A csapást fejük fölül kormányunk hárította el, amely a legerélyesebben jelentette ki, hogy ha nem viheti át magukat, botrányt csinál a dologból...

Utolsó pillantaban még ezt a mindennél borzalmasabb csapást készült ránkmérni a francia kormány!... Az internáltak hazaszállítását azután fel is függesztették. A következő szállítmány csak hat hónap múlva léphette át a határt.

Mi azonban már Svájcban voltunk. Egy álomszerű nappalon szeltük át a nagy svájci kertet. Bernben a magyar Vörös Kereszt megbízásából Lakatos Imre fogadott. Ellátott pénzzel, elmondta, mi történt Magyarországon. Ő is, s a többi magyarok, akik kint voltak az állomáson, biztattak, hogy csak menjünk haza, a kommunizmus már úgy is csak hetekig tarthat... Bern városa ebéddel kínált meg a vasúti étteremben. Azután újra vonatra ültünk. A napfény még tartott... Zürichben csomagokkal megrakott magyar úriasszonyok szaladtak vonatunkhoz. „Hol vannak magyarok?" — kiáltották mindenfelé s mikor jelentkeztünk, lelkendezve, könnyezve adtak csokoládét és apróbb hasznos tárgyakat.

Feldkirchen, az első osztrák állomás, felvirágozva fogadta vonatunkat. Az állomás tele volt asszonyokkal, gyermekekkel. Itt már ritkaságszámba ment a fehérkenyér és csokoládé. Majdnem mindent, amit Svájcban kaptunk, szétosztottuk a vonat körül ácsorgó gyerekeknek... Feldkirchből hajnal felé indultunk el. Betörtablakú, piszkos, elhanyagolt vasúti kocsikon utaztunk. És amint beljebb hatoltunk az osztrák vidéken, egyre gyászosabb bizonyossággal tárult elénk, hogy azt a világot, amelyet elhagytunk,

soha többé viszont nem látjuk. Vonatunkhoz minden állomáson lesoványodott, mezitlábas gyerekek szaladtak s mögöttük álltak anyáik rongyokban, arcukon kétségbeesett, tehetetlen fájdalommal. Mindenünket szétosztottuk köztük, még a száradt kenyeret is hálálkodással fogadták. Mentől beljebb haladtunk, annál inkább nőtt a nyomor és nyomoruság. Tudtuk, hogy ez most már mindvégig így lesz. Olyan helyekre érkezünk, ahol az emberek még nyomorultabbak, mint mi, mert nekik a szabadság illuziója, amely arcunkat friss légárammal simogatta, nem számít semmit. Azután majd átmegyünk a magyar határon is, ahol már többé a szabadság illuziója sem él... Nagy internálótábor lett a világ, amelyen nincs semmi, ami a hazaérkező felé boldogan intene. Talán nem is mi szabadultunk ki, hanem az egész világ nőtt börtönünkké s nekünk majd ott kell bevárni, ha ugyan még megéljük, a nagy, igazi felszabadulást!...

Bécsben már szédülten támolyogtunk egy egész napon át. A nagy város forgalma szemünk előtt összekúszálódott. A sok ember között, a széles uccákon elvesztettük az irányt, a tájékozódást. Csak egy megnyugtató pont volt számunkra: a vasúti kocsi, ahol társainkra találtunk, ahol eszmélni tudtunk arra, mik vagyunk, mit keresünk itt s hová igyekszünk. Bécsben elváltak tőlünk az osztrákok s azok a magyarok, akik az új utódállamokban laktak. Az ile d'yeui és ile longuei magyarokból mindössze hatvanan maradtunk. Vasúti kocsink előtt Bécsbe menekült magyar tisztek álltak és vitatkoztak. Egyik azt mondta, ne menjünk haza a vörösek közé, a másik azt vitatta, hogy Bécsben nem maradhatunk, mert éhen halunk. Vitatkoztak, civakodtak sorsunk fölött, mi pedig csak kábultan, holtrafáradva álltunk és csak az az egy gondolat élt halványan bennünk, hogy ha öt év óta minden nap észvesztő sóvárgással vágytunk Magyarországra, akkor most nekünk haza kell mennünk még akkor is, ha az egész országból temető lett s benne sakálok tanyáznak...

Bécstől Budapestig két napig útaztunk. Ezzel tizenötre nőtt azoknak a napoknak a száma, amelyeket Brest-től Magyarországig fapadon ülve kellett a vonaton eltölte-

nünk. Győrben még leszálltunk a vonatról, lóhúsból készült kolbászt vásároltunk s egyik vasúti hivatalnoktól megkérdeztem, mit tud Győrben élő sógoromról? ... Azt mondta, meghalt. Oly természetesnek vettem ezt. Azt hittem, meghalt mindenki vagy elszakadt tőlem Erdélybe, ahol kitudja, mikor láthatom őket viszont? A vörös Magyarországot katonai front választotta el az utódállamoktól.

Győrtől Budapestig félig eszméletlen tompultság vett erőt rajtunk. Szemünk, bárhogy is erőlködtünk, minduntalan lecsukódott. Hányszor magunk elé képzeltük a fogságban a Budapestre való megérkezést? Hányszor érkeztünk gyönyörűséges álmokban a Keletipályaudvarra! Ezek a boldog, ragyogó képek úgy röpködtek körülöttünk az egész fogság alatt, mint mesebeli, színes madarak! ... Most csüggedt szárnnyal szunnyadoztak az ábrándok madarai és kábultan szunnyadtunk mi is, amikor nagy zökkenés után vonatunk megállt a Keleti pályaudvaron ...

Egy vasúti hivatalnok vett számon bennünket, valamilyen könyvbe beírták nevünket s aki tudott menni valahová, az mehetett, a többieket tömeglakásba vitték. Én Laczkó Gézához készültem Budára.

Kiléptünk a Barosstérre. A régnemlátott, kedves város fájdalmas szomorusággal nézett vissza ránk. Az uccákon kevés ember járt, a boltok becsukva, a házak elhanyagoltak, piszkosak. Mintha rettenetes orkán pusztított volna végig a városon. Minden megöregedett, elkomorult, fásultan húzódott vissza s a mindenfelé kitűzött vörös lobogók is olyanok voltak, mint szürkületi, szénfüstös ködre ejtett nagy, piros vérfoltok ...

Hárman felültünk egy budai villamoskocsiba. Csomagjainkkal a hátsó perronon álltunk meg. Egy sovány, kopottruhájú budapesti kispolgár érdeklődve nézegetett bennünket, végre azután megszólalt:

— Messziről jönnek az urak?

— Igen, francia fogságból.

A sovány, kopottruhájú úr mégegyszer megnézett, végigvizsgált mindhármunkat, azután zsebéhez nyúlt:

— Szabad egy Dunacigarettával megkínálnom önöket?...

A résztvevő hang, amelybe mintha a hazatérőket fogadó minden szeretet beleszorult volna, egyszerre felhasította lelkünk fásultságát. Arcunkon csak most folytak le a szomorú viszontlátás könnyei. Csak most éreztük, hogy a fogságból hazaérkeztünk: egyik fájdalomból a másik, sokkal nagyobb fájdalomba.

(Vége)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Ez a könyv az ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH ötvennegyedik kiadványa; V. sorozatának 6—7. számú könyve. A könyv illusztrációi Kuncz Aladár internáltsága alatt szerzett rajz- és fényképgyűjteményéből valók. Nyomtatta a CONCORDIA nyomda Garamond-antiqua betükkel. A szedést FUCHS IMRE, a nyomást MAROSÁN ISTVÁN vezette. Kötése ROHONYI ANTAL könyvkötő műhelyében készült.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK